

sociologický časopis

2

ROČNÍK 20

1984

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD



Obsah

Společenský vývoj a pojetí zákona ● Tendence ke sblížení tříd a vrstev v rámci vývoje sociální struktury socialistické společnosti ● Mertonův pokus o „novou syntézu“ empirie a teorie. Koncepce teorií

středního dosahu ● Soudobá buržoazní sociologie sportu ● Faktorová analýza v kontingenčních tabulkách. Metoda LINDA-A — popis a použití ● Recenze ● Zprávy a informace

**Sociologický
časopis
Социологический
журнал
Sociological
Review
Soziologische
Zeitschrift
Revue
de Sociologie**

2

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
doc. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91-5; 1. 277, 333

Obsah č. 2/1984

STATI

- Zich F.: Společenský vývoj a pojetí zákona . . . 113
Kovács F.: Tendence ke sblížení tříd a vrstev
v rámci vývoje sociální struktury socialistické
společnosti . . . 126
Rychtařík K.: Mertonův pokus o „novou synté-
zu“ empirie a teorie . . . 138
Linhart J.: Soudobá buržoazní sociologie sportu

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Rehák J. - Loučková I.: Faktorová analýza v
kontingenčních tabulkách. Metoda LINDA-A
— popis a použití . . . 174

RECENZE

- Charvát F. - Patočka J.: A. Slepíčka, Venkov
a/nebo město . . . 194
Pavlů D.: M. Chlupáč, Propaganda jako společen-
ský jev . . . 197
Vodáková A.: A. D. Švejcer - L. B. Nikolskij,
Úvod do sociolingvistiky . . . 199
Alijevo D.: N. Genov, Tolkot Parsons i teo-
retičnata sociologija . . . 203

ZPRÁVY A INFORMACE

- Vláčil J.: Z činnosti Problémové komise „Dělnic-
ká třída ve světovém revolučním procesu“ . . . 207
Genov N.: Problémy výzkumu sociální aktivity
a sociálních systémů . . . 208
Machon L.: Mezinárodní symposium k modelo-
vání sociálních procesů a 9. porada pracovní
skupiny „Sociální plánování a prognózování“ . . . 213
Roll Z.: I. setkání absolventů studia marxistic-
ko-leninské sociologie filozofické fakulty Uni-
verzity Karlovy, Praha . . . 215
Forst V. — Herzmann J.: Mezinárodní seminář
„Strategie vývoje software pro analýzu empi-
rických společenských dat“ . . . 218
Adámek J.: Technická inovace a jejich dopady
na sociální systém podniku . . . 220

Složitý mechanismus působení obecných i specifických zákonů společenského vývoje není dosud dostatečně prozkoumán. Praxe společensko-politického řízení společnosti se proto často setkává s problémy, které pramení právě z nedostatečně poznatého systému působení společenských zákonů. Ve společenských vědách i v praxi jsou sice vymezeny a známy zákony společenského vývoje. Jde však jednak hlavně o zákony nejobecnějšího a obecného charakteru, jednak jsou v obou sférách tradovány ve značně vzájemně izolované formě. To negativně ovlivňuje způsob myšlení řídicích pracovníků a komplikuje nezbytné prohlubování komplexnosti řídicí práce. Mezi důležité úkoly společenských věd proto patří prohloubení poznatků o struktuře, vzájemné podmíněnosti společenských zákonů, a to zejména v rovině jejich dynamického působení.

V marxistické literatuře najdeme řadu významných prací, které se zabývají společenskými zákony. Přesto zde zůstává řada nevyjasněných otázek. Projevuje se to zejména v rovině klasifikace zákonů, které nejsou posuzovány podle jednotných hledisek a vzájemně se překrývají. V marxistické sociologii zejména postrádáme práce zabývající se komplexní problematikou zákonitostí tak, aby byl současně dostatečně široce postižen mechanismus jejich vzájemného působení. To jest není dostatečně rozpracována teorie.

Tato stať proto usiluje o naznačení hlavních otázek souvisejících s problematikou zákona. Jejím posláním není předkládat „hotové pravdy“, ale vyslovit určité názory, jež mohou být předmětem další diskuse i sporů. To by pak mělo přispět k zintenzivnění práce sociologů v teoretické oblasti v zájmu jejího skutečně účinnějšího vstupu do společensko-politické praxe.

Pokud jde o problém filozofických východisek řešení otázek poznání působení zákonů vývoje, nechceme zde opakovat známé obecné metodologické principy marxistické vědy. Nezbytně však musíme odpovědět na otázku, která je obsažena v každé úvaze o životě společnosti. Je to otázka společenského vývoje. V souladu s marxistickým pojetím přírody a společnosti vycházíme z faktu, že svět se vyvíjí. To znamená, že naše stanovisko ke společnosti respektuje fakt historismu. Tím se marxistická sociologie zásadně liší od většiny metodologických doktrín nemarxistické sociologie. Tyto přístupy zpravidla v duchu pozitivistických poznatků odmítají historismus, odmítají evoluční hledisko. Je to typické zejména pro takové koncepce, které jsou založené na komparativní, strukturně funkcionální či jen formálně systémové metodologii, a neusilují o odhalení vývojových zákonů. Jejich snaha je zpravidla zaměřena jen na explanaci určitých reálných sociálních vztahů. Pokud si vědci v této explanaci kladou za cíl osvětlit také příčinný vztah, zaměřují svoji pozornost zpravidla na problém vztahu mezi jednotlivým faktem a univerzálním zákonem. Příklad tohoto způsobu objasňování společenských vztahů můžeme nalézt například u K. R. Poppera [1960], který se opírá o metodologii J. S. Milla. Tvrdí, že příčinný výklad určité zvláštní události znamená její vydedukování a popis na základě dvou premis: univerzálního zákona a určité situace (specifických podmínek vzniku). To pak umožňuje rozlišit

dva typy příčinné explanace — vědeckou a historickou. Vědecká explanace příčinného vztahu je zaměřena na vztah mezi zvláštním faktem a univerzálním zákonem. Historická explanace se naproti tomu soustřeďuje na vztah mezi zvláštním faktem a specifickými podmínkami jeho vzniku. Není zde tedy stavěna otázka, jaký je vývojový zákon, ale jde o výklad daného vztahu pomocí univerzálního zákona, nebo o výklad podmínek vzniku nějakého jevu. Univerzální zákon zde tedy má podobu základního logického zákona univerza a je absolutizací tohoto vztahu.(1) Takovýto přístup k společenským jevům vede k odmítání explanace vývojových změn a k popření jejich historicko-vývojového obsahu a podmíněnosti.

Také nemarxistická tzv. historická sociologie fakticky neusiluje o příčinný výklad vývojových změn ve společnosti. Místo odhalení evolučního zákona zpravidla končí u historického popisu a interpretace určité události. Buržoazní sociologové zpravidla z důvodů zaslepenosti pozitivistickou a empirickou metodologií nemohou proniknout pod povrch faktů, nemohou odhalit podstatné vztahy a končí tak zákonitě v oblasti formální klasifikace sociálních jevů. To se týká v podstatě i Maxe Webera, který se jinak vyznačuje snahou o historický přístup. Tvrdí, že kauzální výklad historické skutečnosti není opodstatněný. Má tím na mysli zejména Marxovu koncepci materialistického pojetí dějin. Vystupuje proti kauzální explanaci sociálních jevů (jako proti základní metodě) a hájí naopak metodu jejich interpretace. Weberův historický přístup k sociálním jevům vyniká zejména v jeho analýze vztahu vzniku kapitalismu a ekonomického vlivu náboženství. Weber se snaží osvětlit zvláštní historické změny v oblasti sociální struktury a typech společností v souvislosti s protestantskou etikou. Metodologicky usiluje o aplikaci jak kauzálního přístupu, tak historické interpretace ve výše uvedeném smyslu. Snaží se ukázat úlohu určité náboženské doktríny, a protože vychází z obrácené determinace vztahu mezi rozvojem kapitalismu a protestantismu, fakticky se dostává na pozici idealismu. V žádném případě nelze ani zde tedy mluvit o odhalení vývojových zákonů. Pokud Weber odhalil vůbec nějaký zákon, pak jde jen o zákon o souvislosti jevů, nikoli zákon kauzálně vývojový.

Tento náhled buržoazní sociologie na problematiku společnosti a zákonitostí společenského vývoje je typický zejména pro období klasické spekulativní sociologie. Ovšem fakt společenské změny, zejména pak skutečnost růstu revolučních sil a nastolení diktatury proletariátu v mnoha zemích světa, přivedl mnohé sociology k potřebě osvětlení těchto změn, k registraci a explanaci faktu sociální revoluce, k docenění problematiky vývoje. Projevuje se to nejvýrazněji v tzv. „neomarxistické“ orientaci sociologie. Zaměření „neomarxismu“ proti pozitivismu má podle mého soudu svůj důvod také v současné kritice ahistoričnosti pozitivismu, a jeho strnulého výkladu sociálních jevů. Tato orientace buržoazní vědy se nejvýrazněji projevuje v tzv. frankfurtské škole. Pojetí vývoje je zde však deformované. Tak například v práci protagonisty této školy Herberta Marcuseho se objevuje otázka historické diskontinuity, absolutního rozchodu s minulostí a představa přechodu „sčokem“ do nového světa.

Takové pojetí vývoje má řadu politických implikací. Především slouží ke kritice reálného socialismu, a to zprava i zleva. Buržoazní filozofie a sociologie se tak v tomto případě dostávají z pozitivistického popření vývoje cestou kritiky pozitivismu k popření vývoje jeho absolutizací. Jde o absolutizaci roztrž-

(1) Podobné stanovisko, pokud jde o klasifikaci zákonů, zaujímá ve své práci i Stefan Nowak [1975]. Neodmítá zjevné historismus, ale pojetí sociologie v jeho práci má výrazně empiristicko-pozitivistický charakter.

ky mezi kontinuitou a diskontinuitou společenského vývoje. „Vývoj v přírodě a ve společnosti charakterizují období postupné evoluce, když se objekt mění kvantitativně i kvalitativně, v skocích... Příroda je jediným procesem vývinu, přičemž je zcela zřejmé, že tento nepřetržitý proces v sobě obsahuje moment přetržitosti..." [Dějiny 1973: 388]. Problém kontinuity a diskontinuity v dějinách lidstva i přírody je třeba chápat jako složitý dialektický vztah. Absolutizace jedné či druhé stránky vede k chybným závěrům, ke krajnostem a negativně ovlivňuje možnosti řízení společenských procesů.

V současné buržoazní sociologii existuje mnoho různých forem vyjádření ahistorického chápání společnosti. Rovněž tak řada koncepcí nesprávně přeceňuje tu či onu stránku společenských procesů a dochází k nevědeckému osvětlování společenského pohybu, změny, vývoje. Typickým příkladem tohoto přístupu jsou například tzv. koncepce industriální společnosti, přeceňující úlohu technologického faktoru ve společenských procesech. (2)

V souvislosti s pojetím a vysvětlením společenských zákonů vystupuje ještě další problém, s nímž si buržoazní věda rovněž neví rady. Jde o problém objektivní determinace lidské činnosti. V předmětné lidské činnosti, v praxi vůbec, existují dvě hlavní vzájemně se prostupující linie vztahů. Je to vztah člověka k přírodnímu prostředí a vztah člověka k člověku. V praxi, v činnostech člověk přetváří přírodu i sebe. V uvědomělé činnosti lidí spočívá reálná možnost cílevědomého sebezorození. Marxistické stanovisko vychází z poznání, že člověk ve své činnosti je determinovaný objektivními podmínkami, ale současně právě svojí cílevědomou činností může tyto určující podmínky měnit. Tedy v uvědomělých lidských aktivitách, které jsou produktem životní nutnosti, je i klíč k svobodné činnosti lidí. Rozpornost tohoto vztahu lze pochopit jedině z pozic materialistické dialektiky při respektování konkrétně historického přístupu. Naproti tomu v nemarxistické koncepci se při řešení problému svobody setkáváme zpravidla s dvěma krajnostmi — fatalismem nebo voluntaristickým anarchismem. Fatalistické hledisko spočívá v přesvědčení, že lidské jednání závisí na podmínkách, které jsou nezávislé na lidech, lidských činnostech. Vztah mezi podmínkami a aktivitou lidí je chápán jako jednoznačný a jednosměrný determinismus. Objektivní zákon je redukován na jednosměrný deterministický vztah ve smyslu každé X má za následek A.

Fatalismus v pojetí zákona vede k rezignaci. Naproti tomu voluntarismus a anarchismus v jednání lidí vychází z přesvědčení, že člověk ve svém jednání není závislý na podmínkách vnějšího světa. Zdůrazňuje se svobodná aktivita lidského ducha, jež se prosazuje v určitých podmínkách, ale podmínky samy tuto aktivitu neurčují. V tomto pojetí budoucí stav společnosti i přírody závisí na lidském duchu, který však není podmíněn žádnou historickou determinací. (Viz již zmíněný ahistorický přístup K. R. Poppera.)

Tato krajní stanoviska buržoazní společenské vědy, podobně jako další jejich obměny vycházejí z obtíží osvětlit fakt, že objektivní podmínky působí na lidské jednání v složitých vzájemně se ovlivňujících systémech. Proto nelze v sociálních procesech identifikovat zákon ve smyslu klasické příčinnosti. Nicméně determinace a zákony v společenských procesech reálně existují. Jsou identifikovatelné právě jen prostřednictvím dialektikomaterialistické analýzy lidského jednání.

V nemarxistické společenské vědě existuje mnoho různých koncepcí výkladu společenského pohybu a jeho zákonitostí. Nelze je zde všechny analyzo-

(2) Zajímavý rozbor problematiky společenské změny podává Z. Šafař v Sociologickém časopise 4/1982 v článku *Společenská změna v buržoazní sociologii. K problematice sociální mobility*.

vat. Několik výše uvedených příkladů přesvědčuje, že pro tuto orientaci sociologie je příznačné metafyzické odtrhávání jednotlivých stránek společenského života od celku, absolutizace protikladu jednotlivého, zvláštního a obecného a nerespektování dialektiky. Dialektickomaterialistický přístup naopak předpokládá, že zvláštní, jednotlivé a obecné existuje v dialektické jednotě. To je také východisko pro poznání zákonů historického vývoje. Jde o to identifikovat opakovatelné, relativně stálé, podstatné.

Společenský život je specifickou a nejvyšší formou pohybu hmoty, vyznačuje se charakteristickou strukturou, vzájemným působením a zákonitostí. Možnost vědeckého zkoumání složitosti společenského života je dána materialistickým chápáním jeho vývoje umožňujícím identifikovat důležité etapy dějin a jejich následnost jako zákonitý proces. Dialektickomaterialistický přístup dále umožňuje rozlišit vzájemnou souvislost a podmíněnost společenských jevů. Na tomto základě pak je možné identifikovat společenské celky jako relativně samostatné celostní sociální systémy, vyznačující se vlastním vývojem a vnitřní rozporností. Společnost je specifickým druhem živých systémů, vytváří komplikovaný dynamicky se vyvíjející sociální organismus.

K důležitým vlastnostem společenského organismu patří schopnost cílevědomé samoorganizace na základě složitých informačních struktur. Procesy získávání, hodnocení, soustřeďování a uschovávání informací, které obsahují také transformaci individuální informace v kolektivní, jsou důležitou podmínkou této cílevědomosti. Jsou také jedním z předpokladů zákonité nezbytnosti růstu subjektivního faktoru ve fungování a vývoji společnosti.

K otázce pojetí zákona

Společnost se vyznačuje ještě dalšími specifickými vlastnostmi. Je to především schopnost nejen se přizpůsobovat, ale i aktivně přetvářet a vytvářet nové podmínky vnějšího prostředí. Vyplývá to z logiky sociálních procesů, které vždy toto vnější prostředí zahrnují. Za nejdůležitější element společenského pohybu je třeba pokládat člověka jako společenskou bytost (s jeho vědomím a cílevědomou činností). Při zkoumání základních strukturních elementů společnosti a zákonů jejího vývoje je třeba respektovat hlavní, určující determinální vazby; v jejím základu jsou výrobní síly, výrobní vztahy, následující nadstavba, popřípadě další sociální jevy. Pro poznání zákonů je užitečné vycházet z lidské činnosti. Prostřednictvím činností, jako nejdynamičtějších elementů sociálních procesů, se prosazují zákony společenského pohybu.

Celý dynamický sociální organismus se vyznačuje zákonitým uspořádáním a jeho vývoj je rovněž podřízen zákonům.

Zákon předpokládá podstatné vztahy. Ne každý vztah je zákonitý, nepodstatné či jedinečné souvislosti nemohou tvořit zákon. „Zákon je vztah... vztah podstat nebo mezi podstatami“ uvádí V. I. Lenin [1961:161]. Zákony neexistují samy o sobě mimo věci, jevy a procesy, naopak jsou jejich součástí. Vyjadřují jejich podstatu, charakter, souvislosti a tendence. Jsou určitou stránkou těchto jevů, které jsou ve své totalitě bohatší, všestrannější a proměnlivější. Zákon je tedy z tohoto aspektu užší a chudší než jev, odhlíží od proměnlivosti. Při sledování uspořádanosti a změn ve společenském životě narážíme při bezprostředním přístupu především na jevové stránky sociálních procesů, vyznačujících se velkou proměnlivostí. Teprve abstrakcí od této proměnlivosti můžeme odhalovat podstatné, zákonité vztahy a souvislosti. Shrneme-li vlastnosti zákona, můžeme konstatovat, že zákon je *vztah* mezi

jevy objektivního světa, vyznačující se určitým stupněm obecnosti, je podstatný a relativně stálý, opakovatelný a nevyhnutelný. „Zákon je tedy uspořádaná obecná, podstatná, nevyhnutelná, stálá a opakovatelná souvislost anebo vztah“ [Siusiukalov 1976 : 243]. Toto vymezení zákona pokládáme za dostačující pro analýzu charakteru zákonů společenského uspořádání, fungování a vývoje.

Zákony se v realitě neobjevují v „čisté podobě“, ale jako abstrakce musí být poznávány, uvědomovány bytostmi nadanými vědomím, tedy lidmi. To neznamená, že by se ostatní svět neřídil zákony. Veškerý pohyb, všechny jeho formy jsou podřízeny zákonům vývoje a souvislosti. Jenom lidé však mohou tyto zákony poznávat a využívat je ve své činnosti.

Bytosti nadané vědomím poznávají zákony na různé úrovni. Východiskem tohoto poznání jsou empirické fakty různé úrovně. Jsou jak východiskem běžného, každodenního poznávání lidí, tak východiskem vědeckého zobecňování směřujícího k podstatě. Označení empirické myšlení se vztahuje na běžnou každodenní poznávací činnost lidí. „Empirické myšlení konstatuje určité prvky existence objektivní reality, zjišťuje fakty o určitých objektivních jevech, vztazích a procesech“ [Čížek 1974 : 15]. Již na této úrovni smyslového poznání se mohou lidé do značné míry správně orientovat v základních vztazích věcí a jevů. Ve své praktické činnosti spojené s poznáváním odhalují určité podobnosti, pravidelnosti, opakovatelnost jevů, což jim umožňuje jejich třídění a určitý stupeň abstrakce. Úroveň běžného empirického poznání je však jen prvním stupněm poznání složitosti světa. Nestačí k tomu, aby byly odhaleny zákony vývoje a jejich systém a aby byly využívány v praktické činnosti. Rovina běžného empirického poznání přináší odhalení zákonů objektivního světa jen na velmi povrchní úrovni. Vyznačuje se značnou neurčitostí, subjektivností, a tedy i možným rizikem ve smyslu pravdivosti či nepravdivosti poznání. V procesu praktické předmětné činnosti dochází k ověřování těchto poznatků a na tomto základě mohlo lidstvo od pradávna na příslušné úrovni využívat poznané přírodně historické zákony.

Mimořádnou úlohu v poznávání zákonů sehrává věda, která se vyvinula jako specifická lidská činnost. Vědecké zákony se liší od mimovědeckých „zkušenostních zákonů“, založených na běžné empirii, stupněm abstrakce a zdůvodnění. Jsou rovněž subjektivním odrazem objektivních zákonů, které existují nezávisle na vůli a vědomí lidí, ale vyznačují se hlubokým proniknutím k podstatě jevů. Na základě odhalení souvislostí podstat různých jevů umožňují vědecké zákony vytváření ucelených vědeckých systémů — teorií. Vědecké zákony se vyznačují vysokou explanační úrovní. Podle stupně obecnosti je možné použít je k osvětlení příslušné třídy jevů, a to zpravidla jak z hlediska jejich struktury, tak i vzájemné souvislosti, podmíněnosti a dynamiky. Tak se vědecké zákony stávají i předpokladem pro predikci vývoje procesů. Jsou i potencionálními nástroji cílevědomé praktické činnosti lidí. Jejich využití v praxi (vedle předpokladů sociálního charakteru) závisí také právě na stupni jejich pravdivosti.

Z formálně logického hlediska jsou vědecké zákony tvrzení, která se vyznačují určitými vlastnostmi a předpoklady. Vypovídá-li zákon o objektivním vztahu mezi jevy, který platí ve všech případech (relativně nekonečného počtu a časově neomezeně), jde o nejobecnější zákon. Je-li naopak platnost časově a prostorově omezená, jedná se o zákony nižšího stupně obecnosti (historicky či věcně omezené platnosti).

Je třeba mít na zřeteli relativnost poznání objektivních zákonů a z toho plynoucí relativnost posuzování stupně obecnosti vědeckých zákonů. Základ

vědeckého poznání zákonů tvoří opět empirické fakty. Jsou výchozím bodem řešení všech vědeckých problémů.

Vědecké zákony jsou, v závislosti na různých faktorech, vždy více či méně odrazy objektivních zákonů existujících ve věcech a jejich vztazích. Jsou proto svým charakterem rovněž objektivní, mají však povahu relativní pravdy, tj. neshodují se absolutně s objektivními zákony. V průběhu poznávací činnosti ve vědě a praktické předmětné činnosti lidí dochází k jejich neustálému upřesňování. Vědecké ani objektivní zákony nemají absolutní povahu ve smyslu své stálosti a neměnnosti. Existují objektivně jen v konkrétních podmínkách, v případě jejich změny dochází i k změně zákona. Nejstálější jsou nejobecnější zákony, vyjadřující souvislosti a pohyb hmoty ve všech jejich formách. Jsou přítomné ve všech jevech, nikdy nezanikají, jsou všude, kde existuje hmota a její pohyb.

Vědecké zákony mají v současném světě rostoucí význam. Jsou nástrojem a výsledkem poznání vývoje světa a současně i předpokladem jeho cílevědomého řízení. Jak upozorňují někteří autoři, v procesu využívání vědeckých zákonů dochází v praxi často k vážným subjektivistickým chybám. Tyto zákony bývají někdy absolutizovány v tom smyslu, že se celé přenášejí na objektivní zákony, čímž se objektivní skutečnost ochuzuje, schematizuje a vlastně i deformuje [Siusiukalov 1976 : 245]. Zapomíná se na to, že i vědecké zákony jsou abstrakce, tedy v určitém smyslu jednostranné, schematické myšlenkové konstrukce a nekryjí se s bohatostí projevů, forem a vztahů objektivních zákonů. V takových případech dochází pak k zveličování jejich úlohy, k fetišizaci a v důsledku toho i k chybám v řízení a poruchám v příslušných procesech. Je proto třeba mít na zřeteli relativnost těchto zákonů, správně hodnotit jejich poznávací hloubku i šíři záběru objektivní reality, časovou platnost a dynamičnost podmínek jejich platnosti. Proto zkoumání této problematiky není možné nikdy pokládat za ukončené a nelze je v žádném případě oddělovat od praktické činnosti lidí.

Přecenění vědeckých zákonů se projevuje v současné době například v tom, že některé společenské zádony jsou postupně redukovány a transformovány do jakýchsi normativních principů jednání, či požadavků na toto jednání. Jejich vymezení neodpovídá realitě, neodráží objektivně existující vztahy, ale jejich určitou idealizaci v duchu požadavků fungování společenského systému. Například i základní zákon socialismu „každému podle zásluhy, každému podle vykonané práce“ neodpovídá, jak víme z praxe, zcela a ve všech případech reálné situaci, reálnému jednání lidí. V takovém případě zjevného nesouladu mezi definicí zákona a reálným stavem vzniká otázka, zda vědou definovaný zákon je platný, zda skutečně existuje jeho objektivní základ, objektivní zákon. V tomto případě zjevně zákon odměny podle vykonané práce v socialistických podmínkách objektivně existuje. Je dán vztahem lidí k výrobním prostředkům, jejich socialistickým vlastnictvím. Podmínky, v nichž se tento zákon prosazuje jako reálný vztah mezi lidmi (či mezi lidmi a určitou organizací), však nejsou vždy jednoznačně takové, aby bylo zachováno jeho plné působení. Neprojevuje se tedy ve všech vztazích mezi lidmi. V důsledku různých vlivů dochází k variabilitě vztahu lidí k vykonané práci z hlediska příslušné odměny. Zákon se zde tedy neprojevuje jednoznačně, ve všech vztazích, ale má pravděpodobnostní statistický charakter, projevuje se jako tendence. Jde o obecnou vlastnost všech společenských zákonů. V důsledku různých vlivů tedy dochází k proměnlivosti vztahů. Jsou z části výsledkem působení dalších objektivních zákonů [například soulad rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů] a z části i výsledkem poznávání zákonů řídicím subjektem. Přecenění úlohy zákona odměny podle vykonané práce spočívá v oče-

kávání jeho automatického a univerzálního působení. Takováto „hypostáze“ [Golovanov 1967 : 83] zákona vědy pramení z přecenění zdánlivé jednoznačnosti jeho definice. V duchu obsahu abstrakce, jímž vědecký zákon, jak jsme viděli, je, se přenáší jeho obsah na realitu bez ohledu na skutečný stav věcí. Z vědecky vymezeného zákona se pak stává požadavek, morální norma, jež má být lidmi dodržována. Nejde o to, že by zákony vědy nemohly být či fungovat jako určité etické normy. Naopak, je možno říci, že většina z reálně fungujících norem vyjadřuje určitou objektivní zákonitost. Problém spočívá v tom, že takto stanovená norma, v níž dochází k častému porušování, ztrácí svoji účinnost.

Z uvedeného příkladu vyplývají určité závěry. Předně je zřejmé, že zvláště v oblasti společenských zákonů může docházet k jejich porušování. I když zákony existují objektivně nezávisle na vědomí lidí, mohou lidé jednotlivé zákony po určitou dobu porušovat. K otázce porušování společenských zákonů uvádí G. J. Glezerman, že výraz „porušit zákon“ je jen konvenční výraz. „Lze hovořit nanejvýš o tom, že se lidé ve své praktické činnosti pokoušejí jednat bez ohledu na určité zákony, v rozporu s nimi“ [Glezerman 1982 : 161]. Všechny takové pokusy, uvádí Glezerman dále, končí neúspěšně. Naproti tomu jiný sovětský autor B. I. Siusiukalov uvádí: „... třeba mít na zřeteli, že vývoj probíhá v souladu se zákony a zároveň díky jejich porušování, bez porušování zákonů by nebylo vývoje“ [Siusiukalov 1982 : 248]. Podle mého soudu je výstižnější toto druhé stanovisko, které připouští fakt porušování zákonů. Dochází k němu ovšem v důsledku působení zákonů jiných. Porušování jednoho zákona je pak výsledkem „křížení“ zákonů. Vyplývá z faktu jejich objektivního systémového působení.

To navozuje další důležitý závěr o charakteru zákonů. Žádný zákon, jak jsme se již zmínili, neexistuje sám o sobě izolovaně. Zákony vždy tvoří systém. To odpovídá složitosti, uspořádanosti a stupni rozvoje příslušné formy pohybu hmoty, která rovněž tvoří složitý vzájemně podmíněný systém. V poznávání zákonů nelze proto postupovat jen po linii působení jednoho objektivního zákona. Dopustili bychom se tím neadekvátní redukce složitosti uspořádaného, dynamického reálného systému. Ještě škodlivější je vytrhávání jednotlivých vědeckých zákonů ze složitě souvislosti ostatních a snahy po jejich izolovaném využívání v praxi. Je třeba vidět, že každý objektivní zákon existuje jen v určité konstelaci s dalšími zákony, v určitých podmínkách. Poznání systému zákonů je předpokladem jejich osvojení. Ve vědě se to děje především v rovině vytváření teorie.

Systém zákonů zahrnuje současně i vymezení podmínek jejich platnosti. Ve výše uvedeném příkladu (na jedné straně porušování a na druhé straně přeceňování zákona odměňování podle vykonané práce) jde fakticky o nerespektování podmínek platnosti zákona a o nedostatečné zohlednění působení ostatních zákonů dané etapy vývoje společenského systému. Spolu s poznáním a využíváním zákona musí být dodržovány (tj. musí být vytvořeny podmínky pro jejich působení) zákony další. Mezi nejdůležitější v této souvislosti zřejmě patří zákon nezbytnosti prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy, zdokonaňování organizace společnosti, prohlubování poznání a vědeckosti řízení ap.

K porušování určitých zákonů může, jak plyne z výše uvedeného, dojít jak ze subjektivních důvodů (jejich neznalost, přecenění, nedocenění ap.), tak z důvodů objektivních v důsledku změněných podmínek. Toto porušování může mít různou váhu, tj. různý stupeň ohrožení působení příslušného zákona, různou intenzitu a trvání. Vyjadřuje rozpornost pohybu objektivní reality. Podle charakteru zákonů má rozdílné výsledky. V nejobecnější rovině pohybu hmoty

mohou být zákony porušovány jen krátkodobě a v žádném případě nedochází k jejich zrušení. Naproti tomu zákony nižšího stupně obecnosti a specifické zákony jednotlivých celků se mohou v důsledku porušování změnit zčásti, či být změněny zcela. Také tento složitý mechanismus by měl být hlouběji zkoumán.

Pojem porušení zákonů má podle mého soudu velmi blízko k pojmu využívání zákonů. K porušení nemůže docházet jakkoli libovolně (v tom je třeba souhlasit s G. J. Glezermanem). Předpokládá to však jednání rovněž v duchu určitých zákonů. Voluntaristické jednání lidí proti zákonům (tj. nerespektování základních zákonů) může mít pouze jedinečnou povahu a zpravidla pro příslušné objekty končí tragicky. Chce-li člověk pozitivně či negativně porušovat určitý zákon, musí vždy respektovat a jednat v duchu zákonů jiných, minimálně musí respektovat ty, jež vyjadřují podmínky existence člověka jako biologicko-sociální jednotky.

Činnost lidí a zákony společenského pohybu

Specifika společenských zákonů spočívá v tom, že se jejich působení uskutečňuje prostřednictvím činnosti lidí, tj. že společnost má možnost je uvědoměle využívat. To však neznamená, že objektivní zákony jsou lidmi vytvářeny: naopak, lidé jsou nuceni podle nich jednat. (Což platí, jak bylo uvedeno, i v případě jejich porušování.) Zákony působí nezávisle na tom, zda je lidé znají, často působí i proti jejich vůli.

Fakt, že všechny zákony se projevují v činnosti lidí, znamená současně důležité metodologické východisko. Žádný ze společenských zákonů, ať jakéhokoli stupně obecnosti, se nemůže projevovat, působit mimo tyto činnosti. A současně každá lidská činnost je v určitém ohledu zákonitá, respektive obsahuje určité zákonité vztahy. Plyne to ze skutečnosti, že každý čin je uskutečňován v reálných souvislostech, vztazích, mezi lidmi navzájem, mezi lidmi a přírodou atp. Tyto vztahy obsahují více či méně stálé, podstatné vazby, tedy zákonitosti a mohou být proto poznávány jako zákony různého stupně obecnosti. Je nesporné, že každý čin jednotlivce je jedinečný, tj. ve své totalitě unikátní a neopakovatelný. Jeho konkrétní forma je náhodné povahy. Ovšem i náhoda má svoje příčiny. Nic se neděje bez příčiny. Ie-li každý čin každého člověka jedinečný a současně platí, že zákon obsahuje pouze stále opakovatelné, nutné v jevech, pak vzniká otázka rozlišení jedinečného a obecného. Nebo přesněji: od kterého okamžiku opakování a abstrakce lze již mluvit o zákonech ve smyslu jejich stálosti, nutnosti a opakovatelnosti? Kde je míra, kde tedy v jevech začíná zákonitý vztah? Odpověď na tyto otázky je složitá a vyžaduje konkrétní výzkum příslušných jevů. Souvisí s gnozeologickou problematikou. Zde můžeme pouze konstatovat, že čím obecnější zákon společenského pohybu máme k dispozici, tím nespornější je jeho přítomnost v konkrétních sociálních jevech. Vezměme například zákon o určující úloze bytí ve vztahu k vědomí. Jakýkoli jev spadající do oblasti společenského bytí je současně určitým způsobem odrážen ve vědomí. Zákony nižšího stupně obecnosti, vyjadřující například způsob, jímž se tento vztah realizuje ve specifických podmínkách, například socialistického pracovního kolektivu, však musí již být konkrétně identifikovány abstrakcí v procesu poznávání.

Složitost spočívá tedy jednak v poznání „hranic“ zákonitosti vztahu (míry opakovatelnosti a stálosti) a jednak v poznání vzájemných vztahů zákonů různého stupně obecnosti. Důležité východisko v řešení tohoto problému představuje určení nositele zákonů společenské činnosti. Činnosti velkého množství lidí předpokládají určité uspořádání. K důležitým objevům klasiků marxismu-

-leninismu patří právě odhalení způsobu transformace individuální, rozmanité činnosti jednotlivců na společné nositele. Objev zákonitostí, jímž podléhá tato transformace individuálního na společenské, je současně vysvětlením zákonitostí společenského uspořádání, tj. existence konkrétně historicky určené sociální struktury společnosti. Proces sdružování a subsumace individuálních činností v činnosti společenské či skupinové obsahuje zákonitosti, které lze identifikovat v opakovatelnosti a relativní stálosti této opakovatelnosti činnosti lidí. Jde o zákony objektivního charakteru, v jejichž působení sehrává důležitou úlohu také akt uvědomování, k němuž v sociálních procesech dochází. V tomto uvědomování (poznání), které je nedílnou součástí sociálních procesů, dochází k tomu, že lidé poznávají své zájmy nikoli pouze jako zájmy individuální, ale jako skupinové, třídní. Umí je postupně rozlišovat nejen od zájmů ostatních jednotlivců, ale také od zájmů jiných skupin a tříd. Zájmy tříd, skupin jsou důležitým integrujícím činitelem jednání lidí. Jsou proto také nezbytným článkem působení objektivních společenských zákonů. Společenské zákony se prosazují nikoli přímo do činnosti lidí, ale zprostředkovaně, přes uvědomění si významu činností, tedy právě prostřednictvím zájmů. Činnosti jsou pak nástrojem, cestou uspokojení určitých zájmů.

Společenské skupiny, zejména třídy, které vznikly, existují a působí v konkrétně historické etapě vývoje společnosti, mají rozdílný vztah k objektivním společenským zákonům. Tento vztah je určován právě hlavním zájmem skupiny. Proto se tyto skupiny také ve vztahu k jednotlivým zákonům chovají rozdílně. Mají rozdílný zájem na jejich poznání a využívání. V třídě diferencované společnosti se prosazují společenské zákony především v činnosti pokrokových společenských tříd, resp. pokrokovost tříd závisí na tom, jaké zákony ve své činnosti příslušníci třídy prosazují, respektují. Naproti tomu regresivní síly společnosti jednají tak, že nejčastěji porušují zákony společenského vývoje, využívají všechny možnosti, aby jednaly v duchu zákonů, jež již doznívají, a udržovaly při životě zákony retardující, které jsou zpravidla méně obecné, specifické, tj. platné jen pro určité období a určitý konkrétně historicky daný stav rozvoje společnosti. Prostřednictvím systémových souvislostí ve společnosti usilují tyto síly (výkonem určitých činností) o ovlivnění zákonů dalších, a zejména o změnu či alespoň modifikaci zákonů nejobecnějších. Tyto aktivity přinášejí řadu problémů. V některých situacích, tj. v určitých podmínkách, se může jejich nositelům podařit prosadit retardační zákony jako určující pro daný čas a příslušný sociální celek. To vyvolává někdy pochybnosti o existenci obecných vývojových zákonů. Příkladem v tomto ohledu může být jakýkoli pokus o kontrarevoluční zvrat v dějinách sociálních revolucí. Bez ohledu na fungování retardačních zákonů však v činnosti společnosti jako celku vždy současně působí síly, jež jsou nositeli vývoje. V činnostech a vztazích lidí se tedy projevují nutně i nadále základní nejobecnější zákony vývoje. V daném časovém období v konkrétní situaci jsou však mechanismem působení jiných zákonů dočasně zastřeny, omezeny, porušovány. Je však jen záležitostí času, kdy se prosadí.

V tomto procesu je důležitá identifikace nositele činností, jimiž se objektivní zákony společenského vývoje nejúčinněji prosazují, tj. takové sociální skupiny, třídy, v jejímž zájmu jsou činnosti právě tohoto typu. Složitost společenského pohybu vede někdy i k tomu, že se po určitou dobu v činnosti tříd, které jsou objektivně nositelem tendencí prosazování pokrokových zákonů, zákonů vývoje, objevuje jednání směřující proti tomuto objektivnímu zájmu. (Například rozbití strojů dělníky v období raného kapitalismu.) Příčiny takového jednání jsou různé, nejčastěji souvisí se stupněm uvědomění si vlast-

ních zájmů, s úrovní poznání a osvojení si zákonů společenského vývoje. Současně jsou důvodem takového jednání vždy také určité reálné společenské vztahy, popřípadě rozpory v institucionálním uspořádání společnosti, nesprávném fungování některých organizací apod. Reakční chování příslušníků objektivně pokrokových tříd proto vždy vyžaduje konkrétně historickou analýzu společenských vztahů a fungování společenského systému jako celku.

Zákony společenského vývoje se projevují v té či oné míře ve všech oblastech lidské činnosti. Určující význam však mají činnosti výrobně ekonomické a politické, jež jsou nejkoncentrovanějším výrazem třídních zájmů.

Mechanismus působení zákonů společenského pohybu

Na závěr této úvahy, v níž šlo o některé otázky vymezení a charakteru společenských zákonů, se ještě zmíním o mechanismu jejich působení. V některých ohledech jsme se této problematice již dotkli. Pojem „mechanismus“ působení zákonů není však zatím dostatečně objasněn, má více méně pomocný charakter při osvětlování předmětu zájmu konkrétní společenské vědy. Programově se pod pojmem „mechanismus působení“ rozumí odhalování příčin a následků ve společenských procesech, jejich řetězců, opakovatelnosti a objasnění podmínek jejich působení. Ve skutečnosti se však do oblasti zkoumání „mechanismů“ v sociologii zatím zahrnuje jen zkoumání struktury jevu a poznávání jeho stavu, funkcí a povšechných souvislostí s okolím. Pojem „mechanismus“ působení vyjadřuje snahu společenské vědy (ale i praxe) hlouběji proniknout do dynamických vazeb společenských procesů. Jeho poměrně časté užívání vyplývá hlavně z požadavků praxe. Z hlediska složitosti dialektiky společenského vývoje a působení jeho obecných zákonitostí však tento pojem sám o sobě nedostatečně vystihuje úkoly speciálních společenských věd. Působení zákonitostí vývoje nelze redukovat na mechanicky pojaté vztahy, neboť termín mechanismus zatím akcentuje spíše vzájemné bezprostřední působení prvků (částí) nějakého celku. V oblasti společenských vztahů však jde v převážné míře o působení zprostředkované, nepřímé, v němž se kauzální vztah projevuje jako složitý výsledek řady historicky působících tendencí a zákonitostí. Redukce této dialektiky na odhalování mechanických souvislostí v jednoduchém chápání obsahu slova „mechanismus“ by vedla k porušení poznání systémovosti sociální reality a ve svých důsledcích i k porušování nezbytné komplexnosti společenského řízení. I když tyto „mechanismy“ budeme zkoumat, nepokládáme za postačující takové vymezování předmětu marxisticko-leninské sociologie (nebo cílů její badatelské činnosti), které se omezuje právě jen na poznání „mechanismu“ působení.

Podle našeho soudu je nezbytné pojem mechanismus působení společenských zákonů chápat v systémovém smyslu. Vzájemné působení zákonů vytváří systém a zdůvodněné subsystemy, sekvence tohoto systému tvoří mechanismy působení zákonů nebo jejich skupin. Prostřednictvím takto chápaných mechanismů a na základě jejich poznání mohou lidé vstupovat do působení objektivních zákonů svými cílevědomými činnostmi a využívat je. Působením na podmínky zákonů dochází k jejich využívání, popřípadě porušování. Pomocí jedněch zákonů je tak možné zabraňovat například nežádoucímu působení zákonů jiných.

Mechanismus působení jednoho zákona, chápaný jako subsystem všeobecné podmíněnosti reality, všeobecné zákonitosti, znamená, že jde fakticky o takovou vzájemně se ovlivňující strukturu zákonů, v níž jednotlivé prvky tvoří další zákony, zpravidla nižšího stupně obecnosti. Vyznačují se relativní samostatností, zpravidla časově a prostorově omezenou působností. Poznání mecha-

nismu působení zákona znamená tedy poznání souvislosti příslušného procesu s procesy paralelními, existujícími v daném čase a prostoru s procesem meritorním. Zákony obecné působí prostřednictvím, respektive v rámci působení zákonů méně obecných, aniž tím ruší jejich specifičnost a relativní samostatnost. Odhalením všech podstatných vzájemných souvislostí se věda přibližuje poznání působení jednotlivých zákonů i jejich působení v relativně samostatném celku.

Jde tedy o záležitost velice praktickou. Poznání vzájemných souvislostí zákonů určité oblasti sociální reality umožňuje efektivní zásah do procesů ve smyslu jejich optimalizace. Naopak nedostatečné poznatky o mechanismech působení zákonů vedou často k jejich porušování v praktické činnosti lidí. G. J. Glezerman uvádí, že v socialistických podmínkách je možné spojovat pojmy mechanismus působení a mechanismus využití ekonomických zákonů. „Formou působení, která je adekvátní povaze zákonů, je jejich vědomé využití.“ [Glezerman 1982 : 163] Přesto dodává, že když z nějakých důvodů dojde k nevyužití působení zákonů, neznamená to, že by přestaly působit, ale naopak prosazují se živelně, neboť není v moci lidí zákon zrušit. To jen podtrhuje významnost vědeckého zkoumání mechanismu působení společenských zákonů, chápaného v systémovém duchu, a škodlivost vulgárně mechanistického přístupu k této problematice. Takový chybný přístup se projevuje zpravidla v již zmíněném „vytrhávání“ poznáných zákonů z kontextu působení dalších a v jejich hypostázování. Přenos do jednání lidí s cílem využít působení poznatého zákona se děje zjednodušeně, bez změn podmínek, často jen jejich osvětářským sdělováním. Správně proto uvádí G. J. Glezerman, že jedním z důležitých předpokladů „mechanismu využití ekonomických zákonů socialismu je nacházet efektivní formy organizace a řízení ekonomiky, zdokonalovat systém plánování a vypracovat systém účelových ukazatelů pro hodnocení činnosti podniků, kolektivů i jednotlivých pracovníků“ [Glezerman 1982 : 165]. Jedině takovýmto komplexním způsobem je možné vstupovat do mechanismů působení společenských zákonů.

Odhalit mechanismus působení určitého společenského zákona či skupiny těchto zákonů je však velmi složitá a náročná záležitost. Je to fakticky hlavní úkol společenské vědy, která usiluje nejen o poznání jednotlivých zákonů, ale také o poznání jejich vzájemné souvislosti. Výrazem této snahy jsou příslušné teorie, jež v té či oné míře zobrazují podstatné vztahy určité části reality v jejím dynamickém pohybu. Řešení těchto úkolů se neobejde bez empirické poznatkové báze, bez odhalování a vymezování zákonů nižšího a nejnižšího stupně obecnosti. Zdá se, že současný stav ve společenských vědách je takový, že jsou relativně dobře známy obecné a nejobecnější zákony společenského pohybu, ale nedostatečně jsou poznány specifické a méně obecné zákony, a proto samozřejmě není k dispozici ani dostatečně poznány a vymezený mechanismus působení těchto zákonů. Tento problém se v literatuře objevuje například v podobě požadavků na propracování obecné teorie marxistické sociologie v nižších rovinách obecnosti, ve formování sociologie jako samostatné „nefilozofické“ disciplíny či v požadavcích a pokusech konstituovat tzv. teorie střední úrovně.

Domnívám se, že nedostatečně poznáný prostor, který ve společenských vědách zjevně existuje mezi obecnou teorií a empirickou poznatkovou bází, skutečně vyžaduje propracování teorií nižšího stupně obecnosti (teorií pro určité oblasti). To ovšem předpokládá poznání a vymezení specifických zákonů nižší a nejnižší úrovně obecnosti, právě tak jako mechanismů jejich vzájemných souvislostí a působení. Neboť zákony jsou základem vědecké teorie.

Důležitým předpokladem pro koncipování teorií nižšího stupně obecnosti a mechanismů působení obecných zákonů je objasnění základních kategorií a druhů společenských zákonů. V této oblasti není zatím dostatečně jasno. Běžně se hovoří o nejobecnějších, historických, obecných, specifických, funkcionálních a některých dalších zákonech společenského pohybu. Objasnění kritérií a hledisek třídění je důležité pro jejich systemizaci a vymezení vzájemných souvislostí, okruhu a podmínek působení. K otázkám klasifikace společenských zákonů proto vyslovím názor v samostatné stati.

Literatura

- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
Dějiny marxistickéj dialektiky. Bratislava, Pravda 1973.
Glezerman, G. J.: *Zákony společenského vývoje, jejich charakter a využívání*. Praha, Svoboda 1982.
Golovanov, V. N.: *Gnoseologičeskaja priroda zakonov nauki*. Moskva, Nauka 1967.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1961.
Nowak, S.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
Popper, K. R.: *The Logic of Scientific Discovery*. London, Hutchinson 1960.
Siusiukalov, B. I.: *Socialistická spoločnosť — problémy dialektiky rozvoja*. Bratislava, Pravda 1976.
Safař, Z.: *Společenská změna v buržoazní sociologii. K problematice sociální mobility*. Sociologický časopis 1982, č. 4.

Резюме

Ф. Зих: Общественное развитие и понимание закона

Статья посвящена вопросам понимания законов и их роли в общественной практике.

Автор рассматривает прежде всего вопрос понимания развития с точки зрения включаемых им закономерностей. Он дает краткий критический анализ подходов некоторых немарксистских направлений к этому вопросу. Затем он акцентирует роль человека в общественном развитии и значение познания законов общественного движения для его активного вступления в управление данным развитием. Закон понимается как существенное отношение между явлениями объективного мира, он отличается определенной степенью всеобщности, постоянства, повторимости и неизбежности. Научные законы отличаются от «законов опыта» основанных на обычном, каждодневном познании. Научные законы характеризуются высоким уровнем объяснения и они образуют, как правило, определенные теоретические системы. Они являются инструментом, который может использоваться в управлении обществом. Автор обращает внимание на тот факт, что законы, как определенные абстракции, имеют некоторые черты односторонности, они являются умственными конструкциями реальности и не совпадают с многообразием всех ее проявлений. Отсюда вытекает необходимость правильной оценки их информативной ценности. Отсюда вытекает также требование, не абсолютизировать научные законы как готовые руководства для действий людей. В руководящей деятельности людей нельзя отрывать научные законы друг от друга. Переоценка относительной самостоятельности ведет к некомплексным выводам.

Общественные законы проявляются посредством деятельности людей. Люди в отдельных видах своей деятельности могут использовать и нарушать законы общественного развития. Нарушение одних законов здесь понимается как «перекрещивание» с другими законами.

Механизм действия общественных законов понимается в статье как система законов различных ступеней всеобщности. Общие законы действуют в рамках и посредством законов более низких ступеней всеобщности. Механизм действия закона в таком понимании акцентирует факт диалектической связи объектов социальной реальности. Познание механизмов действия законов является важным для комплексного управления общественными процессами.

Summary

F. Zich: Social Development and the Conception of Law

The paper deals with questions arising in connection with the conception of laws and their role in social practice.

The first point of discussion is the problem of the conception of development from the aspect of the laws involved in it. A brief critical analysis of the approaches of some non-Marxist trends to the issue raised here is introduced. Stress is laid on the role of man in social development as well as on the importance of his acquaintance with the laws of social motion for his active involvement in the control of this development. The law is conceived as a substantial interrelation among the phenomena of the objective world; it is characterized by a particular level of generality, stability, recurrence and inevitability. Scientific laws differ from the "laws of experience" based on current, everyday cognition. Scientific laws have a high explanatory level and tend to form particular theoretical systems. They represent a tool which can be applied in controlling society. The paper points out the fact that, as a kind of abstraction, laws possess some features of onesidedness: they are intellectual constructions of reality failing to cover the richness of all of its manifestations. This implies the necessity of a correct evaluation of their statement value, and the requirement to desist from an absolutization of scientific laws as ready-made instructions for the actions of people. Moreover, in the people's managerial activity scientific laws must not be isolated from each other. The overestimation of relative independence leads to noncomplex conclusions.

Social laws manifest themselves through the activities of people. In their activities, people can either act in harmony with or violate the laws of social motion. The violation of some laws is conceived here as an interference with other laws.

In the present paper, the mechanism of originally social laws is conceived as a system of laws at different levels of generality. General laws operate within the framework and through the mediation of laws of lower levels of generality. In this conception, the mechanism of the operation of the law emphasizes the fact of the dialectical unity of objects of social reality. The recognition of the mechanisms of the operation of laws is important for the complex control of social processes.

V oblasti zkoumání sociální struktury se socialistické země začaly od poloviny sedmdesátých let orientovat na soustředěnější kolektivní studium a při Akademických věd byly ustaveny tematické mnohostranné Problémové komise, včetně Problémové komise *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognostika*. Vznikl tak mezinárodní rámec spolupráce, který poskytuje dobré podmínky pro pravidelnou výměnu názorů a pro rozsáhlé srovnávací výzkumy. V rámci zkoumání sociální struktury v socialistických zemích se tak rýsuje *společná platforma*, která je natolik pružná, že odpovídá zvláštnostem jednotlivých zemí. Tato platforma se týká pojetí vývoje sociální struktury socialistické společnosti a její podstatou je, že socialistické strukturální přeměny jsou *doprovázeny sbližováním tříd a vrstev*.

K interpretaci sbližování

1. Na první pohled je zřejmé, že klíčový pojem „sbližování“ svou jazykovou formou vyjadřuje nepřetržitost a postupnost, tj. dává přednost dynamickému zobrazení struktury před statickým; pokud jde o směr vývoje, předpovídá zmenšování strukturálních rozdílů. Tento pojem je maximálně přesný, neboť vylučuje statický přístup a nevychází z toho, že rozdíly se zvětšují. Zároveň je však pojem sbližování dostatečně pružný, neboť nevypovídá nic o tempech sbližování, o době jeho trvání, o tom, půjde-li o vzájemné sbližování či o přibližování se nějakému středu ani o konečném výsledku procesů sbližování a diferenciace a jeho dominantních stránkách. Tento pojem je pružný i z hlediska své krajní tolerantnosti vůči specifickým problémům sociálních struktur jednotlivých socialistických zemí a také vůči jednotlivým rozdílům v názorech jednotlivých badatelů.

Lze tedy říci, že *platforma „sbližování“*, utvářející se v socialistických zemích a rovněž v rámci jejich spolupráce v oblasti výzkumu sociální struktury, má pouze ideologický a obecně metodologický charakter a nezahrnuje v sobě omezení a směrnice ani pokud jde o metodologii a hypotézy konkrétních výzkumů, ani pokud jde o závěry z těchto výzkumů vyplývající. Tendenci ke statickému zobrazení struktury, kterou tato platforma nedovoluje a teorii zesilování (obecného či dominantního) strukturálních rozdílů v socialistické společnosti lze již na základě shromážděných poznatků považovat za neudržitelné. Pro socialismus, jakož i pro veškerá pokroková hnutí moderní doby, jsou charakteristické tendence k všeobecné rovnosti a není třeba dokazovat, že při uskutečňování těchto tendencí dosáhl reálný socialismus reálných výsledků, což při zkoumání sociální struktury socialistické společnosti nelze ignorovat.

2. Pojem sbližování obvykle znamená *zmenšování distance* v prostoru a je ve výzkumech sociální struktury používán v přeneseném smyslu, ačkoli může být použit i v přímém významu pro označení zmenšování nerovnosti mezi obyvateli center a periferií, geografické vzdálenosti mezi nimi. Je však mnohem bohatší v přeneseném smyslu, ve smyslu zmenšování sociálních-

distancí. Pojem „sociální distance“ se od doby vzniku Bogardusovy škály pro měření intenzity etnických a národnostních předsudků, tj. od roku 1925, používá v západní odborné literatuře především v sociálně psychologickém smyslu [Dictionary... 1967]. V poslední době se však rozšířilo jeho užívání i v širším smyslu: „sociální distance mobilních vztahů“, „statusová distance“ atd. [Kreisinger 1979 : 136, 143]. Jinak řečeno, pojem sociální distance má svoji sociologickou minulost a interpretujeme-li pojem sbližování jako zmenšování sociálních distancí v socialistické struktuře, potom považujeme za účelné a přípustné interpretovat jej nejenom z hlediska sociální psychologie, ale daleko obecněji. Podle našeho názoru zahrnuje snížení míry rozdílů na základě kritérií užívaných při popisu jak třídní struktury, tak sociálních vrstev.

3. Takto interpretovaný pojem sbližování nemusí být nutně synonymem *homogenizace* struktury a *všeobecné rovnosti*, přestože obě tendence jsou v procesech sbližování alespoň částečně přítomny. Homogenizace struktury by znamenala zánik makrostruktury, což v rámci současné socialistické společnosti nelze reálně předpovídat ani pokud jde o politickou a ekonomickou strukturu, ani pokud jde o kulturní činnost nebo způsob života. V reálné perspektivě lze očekávat homogenizaci makrostruktury především ve smyslu stírání, zmenšování třídních rozdílů, „úplného“ zrušení třídních hranic. Souběžně s nimi a místo nich však pravděpodobně existuje (možná i vzniká) mnoho jiných makrostrukturních rozdílů netřídní povahy, tj. posiluje se utváření vrstev netřídního typu.

Podle našeho názoru tedy nemusí sbližování tříd a vrstev v rámci změn sociální struktury nutně znamenat všestrannou homogenizaci a všeobecnou rovnost, a to dokonce ani tehdy, budeme-li je chápat jako „postupný proces zániku sociální nerovnosti mezi různými způsoby života a základními druhy lidské činnosti“, protože pro to nejsou ekonomické předpoklady [Doru aj. 1977 : 18].

4. Zužovat pojem sbližování na konstatování, že v různých třídách a vrstvách se šíří společné vědomí a společné rysy sociálně politické aktivity [Wesołowski—Slomczyński [1977 : 9—25], není účelné, protože tyto jevy mohou vzniknout především na základě sbližování, čili stále větší podobnosti životních podmínek, sociálního, politického a ekonomického postavení a zájmů uvedených tříd a vrstev. Znamená to, že tyto jevy jsou v celém procesu druhotné, mají „nadstavbový“ charakter, jsou však velmi důležité. Je proto účelné rozšířit pojem sbližování na zkoumání všech životních podmínek tříd a vrstev [Fedosejev 1978 : 554—557].

Z toho však nevyplyvá, že zmírnění rozdílů je třeba hledat ve změně všech životních podmínek *veškerého obyvatelstva* socialistických zemí, neboť by to odpovídalo předpokladu všestranné homogenizace a všeobecné rovnosti, k čemuž nejsou v současné době podmínky. Zmírnění rozdílů je třeba hledat ve změně životních podmínek tradičních *tříd* a *základních vrstev* makrostrukturního členění společnosti, které se utvořilo v socialistické epoše, přičemž je třeba vést v patrnosti, že zmírňování rozdílů (tj. sbližování) závisí na mnoha historických a současných sociálně ekonomických a sociálně kulturních podmínkách. Uvědomělé a organizované síly socialistické společnosti jsou schopny evidovat a využívat pro uskutečnění společenských cílů pouze určitou část těchto podmínek, i když evidentně rozhodující. Ostatní podmínky působí spontánně, přičemž posilují či působí proti působení těch, které jsou uvědomovány a využívány. Lze proto předpokládat, že procesy sbližování se uskutečňují jako tendence, jakožto dominantní aspekt dialektické dvojice:

diferenciace — všeobecná rovnost, a to s intenzitou nezvyšující se lineárně, ale měnící se v čase.

Vzhledem k omezenému rozsahu této práce nemůžeme v následujícím textu podat systematický výklad všech makrostrukturně relevantních sociálních rozdílů. Pokusíme se pouze *ukázat tendence sblížování, které lze pozorovat v maďarské společnosti v posledních dvou desetiletích*, a zároveň na základě statistických a empirických sociologických údajů⁽¹⁾ stručně charakterizovat jejich hlavní rysy. Otázky, jak jsou tyto tendence svázány s ekonomickými, demografickými, politickými a kulturními změnami, k nimž dochází ve společnosti, se můžeme pouze dotknout. Nemáme rovněž dostatek prostoru k tomu, abychom objasnili situaci před dvaceti lety ani abychom provedli srovnání s ostatními zeměmi.

Vlastnické vztahy

Základním systematizujícím principem sociální struktury v předsocialistických společnostech byl mimo jiné vztah k výrobním prostředkům, tj. možnost nakládat s nimi jako s majetkem a disponovat jimi, na němž bylo založeno přisvojování výrobků. Konkrétní formou působení vlastnických vztahů v konkrétní společnosti je forma vlastnictví, která je zpravidla chráněna a stabilizována zákonem. V současné socialistické společnosti dochází k přisvojování výrobních prostředků a vyrobených statků většinou *státní a družstevní* formou vlastnictví.

Družstevní forma vlastnictví není statická ani z teoretického hlediska a během posledních dvou a tří desetiletí u nás prošla mnoha podstatnými změnami, které se týkaly jak změny jejího postavení ve společnosti a statutu vzhledem ke státní formě vlastnictví, tak jejího vnitřního obsahu. Z hlediska role, kterou v makrostruktuře hraje, lze rozlišit tyto tři etapy jejího vývoje:

a) *Do konce první poloviny padesátých let*

Výrobní družstva působila v podmínkách urychlené extenzivní industrializace podporované hospodářskou politikou orientovanou v tehdejší atmosféře studené války na centralizovanou akumulaci. Organizace práce spočívala v prosté kooperaci a došlo k prvotnímu zespolenštění bývalé maloroľnícké práce i způsobu života. V tomto období dominoval skupinový charakter družstevního vlastnictví, který strukturně odlišoval družstevní roľnictvo na jedné straně od dělnické třídy pracující ve velkých státních podnikách a na druhé straně od soukromě hospodařících roľníků a pracujících v soukromých malovýrobních dílnách využívajících v rámci rodinné organizace práce pracovní síly členů rodiny. Skupina, jakožto skupina, skutečně *vlastnila* výrobní prostředky, které do družstva vložila a které získala od státu, a v rámci tehdejšího systému státní regulace a zásahů jimi disponovala. Tehdejší možnosti přisvojování (společně s povinnými dodávkami zeměděľských výrobků) jsou charakteristické tím, že v roce 1952 byly družstevní skupiny třetího typu (artěly) státu dlužny částku dosahující 80 % družstevního majetku.

b) *Do konce šedesátých let*

Výrobní družstva, která vznikla na konci padesátých a na začátku šedesátých let, byla zpočátku podobná svým předchůdcům, ačkoli v mnoha ohledech působila v jiném politickém ovzduší a v jiných ekonomických podmínkách. Státní nákup, změněné povinné dodávky zeměděľských výrobků, po-

(1) Pozn. překl.: Původně sedmdesátistránkový materiál obsahoval bohatou empirickou dokumentaci, která byla při úpravě textu pro časopis vypuštěna.

zemková renta stanovená na základě velikosti půdy vložené do družstva, úprava statutu záhumenkových hospodářství, možnost volnějšího výběru forem rozdělování a stimulace, nákup strojů, nová organizace práce a sociální politiky, úřední statut a příliv desítek tisíc odborníků — to vše položilo základy přeměny družstev ve velké, samostatně hospodařící podniky a rozhodujícím způsobem přispělo k upevnění družstevní formy vlastnictví a hospodaření. Těchto deset let (zhruba od roku 1958 do roku 1967) bylo desetiletím, v němž družstevní forma vlastnictví vskutku hrála roli „zprostředkovatele“:

1. Většina příslušníků generace zakladatelů (počet individuálně hospodařících zemědělců činil milión osob) si ještě v aktivním věku osvojila nový kolektivní způsob života a práce.
2. Během tohoto období se v družstvech zesateronásobil objem pracovní síly nahrazené stroji.
3. Zdvojnásobilo se užívání umělých hnojiv.
4. Celková produkce zemědělství se ve srovnání s rokem 1950 zvýšila jedenapůlkrát, přičemž podíl družstevního sektoru vzrostl z 11 % na 73 %.
5. Osobní příjmy ze sloučených hospodářství se od roku 1961 do roku 1967 zvýšily o 72 % [Fazekás 1976 : 80].

V tomto období kulminuje skupinový charakter družstevní formy vlastnictví, který zároveň začíná ustupovat do pozadí. Tehdy uplatňovaná hospodářská politika a teorie družstev podporovaly samostatnost družstev, upevnění této metody hospodaření a v jejím rámci se formující jednotnou třídu družstevního rolnictva. Industrializace, která tehdy probíhala daleko mírnějším tempem, a citelné uvolnění atmosféry studené války umožnily akumulaci na úrovni podniků a družstev a zároveň systematické zvyšování životní úrovně a spotřeby obyvatelstva. Spolu s tím družstevní výrobní prostředky zapojily do присвоjování vyrobených statků i nečleny družstev: průmyslové dělníky a pracovníky duševní práce mající statut *zaměstnanců*. Vzhledem k tomu, že dnes již známe další vývoj událostí, můžeme říci, že funkcí, kterou družstevní forma vlastnictví v tomto desetiletí splnila, bylo převedení bývalých soukromých zemědělců a drobných výrobců na cestu socialismu.

c) Od roku 1968

Nový systém hospodářského řízení, který byl zaveden v roce 1968, otevřel nové možnosti i zemědělským výrobním družstvům. Usnesení o reformě umožnilo změnit dosavadní pravidla omezující činnost zemědělských výrobních družstev v oblasti zpracování a realizace produkce a také v oblasti služeb, přispělo k tomu, aby v družstvech bylo rozvíjeno hospodaření stejného typu jako ve státních podnicích, podpořilo vytvoření teritoriálních svazů a celomáďarského orgánu hájícího zájmy družstevníků. Rovněž podpořilo opodstatněný a diferencovaný rozvoj záhumenkových hospodářství členů družstev.

Přestože v průběhu své realizace prošla reforma mnoha změnami, měla vcelku pozitivní vliv i na rozvoj družstev: 1. Od roku 1967 do roku 1975 vzrostl objem pracovní síly nahrazené stroji o 50 %. 2. Používání umělých hnojiv se zvýšilo ve srovnání s rokem 1967 třikrát. 3. Celková produkce zemědělství dosáhla 183 % produkce roku 1950, přičemž tři čtvrtiny připadaly na družstva. 4. Vydělky pracujících v družstvech dosáhly průměrné mzdy ve státním průmyslu. Družstevní vlastnictví začalo rychleji ztrácet svůj skupinový charakter a izolovanost:

- Družstevní vlastnictví umožnilo *organizační koncentraci*.
- Rozšířil se *okruh činnosti* zemědělských družstev (zpracování potravinářských výrobků, pomocná a vedlejší výrobní odvětví), což mělo za následek příliv nové techniky a technologie a vznik nových profesí; zvýšil se zde počet i podíl zaměstnanců.

- Zemědělská družstva vytvářela *sloučené podniky*, korporace a sdružení.
- V zemědělské velkovýrobě byl zahájen a rychle se začal rozvíjet proces *horizontální integrace*. Důležitým účastníkem tohoto procesu je i většina zemědělských družstev. Ve výrobních systémech se využívá mnoha forem spolupráce {smluvní vztah, slučování samostatných a nesamostatných právních subjektů}, jejich podstatou je však všeobecná zainteresovanost účastníků, hospodářské zabezpečení vyšší úrody, koncentrace nezbytných odborníků a techniky, technologická disciplína a organizovanost průmyslového typu.
- Začalo docházet k *vertikální integraci*. Její jednotlivé prvky jsou obsaženy již ve zmíněných komplexech potravinářského průmyslu a výrobních systémech, avšak v plném rozsahu je tvořena agrárně průmyslovými komplexy. V současné době fungují v Maďarsku čtyři takové komplexy. Do agrárně průmyslových komplexů patří zemědělská družstva, státní statky, podniky státního obchodu a potravinářského průmyslu. V jejich rámci dosahuje spolupráce samostatných podniků vyššího stupně, dochází zde ke sbližování různých forem vlastnictví, postupně se ztrácí jejich izolovanost jakožto výrobců, vzniká nedílný majetek [Csizmadia — Székely 1978 : 71—91].

Družstevní forma vlastnictví v rámci současné hospodářské politiky takto nejen nezabránila, ale naopak přispěla k přeměně činnosti družstevního rolnictva v různorodou činnost průmyslového typu a částečně i v činnost průmyslovu, k vytvoření nezbytné organizace práce, pracovní disciplíny a dělby práce mezi profesemi. Z právního hlediska je obecným vyjádřením čtyř druhů vlastnických vztahů: aktivních členů družstev, penzionovaných členů družstev, pomáhajících členů jejich rodin a zaměstnanců družstev. Práva společného vlastnictví členů prvních dvou uvedených skupin jsou formálně stejná, příslušníci třetí a čtvrté skupiny tato práva nemají. Všichni však ovlivňují záležitosti družstva nikoli prostřednictvím svých formálních práv, ale v souvislosti s místem, jež zaujímají v dělbě a organizaci práce a v hierarchii řízení, tj. mají zhruba stejný vliv jako pracující ve státních podnicích. Výjimku tvoří hlasovací právo členů družstva na plenární schůzi, která je oprávněna rozhodovat o všech důležitých otázkách týkajících se družstva (v rámci státních zákonů a zákonodárství). Jakmile se hospodářství rozrostla, vnější i vnitřní vztahy se staly složitější a objevila se zde nová technika a technologie, mají družstevní kolektivy stále méně kvalifikace a informací nezbytných k tomu, aby rozuměli záležitostem družstva. Je proto stále naléhavější svěřovat tyto záležitosti kvalifikovaným řídícím pracovníkům, které sice plenární shromáždění volí a odvolává, ale nemůže nahradit. Hlasovací právo členů družstva se takto zcela zřetelně vztahuje i k těm otázkám, do nichž mají právo zasahovat pracovníci státních podniků v rámci pravidel výrobní demokracie (tzn., že v obou formách plní řídící funkci volené orgány).

Úloha vlastnictví půdy má již dnes téměř zanedbatelný význam. Zemědělská renta představuje méně než 1 % výrobních nákladů a 2 až 4 % příjmů členů družstev; proces přivlastňování se v rozhodující míře uskutečňuje, tak jako ve státních podnicích, prostřednictvím vlastní práce a dominuje rozdělování podle práce.

Účast a role *záhumenkových hospodářství* v příjmech jednotlivých osob není charakteristickým rysem družstevních zemědělců, neboť drobnou zemědělskou výrobou se zabývají i průmysloví dělníci žijící na venkově a podíl rodin dělníků na zemědělské malovýrobě je dokonce vyšší než podíl rodin družstevníků.

Vcelku lze říci, že události dvou desetiletí vedly při rozlišování a určování tříd k postupnému ztlumení úlohy socialistických vlastnických vztahů. Jinak řečeno, reálné, pro zainteresované osoby podstatné možnosti vlastnictví, tj. možnosti disponovat předměty a přisvojovat si je v rámci státní a družstevní formy vlastnictví, se od sebe liší stále méně. Ze stručné analýzy kritéria vlastnických vztahů tedy lze odvodit, že mezi třídami, které se od sebe dříve na základě tohoto kritéria lišily, dochází k všeobecnému a rychlému sblížení. A dále: v současné době lze příčiny makrostrukturální diferenciace nalézt spíše studiem ostatních kritérií vymezení tříd či jiných stratifikačních kritérií, a to tím spíše, že tato kritéria figurují často současně jako aspekt vymezení vrstev (příjmy, pracovní funkce a role v organizaci práce).

Charakter práce a kvalifikace

Charakterem práce zde rozumíme to, čeho si obvykle všímáme při diferenciaci práce na *duševní a fyzickou*, na činnost *řídící a výkonnou*, na práci *zemědělskou a nezemědělskou* a rovněž na činnost *primární, sekundární a terciární povahy* a zajímáme-li se o rozdíly mezi těmito druhy práce při zkoumání sociálních rozdílů a sociální nerovnosti mezi lidmi vykonávajícími tyto práce. Vzhledem k tomu, že takto klasifikované druhy práce vyžadují různou fyzickou, nervovou a duševní *zátěž*, různou míru odpovědnosti, vzhledem k tomu, že jsou vykonávány v různých *podmínkách* a že je také velice rozdílné jejich společenské *uznání* a příjmy i stupeň morálního uspokojení, nelze si z těchto druhů práce vybrat podle přání, ale je nutné prokázat (zpravidla získáním určité kvalifikace) způsobilost k jejímu výkonu. Ten, kdo takovou způsobilost prokázat nemůže, si obvykle může vybírat pouze z druhů práce s nejnižším prestižem. Kvalifikaci (její nedostatek, úroveň, druh) proto nelze považovat za *samostatné* kritérium makrostrukturálního rozvrstvení společnosti, neboť je na jedné straně přímým důsledkem třídního postavení rodičů, a tedy jedním z prostředníků dědictví třídního postavení, na druhé straně pak „dekretem“ opravňujícím zastávat v dělbě práce konkrétní výhodná místa. Jinými slovy: kvalifikace jakožto kritérium vymezení vrstev se v existenci vrstev *realizuje*, ale na rozdíl od charakteru práce *nekonstituuje* zařazení individua do některé ze společenských vrstev.

Považujeme proto za nezbytné zkoumat současně charakter práce a kvalifikaci, i když je tento přístup komplikován tím, že ve skutečnosti jsou jednotlivé druhy práce daleko různorodější než úrovně formálně prokázané kvalifikace. Je pravda, že dlouhodobě vykonávaná práce sama o sobě formuje či „vyučí“ toho, kdo ji vykonává, avšak zřídka je to provázáno odpovídající atestací (dokumentem). Další problémy vyplývají z podstatných změn charakteru práce v čase, přičemž jeho společenské hodnocení se mění pomalu a ještě pomaleji se novým potřebám přizpůsobuje vzdělávací systém. Lze proto říci, že soulad mezi charakterem práce a kvalifikací ve společnosti existuje pouze v obecných rysech. O existenci takové obecné kongruence svědčí fakt, že společnost funguje: všechny druhy práce jsou *vykonávány*.

Pro normální (zlepšující se) fungování společnosti jsou nicméně různé druhy práce v různé míře nutné. V posledních dvou desetiletích došlo v maďarské společnosti ke značným změnám podílu pracujících zabývajících se různými pracemi. Tyto změny zasáhly i vnitřní strukturu skupin vymezených na základě kritéria duševní a fyzické práce a kritéria práce v primárním, sekundárním a terciárním sektoru. Se vznikem zemědělských velkopodniků, s mechanizací namáhavých polních prací, prací v živočišné výrobě a lesních prací v *primárních odvětvích* se snížila potřeba fyzické, zvláště nekvalifikované

zemědělské práce. Na druhé straně se však zvýšila potřeba fyzické práce průmyslového, stavebního a rovněž terciárního typu. Zvýšil se podíl pracovníků duševní práce na celkovém počtu pracujících v zemědělství.

Pokles kontingentu pracovní síly v primárních odvětvích proběhl zároveň s růstem výroby. Jinými slovy, v těchto odvětvích vzrostla produktivita práce. Organizace práce ve velkých závodech a mechanizace a dělba práce mezi profesemi umožnily, že za posledních 10—15 let se v zemědělství rozvinuly organizační a řídicí formy a metody kooperace a disciplíny *průmyslového typu* podobné formám charakteristickým pro průmyslové podniky a vztahy mezi nimi. Tato skutečnost do značné míry sblížila charakter práce v primárním sektoru s charakterem práce v sektoru sekundárním. To vše lze jednoznačně považovat za pozitivní změny. Nicméně je třeba si všimnout, že v zemědělství se udržela malovýroba, částečně v podobě dosti tradičního soukromého zemědělského hospodaření, především však ve formě záhumenkových a osobních doplňkových hospodářství pracovníků zemědělství, průmyslu a ostatních odvětví národního hospodářství, a rovněž důchodců žijících na venkově. Tato malovýroba (která se uskutečňuje ve volném čase) zajišťuje cca třetinu celkové zemědělské produkce. Její současná forma není v podstatě mechanizovaná, podržuje si dříve všeobecně rozšířený charakter práce.

K poněkud menším změnám došlo v oblasti využívání pracovní síly v *sekundárních odvětvích*, což svědčí o tom, že v sedmdesátých letech byl ve stavebnictví a průmyslu zahájen proces hospodaření lidskou prací, probíhající v souladu se vznikem nových pracovních míst v těchto odvětvích. Zvýšil se podíl terciárních povolání v průmyslu a stavebnictví a naopak se zde snížil podíl manuálních povolání. V sekundárním sektoru vzrostl podíl duševních pracovníků.

Pro současnou úroveň rozvoje průmyslu a stavebnictví jsou charakteristické technická úroveň masové výroby pásového typu a pracovní místa, založená na práci všestranně připravených kvalifikovaných dělníků. Kromě toho se v jednotlivých průmyslových odvětvích rozšiřuje automatizovaná výroba. V důsledku těchto tří historicko-technologických rovin, které paralelně existují a často kooperují v rámci jednoho podniku, jsou charakter práce, potřeby v oblasti kvalifikace, postavení v oblasti řízení, organizace práce a stimulace i podmínky práce v sekundárním sektoru neobyčejně různorodé dokonce i když ponecháme stranou odvětvové zvláštnosti. Nelze proto říci, že sekundární sektor, nebo alespoň průmysl, jsou v současných podmínkách zvláštní integrující silou, samostatnou stratifikační kategorií.

Růst využívání pracovní síly byl značný i v *terciárních odvětvích*, odehrál se zde především v sedmdesátých letech. Charakter práce je zde pokud možno ještě různorodější než v sekundárních odvětvích (doprava, přenos informací, obchod, komunální a individuální služby, vodní hospodářství, výuka, věda, kultura, zdravotnictví, administrativa). Část těchto činností může být organizována jako v průmyslu s velkým podílem průmyslové činnosti, ostatní jsou zcela specifické. Hlavní zvláštností je zde skutečnost, že velká část pracujících v terciárním sektoru se každodenně dostává do kontaktu s obyvatelstvem. Proto jsou zde zvláště vysoké nároky na *kulturní úroveň*, kvalifikaci a morální kvality pracujících, neboť „pracovním předmětem“ jsou lidé.

Na základě tohoto stručného přehledu lze říci, že za dvacet let se v maďarském národním hospodářství značně snížil objem čistě fyzické práce a také počet a podíl pracujících vykonávajících práci nevyžadující žádné vzdělání a kvalifikaci. Je to v prvé řadě důsledek mechanizace v zemědělství a ve stavebnictví a jejich přestavby na základě velkopodniků průmyslového

typu, čímž se snížil nejen podíl těžké fyzické práce, ale i sezónní, nekvalifikované manuální práce v přírodě, a zároveň počet osob vykonávajících tuto práci. Lze tedy říci, že práce různého charakteru a sociální vrstvy na jejím základě vymezené se sblížují; že se do značné míry snížil podíl a počet osob, které mají z hlediska charakteru vykonávané práce nevýhodné postavení.

Růst úrovně vzdělanosti, konkrétně *růst podílu* pracujících fyzické práce se *středoškolským vzděláním*, hraje při sblížování rozdílů v charakteru práce (duševní a fyzická; primární, sekundární a terciární; řídicí a výkonná) a při sblížování vrstev pracujících vykonávajících různé druhy práce velmi důležitou úlohu. Pracovníci fyzické práce se středoškolským vzděláním jsou jak ve své práci, tak pokud jde o sociální souvislosti pracovních míst, daleko samostatnější, iniciativnější a lépe informovanější než jejich kolegové se základním vzděláním (popřípadě bez vzdělání). A dále: nejde pouze o to, že práce „učí“ toho, kdo ji vykonává, ale vzdělanostní a kulturní úroveň pracovníků má i „zpětný vliv“ na vykonávanou práci, na technologickou disciplínu a kvalitu práce. Tento vliv nelze podceňovat. Kvalifikace tedy hraje důležitou roli v charakteru práce: *sblížování úrovně kvalifikace sblížuje charakter práce a sociální vrstvy jím určené.*

Údaje o vzdělanostní úrovni a charakteru práce nám umožňují uzavřít, že v dnešní maďarské společnosti nehraje diferenciacie pracujících na pracovníky fyzické a duševní práce tak velkou roli, jako tomu bylo před 15–20 lety, neboť se zformovala, a to jak mezi pracovníky duševní práce, tak mezi pracovníky fyzické práce, početná vrstva pracujících, kteří v zásadě dosáhli středoškolského vzdělání. Charakteristiky obou těchto skupin si jsou ve většině případů dosti podobné. Na místo diferenciacie na pracovníky duševní a fyzické práce se však ve vztahu k charakteru práce rysuje trichotomie: stále jasněji se od sebe odlišují 1. pracovníci fyzické práce bez kvalifikace, 2. pracovníci se vzděláním střední úrovně (včetně kvalifikovaných dělníků a zaměstnanců nenáležících k inteligenci), 3. inteligence.

Tento jev je zároveň *sblížováním i vzdalováním*. Jde o sblížování tradičně rozlišované duševní a fyzické práce a tímto rozlišováním podmíněných dvou velkých skupin, k němuž dochází v důsledku toho, že se mezi nimi utvořila početná střední skupina. Zároveň jde o vzdalování: na jedné straně se zvětšují rozdíly mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými pracovníky fyzické práce, na druhé straně se zvětšují rozdíly mezi inteligencí a pracovníky duševní práce střední úrovně.

Rozdíly mezi „pracovníky duševní práce střední úrovně“ (zaměstnanci) a inteligencí jsou dnes jak v charakteru práce, tak ve výdělku, prestiži, stupni odpovědnosti atd. ve svém krajním vyjádření tak velké jako rozdíly mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky. Tyto rozdíly existovaly i dříve, před osvobozením, ale tehdy byly distance mezi pracovníky fyzické a duševní práce daleko větší než dnes, neboť maturita a jednoduchá duševní práce byly obklopeny velkou auelolou. V první polovině století ještě často zaujímali vedoucí místa lidé se středoškolským vzděláním. Dnes je situace jiná. Středoškolské vzdělání se stalo masovým jevem dokonce i mezi pracovníky fyzické práce a bylo taktéž jakožto vzdělanostní úroveň opravňující zastávat vedoucí funkci relativně degradováno. K tomu, aby někdo mohl zastávat vedoucí funkci, je dnes obvykle nutné mít vysokoškolské vzdělání. Rozdíly mezi řídicí a výkonnou činností sice diferencují zaměstnance, avšak na této úrovni (zpravidla na úrovni bezprostředního řízení výroby a obchodu) se taková diferenciacie jen zřídka stává samostatným kritériem určování sociálních vrstev. Na úrovni „řídicích pracovníků“ dominuje totiž vysokoškolské vzdělání; jinak řečeno, jde spíše o rozdíly v rámci inteligence. Stále výraznější vět-

šinu pracovníků duševní práce se středoškolským vzděláním tvoří ženy, přičemž otec či manžel mnohých z nich je kvalifikovaným dělníkem. Tento rodinný vztah tuto skupinu také sbližuje se skupinou kvalifikovaných dělníků.

Příjmy, spotřeba, rodina

Způsob nabývání části společenského bohatství, tj. „základ“ přisvojování, od sebe v třídní struktuře skutečně odlišuje nejen antagonistické, ale i „sousedící“ třídy, a to především stanovením velmi úzkých hranic velikosti přisvojované části společenského bohatství. Jednotlivé mzdy se samozřejmě mezi sebou mohou lišit (někdy významně), v průměru však nutně zaostávají za příjmy malovýrobců a zvláště za důchody kapitalistů. V socialistické třídní struktuře také dochází k významné konkurenci, pokud jde o velikost využitelných příjmů, která se projevuje ve „způsobu nabývání části společenského bohatství“. Při studiu sociální distance mezi třídami a vrstvami lze tedy považovat kritérium příjmů za jedno z prvořadých.

Budeme-li toto kritérium považovat za samostatné a hlavní, bude smysuplné hovořit o něm v souvislosti se strukturou potřeb a rodinou, neboť účelem příjmů je spotřeba (úspory jsou odloženou spotřebou) a spotřeba probíhá ve většině případů v rámci domácnosti rodiny a je (mimo jiné) určena její strukturou. Diferencující role rozdílů v příjmech se vlastně realizuje v rozdílech ve způsobu a pojetí života, zdůvodněných úrovních a strukturou rodinné spotřeby, které jsou stejně důležitým kritériem vzniku tříd a stratifikace, jako charakter práce, s nímž také úzce souvisí.

Je všeobecně známo, že socialismus usiluje o zrušení sociálních rozdílů, zároveň se však nemůže obejít bez materiální stimulace užitečné práce. Proto se při rozdělování části společenského bohatství určené ke spotřebě uplatňují dva principy: v oblasti práce je v zásadě určujícím principem rozdělování podle práce, v oblasti sociálních příspěvků princip rovnosti. Přívlastek „v zásadě určující“ znamená, že v praxi jsou oba principy v důsledku různých vlivů korigovány a někdy i deformovány. V krajním případě, a takovým případům se nelze vyhnout, působí sociální podpory zároveň diferencujícím a mzdy zároveň vyrovnávacím vlivem.

Tabulka 1. Podíl jednotlivých skupin obyvatelstva na celkových individuálních příjmech v letech 1930–1977 a v USA v roce 1975 (v %)

Příjmové kategorie	1930–31	1961*)	1967	1977	USA 1975
nejnižších 20 %	6	9	10,1	10,8	4,0
druhých 20 %	35	14	15,1	15,4	10,0
třetích 20 %		19	18,8	18,7	16,8
čtvrtých 20 %		24	23,1	22,8	24,5
nejvyšších 20 %	59	34	32,9	32,3	44,7
Celkem	100	100	100,0	100,0	100,0
Horních 10 %	—	—	18,9	18,6	horních 5 % 17,0

Prameny: pro léta 1930–31 a 1960: Schmidt, A.: *A személyi jövedelemeloszlás a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvtár* (Distribuce individuálních důchodů za socialismu), Budapešť 1964, s. 88. Pro léta 1967 a 1977: *A lakosság jövedelmi rétegződése 1977-ben. Az 1978. évi jövedelmi felmérés főbb adatai* (Rozvrstvení obyvatelstva podle příjmů v roce 1977; základní údaje šetření příjmů za rok 1978), Budapešť, KSH 1979, s. 11. Pro USA: Kriesberg, L.: *Social Inequality*. New York 1979, s. 66.

*) Údaje se týkají pouze dělníků a zaměstnanců.

Vzájemný poměr částí příjmů ovlivňovaných dvěma principy rozdělování se mění. V příjmech obyvatelstva se zvyšuje ta část, která bezprostředně nesouvisí s prací, tzn., že bezprostředně a aktuálně nezávisí na úspěších aktivního pracovníka. Při hodnocení této skutečnosti je však třeba si všimnout, že ke zvýšení podílu příjmů plynoucích ze sociálních příspěvků dochází ve značné míře v důsledku zvyšování důchodů (a růstu počtu a podílu důchodců ve společnosti). Ukazuje se, že v příjmech ekonomicky aktivních *hrají rozhodující roli především pracovní příjmy*, a ty mohou pracující osobně, bezprostředně a aktuálně ovlivňovat.

Lze tedy říci, že v socialismu bylo v podstatě zlikvidováno *přisvojování na základě vlastnictví* a nahrazeno *přisvojováním na základě práce*. Nicméně to zatím neplatí absolutně. Osobní vlastnictví různého druhu a rozsahu (půda, dům, parcela, pronájem, peněžní půjčky apod.) může přinášet nepracovní příjem, jehož podíl je však v celkových příjmech obyvatelstva zanedbatelný.

Vyrovňávání distribuce příjmů je proces. Pro ilustraci se podívejme, jak se skupiny obyvatelstva stanovené podle velikosti individuálních příjmů na jednoho obyvatele podílejí na celkových příjmech obyvatelstva. Pro ilustraci uvádíme také odhady pro období 1930—31 a distribuci příjmů v USA v roce 1975 (viz tabulka 1). Jak je vidět z údajů v tabulce, pomocí této mechanické metody, která pouze seskupuje obyvatelstvo a peněžní částky, zjišťujeme, že základní rozdíly v distribuci příjmů za kapitalismu a socialismu spočívají v podílu „dolních“ a „horních“. Je zřejmé, že distribuce příjmů je v socialismu daleko rovnoměrnější a postupně, paralelně se zvyšováním průměru, se zlepšuje postavení dolních 40 % obyvatelstva. Jinými slovy, i při takto mechanickém přístupu lze odhalit zjevné sblížování příjmů v socialistické společnosti.

Daleko důležitější však je, jak se na distribuci celkového důchodu podílí *reálné sociální makroskupiny*. Vždyť dvacetiprocentní skupiny v tabulce jsou pouze statistickými skupinami, stanovenými s ohledem na jejich příjmy, a nejsou tedy skupinami sociálními. Příslušníci reálných sociálních makroskupin jsou v různých proporcích rozmístěni ve všech příjmových kategoriích v závislosti na tom, jaký je vzájemný poměr aktivních, neaktivních a vyživovaných členů rodiny, jakou práci vykonávali a kdy odešli do důchodu neaktivní členové rodiny, kde daná rodina žije a jaké postavení zaujímá v přerozdělování (v druhotné ekonomice) atd. (2)

Pro podrobné zachycení všech těchto souvislostí zde nemáme dostatek prostoru. Lze však říci, že uvažovaná dvě desetiletí přinesla postupné sblížování příjmů velkých sociálních skupin dostupných statistickému zpracování.

Významné rozdíly samozřejmě vykazují extrémní hodnoty matematických průměrných veličin, průměrných příjmů ve skupině. Základními příčinami těchto rozdílů jsou rozdíly ve struktuře rodin, v charakteru práce a místa bydliště a také (i když polokrytě) různé postavení v druhotné ekonomice. V těchto souvislostech ke sblížování nedochází.

Vidíme tedy, že neustálé sblížování průměrných příjmů velkých sociálních skupin je doprovázeno stagnací či zvětšováním rozdílů uvnitř skupin, takže nelze hovořit o všeobecném vyrovňávání příjmů. V mnoha směrech by taková všeobecná rovnost nebyla ani spravedlivá, ani ekonomicky racionální.

Nyní se podívejme, na co rodiny z různých velkých sociálních skupin své

(2) Pozn. překl.: Termín „druhotná ekonomika“ označuje v maďarské sociologii oblast ekonomického života společnosti mimo státní a družstevní sektor (zemědělská i průmyslová malovýroba jakožto hlavní i vedlejší zaměstnání, služby poskytované mimo státní a družstevní sektor atd.).

příjmy vynakládají, tj. jaká je struktura jejich spotřeby. Je zcela zřejmé, že poklesl podíl výdajů za potraviny (včetně ukazatele spotřeby produktů vlastního hospodářství v rodinách zabývajících se zemědělskou malovýrobou), nejvíce v rodinách družstevních zemědělců. Za pozornost stojí i to, že v rodinách dělníků a zemědělců dosáhl za 20 let podíl všech výdajů za potraviny téže úrovně, které dosáhl v rodinách duševních pracovníků již v roce 1960. Téměř nezměněn zůstal podíl výdajů na otop a spotřebu energie.(3) Ve všech vrstvách se poněkud zvýšily výdaje na služby a nákladné předměty dlouhodobé spotřeby. Obě tyto skupiny výdajů zde dosáhly průměrně desetiprocentního podílu; tuto úroveň značně převyšuje trvalý sedmnáctiprocentní podíl výdajů na služby v rodinách duševních pracovníků (větší využívání opravářských služeb spojených s udržováním bytu, praním a čištěním oděvů a také kulturních služeb), pracovníci fyzické práce řeší značnou část těchto problémů „vlastními silami“. V rodinách všech vrstev se téměř zdvojnásobil podíl výdajů na byt či nemovitost, přičemž k největšímu vzrůstu došlo u družstevních zemědělců, obyvatel venkova (u zemědělců se tyto výdaje řadí jako druhé hned za výdaje na potraviny a předstihují dokonce i výdaje za oděvy).

Ještě několik slov o rodinách. V souvislosti s úrovní a strukturou příjmů a spotřeby jsme se již dotkli některých aspektů struktury rodiny. Vezme-li však v úvahu rozmanité funkce, jež rodina plní, má, obecněji vzato, smysl věnovat při studiu sociální struktury a vrstev její úloze více pozornosti. Za prvé se ukazuje, že rodina neztratila, jak se dříve tvrdilo, svoji výrobní funkci, funkci v organizaci práce. Objem prací vykonávaných doma je dosti velký a jsou do nich zapojováni členové rodiny, důchodci a děti (záhumenné a osobní doplňkové hospodářství, domácí práce, značná část jiných činností spojených s druhotnou ekonomikou atd.). Za druhé, příjmy (a to jak pracovní příjmy, tak sociální příspěvky) jsou příjmy *rodiny*; za třetí, spotřeba je zcela zřejmě *rodinným „žánrem“* (a to jak z hlediska plánování, tak z hlediska „realizace“), takže organizační a hospodářské funkce připadající rodině jsou různorodé a mají základní význam. Fungování rodiny se také nemezuje pouze na verbální zprostředkování při předávání hodnot, jak tvrdili někteří badatelé, když konstatovali zánik tradiční zemědělské rodiny, ale spočívá i v „názorném vyučování“ a v nácviku. A konečně, příbuzenské vztahy pokryly svojí sítí celou zemi, navzájem spojují jednotlivé osoby a rodiny různých sociálních vrstev. Vzhledem k uvedenému bohatství funkcí rodiny je stále méně uspokojivé mechanické zařazování rodin do tříd a vrstev na základě zaměstnání hlavy rodiny, či člena rodiny, který dosahuje nejvyššího výdělků. Je třeba vybudovat typologii rodin, která by sloužila jako základ empirického výzkumu, a k níž, jak se zdá, poskytuje dostatečný materiál i zkušenosti rozvoj výzkumu způsobu života.

* * *

Na základě stručné analýzy změn v rozsahu sociálních rozdílů podle uvažovaných kritérií lze tvrdit, že v současné maďarské společnosti se za dvě desetiletí v mnoha ohledech projevilo zmenšení sociálních distancí, k velkému sblížení došlo především mezi dělnickou třídou a družstevními zemědělci. Výrazné sblížování se však projevuje i u jiných rozdílů nemajících třídní charakter.

(Přeložila Jádewiga Šanderová)

(3) Tato skutečnost je poněkud udivující, neboť právě v těchto dvou desetiletích došlo k rozšíření moderních způsobů vytápění (na venkově naftová kamna, ve městě plynové a ústřední topení). Souvisí to pravděpodobně s nešetřeným zacházením s energií do roku 1979.

Literatura

- Csizmadia, E. — Székely, M.: *Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó 1978, s. 71—91. (Továrni způsob hospodaření a řízení hospodářství v zemědělství.)
- Dictionary of Sociology and Related Sciences*. Red. H. P. Fairchild, New York, Littlefield, Adams and Co. Totowa 1967.
- Doru, M. — Goldstein, E. — Hoffman, O. — Ionescu, K. — Spiridoneanu, M. — Zlate, K.: *Social'naja gomogenizacija v Socialističeskoj Respublike Rumynii. Processy i faktory*. Bukurešť, Akademija 1977.
- Fázekás, B.: *Mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom Magyarországon*. Budapest, Kossuth 1976. (Hnutí za združstevnění zemědělství v Maďarsku.)
- Fedosejev, P. N.: *Dialektika sovremennoj epochi*. Moskva, Nauka 1978.
- Kriesberg, L.: *Social Inequality*. New York 1979.
- Wesołowski, W. — Slomczyński, K. M.: *Klassovaja struktura socialističeskogo obščestva. někotoryje metodologičeskije voprosy*. Informacionnyj bjuletiň, 1977, XVI. Problemnaja komissija. Varšava 1977.

**„Úkolem marxistů zde i tam je...
aby uměli vést svou linii a bít se proti celé linii
nám nepřátelských sil a tříd.“
(V. I. Lenin: Materialismus a empiriokriticismus)**

Marxisticko-leninská sociologie je jednotou obecné sociologie, oborových sociologických disciplín a otázek, které můžeme charakterizovat jako problematiku empirického sociologického výzkumu.

Pro jejich vzájemnou jednotu, návaznost a podmíněnost jsou určující dialektickomaterialistické principy výkladu světa lidí, přírody a myšlení. V naplnění těchto principů přestávají být metodologické otázky sociologického poznání pouhou abstraktní teoretickou konstrukcí a stávají se systémem poznávací a prakticko-přetvářející činnosti, součástí ideologického boje, zákonitostí a hnacích sil historického procesu.

Důraz na základní metodologickou orientaci je důležitý také proto, že teoretické a ideologické překonávání deformací minulosti nechceme redukovat na pouhé opakování a vyvracení buržoazních teoretických koncepcí. Základním požadavkem marxistické kritiky musí být — zejména v nastávajícím období — jednotu kritické a pozitivní, tvůrčí teoretické činnosti. Bez této jednoty nelze zajistit odpověď na otázky, které nastoluje společenská praxe.

Snad není zbytečné připomenout, že nejlepší zbraní proti buržoazní ideologii je neustálé rozvíjení a obohacování marxisticko-leninské teorie na základě zobecňování nových skutečností socialistického rozvoje. Nicméně, máme-li se v marxistické sociologii podílet na dalších teoretických inovacích, musíme si vštípit určité základní metodologické předpoklady, bez nichž nelze udělat ani jeden správný krok.

Proto chceme ukázat na některé metodologické problémy dalšího rozvoje marxistické sociologie, zejména ve vztahu k oborovým sociologickým disciplínám. Jejich význam je umocněn skutečností, že dnes přinášíme takové poznatky, které „jsou nejvíce postižitelné“ v řešení bezprostředních problémů praktického života naší společnosti.

Společenská praxe stále více potřebuje informace z té sféry poznání, kterou zahrnujeme pod pojem „sociologické teorie středního dosahu“. Jde zpravidla o velmi konkrétní parciální analýzy vztahující se k různým enklávám našeho života — k rodině, mládeži, armádě, k otázkám volného času, k široké problematice sociologie průmyslu, zemědělství, veřejného mínění atd.

Zřejmě se postupně ještě výrazněji prosadí potřeba rozvoje „mikrovýzkumů“, týkajících se určitých „detailů“, úseků, oblastí či stránek společenské skutečnosti, na rozdíl od — terminologicky nepřesně řečeno — „makrovýzkumů“, které jsou spojeny s řešením obecných problémů, například problémů tradičních pro filozofii dějin apod. To zvyrazňuje závažnost nejen otázek systémového přístupu, problematiky vzájemného vztahu celku a částí, systému a jeho elementů, ale i vzájemných vztahů empirie a teorie s důrazem na různé stupně obecnosti sociologického poznání.

V této problematice zaujímá náš vztah k tzv. „teoriím středního dosahu“ svým způsobem dominující místo. Jde o takovou oblast obecnosti sociologického poznání, která patří již dlouhou dobu mezi nejdůležitější otázky strategie výstavby sociologické teorie.

Ideu teorií středního dosahu vyložil v několika svých pracích především Robert Merton. Monografickým dílem věnovaným této problematice je kniha *Social Theory and Social Structure*. Od svého prvního vydání „prošla světem“, stala se bestsellerem buržoazní sociologické produkce a patří dnes mezi nejvíce vydávané a citované práce v Evropě a v USA.⁽¹⁾ A tak priorita koncepce „teorií středního dosahu“ nikoli náhodou patří R. Mertonovi.

Netrpíme „prestížním negativismem“ v tom smyslu, že bychom odmítali teoretické koncepce jenom proto, že vznikly v USA nebo jinde v kapitalistickém světě. Nestojíme také na pozici plochého, holého negativismu. Nebudeme však mlčet tam, kde se jako teoretické veledílo hodnotí to, co jím není, nepřipustíme nekritické akceptování metodologických přístupů, které nemůžeme jednoznačně označit jako pokus o pravdivé poznání společenského pohybu.

Mertonovu rozsáhlou práci tvoří čtyři na sebe tematicky nenavazující obsažné kapitoly. Je u nás přístupná jen ve specializovaných knihovnách, a proto se pokusíme stručně charakterizovat její základní výchozí premisy. Jsou soustředěny především v první kapitole knihy, umožňující pochopit teoreticko-metodologickou fundamentaci Mertonova výkladu teorií středního dosahu.⁽²⁾

Konceptuální aparát a jeho kodifikace

Merton netrpí přílišnou skromností, když si klade tak rozsáhlé úkoly, jakými jsou otázky vzájemného vztahu sociální teorie a sociálního výzkumu a požadavek postupně kodifikovat samostatnou sociologickou teorii a postupy sociologické analýzy, zejména a především analýzy kvalitativní [Merton 1957 : 5]. Kodifikace je pak chápána jako uspořádané uvažování, jako ucelené utřídění zkušeností a postupů zkoumání a jejich vazeb na podstatné objevy.

Merton patří mezi autory, kteří odmítají konvenční pravdy typu, že „je žádoucí integrace teorie a empirického bádání“, a snaží se tento triviální pravidlý postoj specifikovat a doložit konkrétními příklady. Ty má přinést výklad tzv. převládajících postulátů funkcionální analýzy, zjevných a latentních funkcí a pasáže věnované vlivu sociologické teorie na empirický výzkum a vlivu empirického výzkumu na sociologické teorie.

Ve snaze naplnit velký příslib funkcionální analýzy chce Merton kodifikovat především problematiku funkcí, provést „generální opravu“ minulosti, aby se mohla lépe stavět budoucnost [Merton 1957 : 19], a tak přispět do diskuse o potížích, které jinak zůstávají nevysloveny.

Svůj výklad spojuje s kritickým pohledem na hlavní koncepce funkcionalistických teorií a jejich terminologií, protože, jak píše „... až příliš často se jediného termínu používá k symbolizování různých poznatků, právě tak jako týž pojem je symbolizován různými termíny“ [Merton 1957 : 20].

(1) Námí dále citovaná práce *Social Theory and Social Structure*, Revised and Enlarged Edition, 1957, uvádí první vydání v roce 1949, druhé v roce 1951 a další rozšířené vydání v lednu 1958.

(2) Tato stať je součástí širší autorovy studie, která se pokouší systematizovat různé roviny obecnosti marxisticko-leninské sociologické teorie a metodologie. Nechce a nemůže se tedy zabývat širokou problematikou funkcionalismu, do jehož rámce Mertonova koncepce patří a jenž představuje jeden z nejrozsáhlejších obecně sociologických směrů současné nemarxistické teorie.

Nelze než přivítat každou podobnou snahu, která přispívá k hlubší analýze a adekvátnější komunikaci. Vždyť právě rozmanitost výkladu stěžejního pojmu funkcionalistů — pojmu funkce — je často taková, že znemožňuje dorozumění.

Merton se omezuje na „pět významových odstínů“, které se tomuto pojmu běžně přiřítají, a snaží se přispět k orientaci ve vzájemně soupeřících slovnících funkcionální analýzy.

Odmítá tzv. „běžné použití“ (popular usage), kdy pojem funkce je spojen s nějakým příležitostným obřadem společenského významu. Vyslovuje oprávněné výhrady ke *ztotožňování termínu funkce s termínem povolání*, což je přístup, s nímž se setkáváme například u Maxe Webera [Weber 1947 : 230] nebo u ekonomů, kteří v analýzách povolání píší o „funkcionální analýze skupiny“ (funkcional analysis of a group).

Třetí užití pojmu je obdobou předchozího. V běžné mluvě, zejména v politologické terminologii, se jej používá k označení *činnosti nutných pro realizaci určité politické pozice*. Pojem funkce je tedy spojen se širokým okruhem standardizovaných činností v životě společnosti.

Funkce je kategorií mající velkou frekvenci v *matematice*, kde se vztahuje na proměnnou veličinu uvažovanou ve vztahu k jedné či k několika dalším proměnným. V tomto širokém pojetí bývá za určitých vymezených podmínek vyjadřován „funkční vztah“ nebo „funkční závislost“. Sociologové pak neřídka oscilují mezi tímto a dalšími odlišnými závislostmi a píší o „vzájemné závislosti“, o „recipročním vztahu“ či „vzájemně závislých variacích“ apod. Tento význam pojmu funkce „... je ústřední pro funkcionální analýzu a je aplikován už delší dobu v sociologii a v sociální antropologii“ [Merton 1957 : 21].

S Mertonem lze jen souhlasit, že podobné přístupy a formulace neřídka stírají důležité rozdíly mezi pojmem funkce vyjadřujícím „vzájemnou závislost“ a pojmem funkce vyjadřujícím proces. Skutečnost, že v jednom slově je uloženo mnoho pojmů, vede ke zmatkům. „A když se pak o mnoha různých slovech soudí, že vyjadřují týž pojem, nastává zmatek ještě zmatkovatější“ [Merton 1957 : 23]. Tak měnící se slovník nejen zmnohonásobuje nedorozumění mezi funkcionalisty, ale na pohled podobná pojmová reference používaných termínů (synonymy s výrazem funkce se stávají např. pojmy cíl, úmysl, záměr, důsledek, motiv atd.) vede k pochybnostem o možnostech využití celého systému funkcionální analýzy.

Po těchto ne nezajímavých úvahách, majících pro výklad funkcionalistů ústřední význam, a to jak v rovině subjektivních, tak v rovině objektivních funkcí, přistupuje Merton k analýze postulátů, které lze ve funkcionální analýze označit jako převládající.

1. *Postulát funkcionální jednoty společnosti*. Je vymezován jako stav, kdy všechny součásti sociálního systému pracují společně, s dostatečným stupněm souladu, tj. aniž se vytvářejí konflikty, jež nelze ani řešit, ani regulovat. Od skutečnosti, že všechna lidská společenství musí mít nějaký stupeň integrity, tu dochází k tvrzení o vysokém stupni integrace. Merton si uvědomuje, že předpoklad naprosté funkční jednoty společnosti odporuje reálné skutečnosti, že to, co je pro některé sociální skupiny funkční, může být pro jiné disfunkční.

2. *Postulát univerzálnosti*. Všechny standardizované sociální či kulturní formy mají pozitivní funkce. Zcela extrémně je toto stanovisko vyjádřeno u Malinowského: „Funkcionalistický pohled na kulturu trvá na zásadě, že v každém typu civilizace plní každý zvyk, hmotný předmět, myšlenka a vira

nějakou životně důležitou funkci“ [Malinowski 1926 : 132—133; citováno podle Mertona 1957 : 68].

3. *Postulát nepostradatelnosti.* Je z celého tria převládajících tvrzení nejmeně jednoznačný. Vychází z toho, že existují určité funkce nepostradatelné v tom smyslu, že pokud nejsou vykonávány, nemůže společnost, skupina či jednotlivec přežít. Pro jejich plnění jsou nezbytné určité kulturní či společenské formy.

Sám Merton ukazuje řadu potíží, které vyvolávají tato tvrzení, odvádějící pozornost od skutečnosti, že „různé sociální struktury a kulturní formy slouží za podmínek, které jsou pro zachovávání funkcí nezbytné... tentýž jev může mít mnohonásobné funkce a tutéž funkci mohou plnit alternativní jevy“ [Merton 1957 : 33—34]. Proti pojmu nepostradatelných kulturních forem (institucí, systémů poznání apod.) staví pojem „funkcionálních alternativ“ nebo „funkcionálních ekvivalentů.“

Takováto „vylepšení“ však připomínají majitele domu, který nechává vyměnit gumičku u kapajícího vodovodu, když mu zatím víchř odnáší, nebo už odnesl celou střechu.

Tak vlastně žádné výhrady k meritorním postulátům funkcionalismu R. Mertona nic nemění na stanovisku, že „...funkcionální analýza je podstatou věci spojována s názorem, že vše, co existuje, je správné, a že tento svět je opravdu nejlepší ze všech možných“ [Merton 1957 : 38]. Nic se na této strategické orientaci nemění ani tím, že její autor žádá zkoumání funkcí i disfunkcí sociální struktury pro různé situované jednotlivce, skupiny a sociální vrstvy. Konečně Merton sám přiznává, že celý jeho postup je soustředěn spíše na statiku než na dynamiku společenské změny. Soustředí se na funkční důsledky „statiky“ však znamená klonit se k ultrakonzervativním ideologiím. A tak ani nepřekvapí takové stanovisko, že funkcionální analýza nijak nezbytně nezahrnuje specifickou ideologickou angažovanost a že je vůči významným ideologickým soustavám neutrální.

Velice rozsáhlou a zajímavou úvahou je Mertonova esej, v níž rozvíjí

— *teorii zjevných funkcí* (objektivní důsledky, které přispívají k přizpůsobení či adaptaci systému) a

— *teorii skrytých („latentních“) funkcí* (ty, které nejsou ani zamýšleny ani poznány) [Merton 1957 : 60—64].

Merton chce zabránit jejich směšování a odmítá ztotožňovat motivy s funkcemi. Zjevné funkce vztahuje na objektivní důsledky, latentní funkce na nezamýšlené a nepoznané důsledky téhož řádu. Vyžaduje, aby se sociolog nezaměřoval jen na sledování zjevných funkcí, ale má zjistit i skryté, nepoznané funkce. V této souvislosti připomíná cenné a známé zkušenosti výzkumného týmu Western Electric, který zkoumal skryté funkce primárních skupin vznikajících v průmyslových organizacích.(3)

Merton sám si velice cení svůj objev skrytých funkcí: „...objev skrytých funkcí nejenže upřesňuje koncepci funkcí... zavádí do dřívějšího stavu věděni kvalitativně odlišný přírůstek“ [Merton 1957 : 68]. Domnívá se, že představuje významný odklon od těch znalostí společenského života, které jsou založeny na „zdravém rozumu“.

Lidé si skutečně nemusí uvědomovat všechny následky svých činností, takže „funkcionální analýza směřující k odhalení skrytých a nezamýšlených ná-

(3) Do povědomí sociologie pronikly jako pokusy Eltona Maya, které prováděl na žádost koncernu Western Electric Company na předměstí Chicaga v Hawthornu. K této problematice viz J. Kohout [1967].

sledků společenské činnosti plní v sociálních výzkumech kladnou úlohu“ [Andrejev 1973 : 29].

Aniž bychom snižovali heuristický význam tohoto poznatku, který nám připomíná, že sociolog musí sledovat nezamýšlené následky sociální praxe, je Mertonovo odlišení vědomé motivace sociálního chování a jeho objektivních důsledků v mnoha ohledech nejasné a autor sám je až příliš optimistický.

Na tomto místě nelze rozebírat všechny kazy Mertonova výkladu. [O to se např. už pokusil americký sociolog A. Gouldner ve své rozsáhlé práci *The Coming Crisis of Western Sociology*] [Gouldner 1971]. Zejména pojem latentní funkce obsahuje mnoho nepřesností a jen rozšiřuje obecné nejasnosti celé funkcionální terminologie.

Je vůbec možno zjistit rozdíly mezi skutečnými, přiznanými, zamýšlenými a vyjádřenými funkcemi? Není právě to, co Merton považuje za jednoznačné — totiž pojetí zjevných funkcí — nejvíce problematické už tím, že se ztotožňuje zjevné a vyjádřené?

Latentní funkce jsou pak podle R. Mertona ty, které nejsou ani zamýšleny, ani poznány. Úmysly člověka jsou však vždy spojeny s určitými cíli. I když nemůžeme přesně určit důsledky své činnosti, přesto s nimi počítáme, mlčky je předvídáme, předpokládáme, orientujeme se ve směru jejich naplnění. Tedy nezamýšlené důsledky jsou souběžné s důsledky zamýšlenými a s cílevědomou činností člověka jsou nutně spojeny.

V této práci se nechceme věnovat relativně samostatné problematice skrytých, latentních funkcí. Jisté však je, že důsledky těchto funkcí mohou být

- a) souběžné s nezamýšlenými funkcemi, s cílevědomou činností člověka;
- b) protikladné, tedy v rozporu s očekáváními, která spojujeme s cílevědomou činností;
- c) v některých momentech souběžné a v jiných různě protikladné se zamýšlenými cíli.

Mertonova koncepce zjevných a skrytých funkcí je proto přinejmenším sporným metodologickým vodítkem. Její obecnou a pro nás nepřijatelnou zásadu bychom mohli vyjádřit rčením „dej pozor na nezjevné aspekty činnosti“, tedy „buď opatrný“.

Užitečnost takového poučení „dej pozor“, aniž by bylo označeno to, na co si máme dát pozor, je tak mlhavá a nejasná jako celá koncepce latentních funkcí.

* * *

Mertonovu pokusu o kodifikaci teorií středního dosahu muselo nutně předcházet i určité řešení vztahu, který se vytváří mezi sociologickou teorií a empirickým výzkumem, a naopak — mezi empirickým výzkumem a sociologickou teorií. I když si Merton často pomáhá popisem příkladů „beletrizující šíře“, v níž jako by chtěl překlenout rozdílná, někdy i zjevně rozporná stanoviska, která nacházíme na různých místech práce, přesto je možno právě zde vysledovat obecnější teoreticko-metodologické přístupy k řešení daných otázek.

Když charakterizuje *vliv sociologické teorie na empirický výzkum* [Merton 1957 : 81—101], připomíná nám problém, s nímž vlastně zápolíme doposud. Při určitém zjednodušení a vyhranění stanovisek je možné říci, že skutečně existují sociologové, kteří hledají co nejrychlejší a nezřídka i co nejsnadnější cesty k formulaci sociologických zákonů, aby, jak píše Merton, dosáhli „vznešenosti globálních souhrnů“ [and seek the grandeur of global summaries]. Vyhýbají se „triviálností“ koncipování sběru empirického materiálu, protože oni jsou povoláni, aby z výšin své velikosti hodnotili jeho validitu, reprezentativnost atd.

Druhou stranu tohoto „protikladného důrazu“ představují ti, kteří se především nebo výlučně orientují na vlastní, sice pravdivé, ověřitelné údaje, ale v rozpacích stojí nad tím, jak je uvést do vzájemné souvislosti.

„Někdy se zdá, že první skupinu lze rozeznat podle hesla „nevím sice, zda to, co říkáme, je pravda, ale přinejmenším to má svůj význam“. Pro radikálního empirika pak může heslo znít takto: „Je to prokazatelně tak, ale význam nejsme s to vyložit“ [Merton 1957 : 85].

S ukázanou generalizací — v níž jsou proti sobě postaveny krajní přístupy, se u nás setkáváme spíše jako s tendencí. Nebývají však podobně „vyostřená stanoviska“, jak to provedl R. Merton, někdy i společensky prospěšná?

Vážnější se však tato skutečnost stává v okamžiku, jestliže uvedený „anti-pól protikladného důrazu“ vysvětlujeme tak, že jeho překonání je utopíí, protože logicko-teoretický rozvoj sociologického poznání to neumožňuje. Můžeme jen bezprostředně formulovat požadavky, které by výrazněji ovlivňovaly naše analytické práce a měly sloužit k dalšímu rozvoji sociologické teorie.

Pro takovéto názory má Merton „své důvody“. Protože metodologie (čili jak píše logika vědeckého přístupu) není zvláště spjata se sociologickými problémy, musíme se vzdát úkolu vybudovat základní teorii (substantive theory) [Merton 1957 : 87].

Na tomto místě se nabízí poznámka: zastav a řekni, co chtělo být skutečně řečeno. V jedné kapitole je totiž soustředěno hned několik vzájemně rozporných stanovisek. Merton volá po potřebě teorie a současně říká, že její kodifikace je utopíí. Nedělá však nic jiného, než že tvoří metodologický aparát funkcionální analýzy a přitom tvrdí, že logika vědeckého poznání, tedy objasnění pravdivosti a správnosti metody poznání odrážející relativní stálost věcí není spjata se sociologickými problémy!

Merton si tady vlastně otevírá prostor pro zdůvodnění svých obecných teoreticko-metodologických koncepcí. Dobře ví, že „výzkum musí odpovídat metodologickým kritériím, které předpokládají obecné teorie“, ale sociologie je podle jeho názoru nezralou disciplínou. Tyto teorie zatím nemá, a proto musí být vytvořeny.

Nikoli náhodou sám sobě a blízkým svého vyznání dokazuje, že „všeobecné teoretické názory mají na vědecké bádání podstatnější a pronikavější účinek, než například specifické ověřované hypotézy“ [Merton 1957 : 88], a že ani izolovaný výklad jednotlivých pojmů a tvrzení, poněvadž je vždycky neúplný, není obecnou teorií.

Nelze než souhlasit s tím, že „všeobecné teoretické názory“ mají na vědecké bádání nejpodstatnější vliv. Nelze také než přijmout stanovisko, že teorie skutečně není jen vyjádřením definic a pojmů. Pojmová analýza je však nezbytnou fází teoretické práce. Seznam pojmů a definic ještě netvoří teorii, i když do teoretického systému musí vstoupit.

Jsou to skutečnosti, které si Merton uvědomuje. A nejen to. Ví například, že volba pojmů, které jsou vodítkem pro rozbor dat, je v empirickém zkoumání klíčovou otázkou. Dobře chápe skutečnost, že „... jednou z funkcí pojmů je explicitně vysvětlit povahu dat, která se pod určitý koncept subsumují“ [Merton 1957 : 90], a že žádná snůška hrubých hypotéz nemůže nahradit ověřenou teorii.

Jde však o to nejdůležitější: jaká „obecná teorie“, jaké pojmy (jakého teoreticko-metodologického systému) mají explicitně vysvětlovat povahu dat? Jaká teoreticko-metodologická koncepce, jaké „všeobecné teoretické názory“ umožňují pravdivá zobecnění a „vrhají paprsek světla do temného chaosu materiálů?“ [Merton 1957 : 93].

Merton nehledá, neklade si cíl ukázat kauzální závislosti zjištěných skutečností a vědomě se vyhýbá odhalení příčin, v nichž by musel demonstrovat určující souvislosti. To si konečně ukážeme na jiném místě. Spokojuje se pouze s *výroky o pravdivosti*.

Proto charakterizuje 2 typy výrazně se lišících výroků o sociologických pravidelnostech.

Za prvé jde o empirická zobecnění, která jsou izolovanou poučkou shrnující pozorované pravidelnosti ve vztazích mezi dvěma proměnnými. Charakterizuje je jako víceméně přesná, pro empirický výzkum nezbytná zobecnění.

Takové poučky jsou však pro sociologii pouze surovinou. „Teoretický požadavek a orientace empirického výzkumu na teorii začíná teprve tehdy, až se experimentálně zjistí vliv těchto jednostranností na soubor vzájemně spjatých pouček“ [Merton 1957 : 95].

Lze jen souhlasit s Mertonovým stanoviskem, že ne každou „empirickou pravidelnost“ lze vtělit do teorie. Mnohé jsou zdrojem nových hypotéz, složkou takového poznání či objevů, které jsme vlastně ani neočekávali.

Za druhé jde o takový typ sociologického zobecnění, který se od předcházejícího liší tím, že jde o *invarianci* (veličinu či skutečnost neměnicí se při určitých změnách), o tzv. vědecký zákon, zobecnění, jež může být začleněno do — řečeno terminologií R. Mertona — „obecné teorie“ (substantive theory).

Nejde tedy už o izolovanou, ale velmi relativní pravidelnost, kterou spojujeme se souborem vzájemně souvisejících pouček. Tak jsou vytvořeny podmínky pro *návaznost teorie a výsledků výzkumů*. Zatímco empirická pravidelnost nebyla kvalifikovaná a vhodná pro tvorbu obecných závěrů, tady můžeme již hovořit o dalším systematizování teorie. Tak vzniká „půda pro předpověď, která je bezpečnější než pouhá empirická extrapolace z dříve pozorovaných trendů“ [Merton 1957 : 197].

Merton pak vnáší další atribut do vztahu teorie a empirie. Má-li být teorie v jeho pojetí produktivní, musí být dostatečně přesná, tj. pravdivá a správná. Tato přesnost, správnost, pravdivost je integrálním prvkem ověřitelnosti. To je zřejmě jen nový obtisk starých pozitivistických teorií. Připomíná „vědecké empiriky“ a jejich požadavek verifikace, který v různých historických formách redukuje poznání na zachycení a uspořádání faktů v rámci určitého konvenčně přijatého systému.

Verifikace byla vždy jedním z výchozích principů logického pozitivismu, podle něhož pravdivost každého tvrzení musí být koneckonců ověřena konfrontací se smyslovými údaji. Tak je vlastně sociální poznání redukováno na bezprostřední empirická data a zbaveno všech tvrzení, která nejsou přímo ověřitelná zkušeností.(4)

Naše výhrady nic nemění na skutečnosti, že Mertonův pokus demonstruje nutnost užšího kontaktu mezi teorií a empirickým výzkumem. Jejich oddělení má projevy „ve výrazných diskontinuitách empirického výzkumu na straně jedné a systematického teoretizování, nepodloženého empirickým ověřováním na straně druhé“ [Merton 1957 : 99]. Je to pokus, který upozorňuje na tendence výrazného rozptylu empirických šetření, jež jsou prováděna na kon-

(4) Například u autorů Vídeňského kroužku se dočteme, že poznání v zásadě nemůže překonat hranice smyslové zkušenosti. Jeho reprezentanti rozvíjejí koncepci tzv. přímých verifikovatelných tvrzení a zprostředkované verifikovatelnosti. Metodologická neudržitelnost verifikace přinutila později logické pozitivisty přijmout oslabené varianty tohoto principu. K těmto otázkám viz například *Současná buržoazní filozofie* [1978] nebo F. Čížek [1974].

krétní oblasti lidského chování, avšak postrádají teoretické zaměření a zobecnění empirických poznatků.

Důsledkem tohoto stavu je pak nadbytek oddělených empirických zobecnění a interpretací post factum na straně jedné a velký rozsah konceptuálních analýz na straně druhé. Tak vlastně dochází k oddělení teoretické činnosti od empirického výzkumu.

Merton proto navrhuje určité konvence ve formě, jak říká „formalizované derivace“ a „kodifikace“ („formalized derivation“ and „codification“). Měla by vést k tomu, aby:

- hypotézy, a bude-li to možné, i teoretické podklady těchto hypotéz byly explicitně vyloženy;

- zjištěné údaje byly posuzovány nejen z hlediska své bezprostřední souvislosti, ale vždy v závislosti na hypotézách;

- výsledky výzkumu byly formulovány nejen s ohledem na „počáteční hypotézy“ (initial hypotheses), ale tam, kde je to možné, by naznačovaly potřebu prověření daných implikací (podmíněných výroků);

- náhodný konglomerát rozptýlených šetření byl nahrazen postupným a kumulativním výzkumem, který by obohatil existující teorie.

Merton předkládá svou konvenci na základě přesvědčení, že „kodifikace jakožto postup doplňující formální odvozování hypotéz, které je nutno ověřit, usnadní souběžný rozvoj životaschopné sociologické teorie a příslušného empirického výzkumu“ [Merton 1957 : 101].

V sociologii nemůžeme přehlédnout tu maličkost, že hypotézy leží mezi poznaným a poznávaným, mezi teorií a empirií. Merton podceňuje jejich metodologickou závažnost a vazby na určitá teoretická východiska.

Podívejme se nyní na celou problematiku ještě z druhé strany, to znamená při řešení vztahu, který vzniká mezi *empirickým výzkumem a sociologickou teorií*.

Právě v této části práce přináší Mertonův text takové množství příkladů, že v šíři jejich empirického popisu se „ztrácí“ i nutná systemizace celé problematiky. Konečně není to poprvé, že autor tam, kde nemá více racionálních argumentů, chce přejít přes své téma „pomocí berliček“ beletrizujícího výkladu. Takový výklad — místo aby podpořil část kmene, která je terminální a vede tedy k vrcholu — nechává vyrůst mnoho silných větví, jimiž se plodný strom mění v těžko prostupné houští. Podaří-li se nám však touto houštinou prodrat, nacházíme i tady nemálo zajímavých „plodů“, přesněji řečeno je tu jak nemálo stimulujících myšlenek, námětů a úvah, tak i nemálo nesprávných a pro pravdivé vědecké poznání nepřijatelných přístupů.

V historickém vývoji sociologie lze skutečně vysledovat, jak píše R. Merton, mnoho dlouholetých návyků. Patří mezi ně „stereotyp společenského badatele bloudícího v nebi čistých idejí, neposkrvněných fakty tohoto světa“ právě tak jako „stereotyp sociálního badatele ozdobeného dotazníkem a tužkou, tvrdšíjně se honícího za nesouvisejícími a bezvýznamnými statistickými údaji, zbavenými hlubšího významu“ [Merton 1957 : 102].

V překonávání těchto stereotypů se „teoretik“ a „empirik“ učí pracovat společně. Specializace a integrace jejich činnosti vede k poznání, že empirický výzkum a sociologická teorie by nejen měly na sebe působit, ale že na sebe vskutku působí.

Tato skutečnost a stále větší rozsah teoreticky orientovaného výzkumu umožňuje diskutovat o vztazích mezi nimi. Lze jen souhlasit s R. Mertonem, že tu nejde o jednostranný vztah, ale o vztah vzájemného působení.

Všimněme si nyní souvislostí, které se utvářejí mezi *empirickým výzkumem a rozvojem sociologické teorie*. Představa, že empirický výzkum má ve vztahu k teorii pouze jednu závažnou funkci, a to ověřování a přezkoušení hypotéz, je neudržitelná a dávno překonaná koncepce. Zůstává však skutečností, že v diskusích sociologů na Západě bývá empirickému výzkumu nezhodná přisuzována právě tato jediná funkce. Výzkum má ověřovat platnost či neplatnost, přesnost či nepřesnost hypotéz. Tento postup se i dnes stává modelem a normou sociologických šetření. Vede k abstrahování časové posloupnosti i kauzální závislosti, k izolovanému zkoumání jevů od určujících souvislostí.

Na této skutečnosti se nic nemění tím, že R. Merton explicitně formuluje správné postuláty, když ve své ústřední tezi říká: „... empirický výzkum daleko překračuje pasivní roli zkoušení a ověřování teorie: dělá víc, než že potvrzuje, nebo vyvrací hypotézy. Výzkum hraje aktivní roli. Má alespoň čtyři závažné funkce, které pomáhají k rozvoji teorie. Teorii *uvádí, nově formuluje, zaměřuje a vyjasňuje*.“(5)

Všimněme si stručně Mertonova výkladu těchto čtyř funkcí empirického výzkumu ve vztahu k teorii:

a) Za jakých okolností empirický výzkum *uvádí teorii, respektive vyvíjí tlak na její rozvoj*. Tyto okolnosti bývají v americké sociologii často označovány pojmem „serendipilní“. Je to výraz, jenž našel cestu i do amerických slovníků. Serendipilní je takový objev a nově platný výsledek, po němž jsme se třeba vůbec nepídili. Je to neočekávaný objev, „strategický údaj“, který byl získán náhodně či díky prozíravosti výzkumníka a stal se podkladem pro rozšíření stávající teorie.

„Serendipilní poznání“ musí být podle R. Mertona anomální, strategické, překvapivé, vyvolávající zdánlivou nesrovnatelnost s jinými zjištěnými fakty. Má charakter kvalifikující je pro zařazení do širšího rámce vědění a musí připouštět implikace důležité pro zobecněnou teorii.

Merton věnuje etymologické analýze pojmu serendipilita a zdůvodnění skutečnosti, proč se vžil, nemálo místa. Mimo okruh jeho zájmů jsou však takové závažné problémy, jako například otázka, zda nové „strategické údaje“ je možno vysvětlit existujícími teoriemi, nebo zda je nutno tyto teorie přehodnotit, či dokonce vytvořit teorie nové.(6)

Pojetí této funkce empirického výzkumu neúměrně přeceňuje „serendipilní složku výzkumu“. Kam by se dostala sociální analýza, kdyby poznání zákonů společenského rozvoje bylo závislé na náhodných anomálních výsledcích výzkumníka?

To si zřejmě i R. Merton uvědomuje, a proto vedle hlavní — „serendipilní“ — charakterizuje i další složky rozvoje teorie.

b) *Empirický výzkum nově formuluje teorii prostřednictvím opakovaných šetření dosud zanedbávaných faktů*. Vede k zavádění nových proměnných, dosud systematicky nepoužívaných.

Merton pro zdůvodnění tohoto jistě správného tvrzení však volí vždy příklady maximálně odtahité od bezprostředních potřeb a zájmů sociálního života lidí. Tak vliv empirického výzkumu při obohacování teorie demonstruje na epidemických rozměrech reklamy, kouzelnických rituálech, které jsou spojeny s rybolovem na otevřeném moři, s působením rozhlasové hvězdy prodávající válečné dlužní úpisy, s vůlí věřit apod.

(5) Merton [1957:103]. Na tomto místě své práce připomíná, že čtvrtou funkci, funkci „vyjasňování“, vypracoval ve svých publikacích Paul F. Lazarsfeld.

(6) Na závažnost této problematiky upozorňujeme na jiném místě. Byla rovněž analyzována například v práci sovětského sociologa A. G. Zdravomyslova [1972:27-30].

Na těchto příkladech vlastně dokazuje, jak je vzdálen skutečným potřebám a zájmům lidí, sociálním problémům života soudobé společnosti.

c) Tlak na nová ohniska teoretického zájmu vyvíjí *nové metody empirického výzkumu*. Merton však ani tuto skutečnost nespojuje s potřebami společenské praxe, s dynamikou nových potřeb a zájmů společnosti. Rozvoj společensko-vědní teorie tu je podmiňován nacházením nových výzkumných postupů, které mají změnit oblasti teoretického zájmu. „... koneckonců zdravé teorii se daří pouze při bohaté ‚dietě‘ příslušných faktů a nově vynalezených postupů, které této ‚dietě‘ pomáhají“ [Merton 1957 : 112]. To znamená, že hypotézy lze nejlépe ověřovat tehdy, je-li vytvořena náležitá výzkumná technika. Pak se také nejsnáze daří zajistit tok relevantních údajů a dosáhnout rozvoje teorie. Kde tomu tak není, teorie podle R. Mertona stagnuje [Merton 1957 : 111—114].

Nejdůležitějším stimulem rozvoje teorie by se měly tedy stát výzkumné postupy a zdokonalování technik terénního sběru informací. Potřeby společenské praxe jsou natolik „Popelkou“, že je nebudeme brát na zřetel?

Mertonovy teze mají potvrdit například výsledky práce, kterou řídil výzkumný odbor oddělení informací a výchovy pozemní armády USA v letech druhé světové války. Nesmírné množství shromážděných empirických údajů, které později využil S. A. Stouffer v práci *The American Soldier* [Stouffer 1949], posílilo zájem o teorii skupinové morálky, vliv propagandy v armádě a rozvoj kategoriálního aparátu majícího silně psychologické aspekty. Tyto práce však zůstaly plochým popisem, jenž si právě proto vysloužil označení „pomník empirismu a asketické popisnosti“. [7]

d) *Empirický výzkum vyvíjí tlak na vyjasňování pojmů*. Jedním ze základních požadavků empirického výzkumu je vymezovat pojmy a vytvořit takovou situaci, aby proměnné veličiny používané v procesu šetření byly definovány naprosto konkrétně a jasně. V této souvislosti charakterizuje Merton „operacionalismus“ jako celou myšlenkovou školu, vyžadující „definovat pojmy natolik přesně, aby s nimi mohl badatel pracovat“ [Merton 1957 : 115]. To je skutečně jeden ze základních požadavků sociologů spojujících teoretickou orientaci se systematickým výzkumem, neboť nezřídka musí vnitřní, jevově nepostižitelný fakt nahradit faktem vnějším, dá se říci symbolizujícím, tedy zkoumat vnitřní jev prostřednictvím vnějšího.

Merton zde postřehl skutečnost, že „... na to, co se mnohdy ve výzkumu prostřednictvím vytvořených stupnic jeví tendenci ke kvantifikaci, lze nazírat jako na zvláštní případ snahy o vyjasnění pojmů. Vytvořit platné a pozorovatelné indexy se stává ústřední otázkou pro používání pojmů při „empirickém výzkumu“ [Merton 1957 : 116].

Mertonem vymezené čtyři funkce výzkumu, jimiž je ovlivňován vývoj společenské teorie, nejsou charakterizovány jako jediné a výlučné. Autor si uvědomuje, že existují bezesporu i další, které mají nemalý vliv.

Na jedné straně má obavy, že jeho důraz na některé z těchto funkcí bude mylně pochopen, ale na druhé straně množství praktických příkladů, jimiž demonstruje jejich uplatnění, ukazuje, že je příliš vzdálen pochopení úlohy praxe jako zdroje a hybné síly vědeckého poznání, jako nejdůležitější sféry aplikace poznání a měřítka ověřování pravdivosti jeho výsledků. To samozřejmě neznamená, že nepřináší řadu podnětů a cenných postřehů, k nimž se budeme vracet. Nedokáže však odložit zábrany, jež mu neumožňují překročit vlastní stín.

(7) V československé sociologické literatuře byla provedena zasvěcená analýza prací S. A. Stouffera, především J. Hrabětem. Kromě jiných materiálů viz například J. Hrabě [1985].

Když Merton shrnuje své úvahy o vztahu mezi sociologickým výzkumem a sociologickou teorií, naznačuje, že „empirickému zkoumání nepředchází vždy bez rozdílu explicitně formulovaná teorie“. Je skutečností, že teoretik nevyhnutelně nebývá pohodlní osvětlující cestu k novým poznáním [Merton 1957 : 127]. Domnívá se, že často může být sled vzájemného působení i opačný, tzn., že i empirické poznání neopírající se o explicitní teorii může vést k teoretickým inovacím.

Podobně jako na jiných místech i zde Merton vyslovuje jen půl pravdy. Přesněji řečeno, jen tu část pravdy, která se mu hodí. *Empirickému zkoumání skutečně nemusí vždy předcházet jasně formulované teoretické postuláty, ale musí mu vždy předcházet určitá teorie.* Nemusí být vysloveně řečeno a nemusí být ani na první pohled zřejmé, zda autoři vycházejí z marxistických nebo pozitivistických teoreticko-metodologických koncepcí. Naopak — mohou být například proklamovány formulace o „nadstranickosti“, o tom, že se „čistou empirií zbavíme ideologických předsudků“, o „vědecké objektivnosti“ o „nezainteresovanosti“ apod., a přece každý autor nutně pracuje s pojmovým aparátem, jenž je součástí určitého teoretického systému.

Teoretické pojmy a kategorie musí být definovány natolik přesně a konkrétně, aby s nimi bylo možno pracovat v empirickém výzkumu. Umožňují nejen podle určitých norem, zásad a pravidel provést sběr dat, ale i seřadit, utřídit a podle určitých kritérií vybrat podstatná a nepodstatná zjištění. A pokud nejde o pouhý popis poznávané skutečnosti, teoretické premisy jsou základním předpokladem, abychom mohli hledat a vysvětlit příčinné vazby mezi zjištěnými údaji a dovést tak analýzu k adekvátním teoretickým závěrům.

Empirická fakticita je pouze základním stavebním kamenem vědecké práce. Jakkoli velké množství těchto kamenů ještě není domem. Dům nelze stavět ani bez trámů, cihel a panelů, ale ani bez přesné přestavy o tom, kde bude okno a dveře, kde bude koupelna a kde chceme stavět pokoje. Život druhé poloviny dvacátého století vyžaduje, abychom „plán výstavby“ měli nejen v hlavě, ale aby byl kvalifikovaně posouzen z hlediska potřeb a zájmů dalšího rozvoje celé společnosti. Nemůže tomu být jinak, protože nám hrozí termojaderná válka, vykořisťování, katastrofální devastace přírody, zemím třetího světa hrozí hlad atd. Ze všech těchto důvodů nemůžeme „svůj dům“ stavět tam, kde nás „napadne“, a tak, „jak nás napadne“. Potřebujeme plán jeho výstavby. Měl by odpovídat nejen našim osobním zájmům nebo zájmům nějaké privilegované sociální skupiny, ale zájmům a potřebám celé společnosti.

Tohle všechno R. Merton dobře ví, ale často dělá, že to nechce vědět. Nic se nestává pravdou tím, že to je hezky řečeno. Platí to i o závěru kapitoly práce, s níž polemizujeme. „Má-li sociologie nést legitimní ovoce, musí výzkum uzavřít sňatek s teorií. Nesmějí si pouze vyměnit slavnostní sliby — musí vědět, jak pokračovat dál.“ [Merton 1957 : 117]

Ano, sociologie ponese dobré, uznávané, legitimní a potřebné ovoce, jestliže uzavře sňatek s dobrou teorií. Jakou teorii však k oltáři dovedl R. Merton?

Teorie středního dosahu v pojetí R. Mertona

Otázky vzájemného vztahu: sociální teorie — empirický výzkum a empirický výzkum — sociální teorie nutně vyvolávají požadavek kodifikovat samotnou sociologickou teorii a její postupy především při kvalitativní analýze. Taková potřeba je víc než žádoucí a ve své samozřejmosti se zdá až triviální.

Nicméně Merton má pravdu v tom, že několik posledních, včetně žijících generací, se spíše zabývá historií sociologické teorie než tím, jak systematizovat sociologické poznání, které máme aplikovat v praxi. Výstižně charakterizuje

tento stav jako „... přitažlivé, ale osudné směřování použitelné sociologické teorie s historií sociologické teorie...“ [Merton 1957 : 4].

Je to aktuální problematika i pro ty, kteří jsou profeslonálně spojeni s výchovou nové generace sociologů. Tradice má někdy kořeny velmi hluboké a není snadné vytvořit situaci, získat půdu a prostor, jenž byl dlouhá léta zaplňován především tím, kdo, s jakou publikací, domněnkou, hypotézou a institucionální funkcí v minulosti vstoupil do dějin sociologického poznání.

Ani v československé sociologii není zatím nijak zřejmé rozlišování mezi dějinami teorie a běžně používanou sociologickou teorií. Nelze než souhlasit s tím, že při výchově sociologů mají být předmětem zájmu jak dějiny, tak i systematický výklad sociologické teorie, ale neměly by splývat, neměly by se směřovat v neprospěch toho důležitějšího a potřebnějšího pro potřeby praxe.

Vraťme se však k výkladu R. Mertona. Právě v souvislosti s uvedenou problematikou oprávněně upozorňujeme, že dějiny sociologie a práce jednotlivých autorů nejsou ani zdaleka kumulativní. A protože nové přístupy a koncepční pohledy zřídka kdy využívají to, co vykonali předchůdci, staví se nový základ spíše do roviny alternativní či soupeřící koncepce. Přes tyto výhrady R. Merton však sám nedělá nic jiného.

V celé knize a výslovně v jejím prvním oddílu soustřeďuje pozornost na to, co nazývá teoriemi středního dosahu. Míjí tím „logicky spjaté koncepce, které jsou rozsahem spíše omezené a skromné než všeobsáhlé a grandiózní sociologické teorie“ [Merton 1957 : 5].

Teorie středního dosahu mají být, jak říká, uprostřed mezi drobnými pracovními hypotézami, jichž vzniká při každodenním běžném výzkumném postupu celá řada, a mezi „všezahrnujícími spekulacemi“, jež obsahují základní, pojmová schémata, z nichž — jak se aspoň doufá — lze odvodit značný počet empiricky pozorovaných zákonitostí v sociálním chování.

Merton v těchto místech své práce odmítá přijmout, hledat a nacházet celkovou soustavu sociologické teorie. Je to prý „stejně málo slibné jako ony všeobsáhlé filozofické soustavy“. Hrůznou a fantastickou se mu zdá představa, že by bylo možno zformulovat, jak říká „... výsostnou sociologickou teorií“, která by obsáhla vše — od přesně odpozorovaných detailů sociálního života až po obecné závěry orientující příslušné směry empirického výzkumu apod.

Požadavek vytvořit takovou „výsostnou teorií“ je podle Mertona předčasný zejména proto, že „dosud nebyly vykonány přípravné práce“ [Merton 1957 : 6].

Proto nás vyzývá, abychom měli smysl pro historický vývoj, nesli v sobě dostatek pokory a „... rozhodně nečekali, že těsně v patách Keplerových se objeví Einstein. To prostě nejde“ [Merton 1957 : 6]. K přípravě terénu pro takovou práci je prý třeba celých několika staletí výzkumu a soustavného promýšlení jeho výsledků. „Sociologie není dosud připravena na svého Einsteina, protože dosud nenašla svého Keplera.“ [Merton 1957 : 7]

Merton rád uvádí srovnání rozvinutých přírodních věd a málo ujasněného postavení sociologie a společenských věd vůbec. Říká, že je realističtější než ti, kteří se začínají ptát, zda věda o společnosti je vůbec možná.

Ze všech těchto důvodů musí prý globální sociologické systémy, stejně jako svého času systémy teorie lékařské či chemické, ustoupit méně impozantním, zato však lépe podloženým teoriím středního dosahu. To jsou „sociologické přechodné kameny ve střední vzdálenosti“ [Merton 1957 : 9].

Až do této chvíle můžeme Mertonovy názory chápat. Chtělo by se připomenout lidové rčení: dobře pláče, ale nad špatným hrobem. Různé pozitivistické školy a školičky nemohou být skutečně globálním teoreticko-metodologickým základem pro „výsostnou teorií“, umožňující správně umístit „přechodné kameny střední vzdálenosti“.

Zavřeme-li se však do sklepení bez oken, nemá smyslu vzdychat, že nesvítlí slunce. Je sice pravda, že na to, aby člověk pochopil Marxe, nemusí být Marxem. Jenže někteří autoři propadli ve své velikosti pokušení jednat tak, jakoby Marxe nebylo nutno ani studovat. Nehodí se zkrátka do jejich koncepce.

V. I. Lenin více než padesát let před R. Mertonem přesvědčivě vyložil, proč a čím bylo sociologické poznání povýšeno na vědecké poznání, kdo a jaké práce musel udělat, aby se stalo vědou.

Materialistická dialektika poprvé poskytla možnost pochopit složitou cestu vývoje objektivní pravdy, cestu plnou protikladů, ale dávající možnost, jak píše Lenin, „přísně vědeckého stanoviska k historickým a společenským otázkám“.

Materialistická dialektika „...povýšila sociologii na vědu... materialismus podal úplné objektivní kritérium, když vyzdvihl „výrobní poměry“ jako strukturu společnosti a umožnil aplikovat na ně ono všeobecné vědecké kritérium opakování, kteroužto aplikaci na sociologii popírali subjektivisté... analýza materiálních společenských poměrů rázem umožnila postřehnout opakování a pravidelnost a zevšeobecnit řád různých zemí v jeden základní pojem společenské formace. Teprve takové zevšeobecnění umožnilo přejít od popisu a hodnocení z hlediska ideálu společenských jevů k jejich přísně vědecké analýze“ [Lenin 1951 : 148—9].

Idea materialismu byla jako hypotéza vyslovena K. Marxem ve čtyřicátých letech minulého století a verifikována obrovskou spoustou faktického materiálu, jenž Marx zkoumal přinejmenším čtvrtstoletí.

Při polemice s R. Mertonem, který se ohání tím, že sociologie nemá ani svého Keplera, není zbytečné připomenout známou, ale stále aktuální Leninovu myšlenku adresovanou Michajlovskému: „Jako Darwin skoncoval s názorem, že druhy živočichů a rostlin nejsou ničím spojené, náhodné, „bohem stvořené“ a neměnné, a první postavil biologii na zcela vědeckou základnu, zjistiv proměnlivost druhů a kontinuitu mezi nimi, tak i Marx skoncoval s názorem, že společnost je mechanickým souhrnem individuí, připouštějícím jakékoli změny z vůle vrchnosti (nebo, což je totéž, z vůle společnosti a vlády), vznikajícím a měnícím se náhodně, a první postavil sociologii na vědeckou základnu tím, že zavedl pojem společensko-ekonomická formace jako souhrn daných výrobních poměrů a zjistil, že vývoj těchto formací je přírodně historický proces“.

Proč připomínáme tyto Leninovy myšlenky, které naši sociologové vesměs dobře znají? Především proto, že objevovat praktické problémy znamená provádět jejich hodnocení. Někteří autoři, podobně jako R. Merton, však to, co je pro toto objevování a hodnocení nejdůležitější, vystrčí za dveře jako nepotřebné s tím, aby mohli oknem přijímat návštěvy „přijatelnějších koncepcí“ a současně prohlašovat, že se zbavili zatěžujících „filozofických konstrukcí“.

To, jak se díváme na objektivní realitu, je organicky spjato nejen s konkrétní filozofickou orientací, ale i se světonázorovými přístupy, se smyslem života každého z nás. Člověk může jakoukoli svoji činnost rozvíjet jen v rámci určitých poznanych nebo nepoznaných objektivních zákonitostí tohoto světa. „Člověk ve své praktické činnosti má před sebou objektivní svět, závisí na něm, určuje jím svoji činnost“ [Lenin 1958 : 188—9]. I společenskovědní poznání nutně vychází z poznanych a nepoznaných objektivních zákonitostí světa.

Kdyby se R. Merton více rozhlédl, našel by pro sociologii nejen její Keplery, ale i Einsteiny. Kdo nechce vidět, nevidí, kdo nechce slyšet, neslyší. Proto mnohé z vyslovených závěrů nelze hodnotit jinak než jako stagnující, reakční stanoviska, která ve svých důsledcích omezují možnosti sociologického poznání.

Je tomu například tam, kde Merton žádá, abychom měli „... historický smysl pro úměrnost a nedomnívali se, že můžeme řešit disproporce mezi praktickými nároky, které se někdy na sociology kladou, a stavem nahromaděných dovedností a znalostí“ [Merton 1957 : 6].

Nikoli sociologové vůbec, ale on sám a ti, kteří přijímají jeho funkcionalistickou orientaci, nejsou pro poznání společenské problematiky potřebně vybaveni.

Zcela nepřijatelným a iracionálním stanoviskem je pak programový postulát, který říká, že „sociologie půjde potud kupředu, pokud se bude hlavně zabývat rozvíjením teorií středního dosahu, a dojde úhony, bude-li soustřeďovat pozornost na velkou teorii. Mám za to, že dnes je naším hlavním úkolem rozvíjet speciální teorie, jež lze aplikovat na omezené oblasti dat“ [Merton 1957 : 9].

Merton nejen vyzývá, ale i varuje před tím, abychom se náhodou nezaměřili na „vysoké abstrakce“, protože to je „prázdné“ a „nepohodlné“.

Konečně právě v těchto nejdůležitějších místech své práce nejvíce „švindluje“. Odmítá „vysoké abstrakce“ jako nějaký „dekór“, ale současně píše o potřebě konsolidace zjevně oddělených teorií. Tato konsolidace by měla překlenout stav, kdy máme ... mnoho pojmů, ale málo ověřených teorií, mnoho hledisek, leč málo pouček; mnoho „přibližování“, leč málo dojezdů“ [Merton 1957 : 9].

Co tedy znamená „konsolidovat“ tento stav? Merton chce jít cestou speciálních teorií, adekvátních pro omezené rozsahy sociálních dat, k rozvíjení obecnějšího pojmového schématu. Tuto orientaci spojuje s formulací několika meritorních otázek. Není nezajímavé je zopakovat: Jakou teoretickou orientaci přijmeme zatím jako východisko? Na základě čeho bude provedena volba? Jak tato teoretická orientace bude sloužit jako vodítko k objasnění empirického výzkumu? [Merton 1957 : 11—12]

Na mnohé otázky neodpovídá explicitně. Jednu odpověď však formuluje zcela jednoznačně: „Náš pokus je rozbořem základů a rámcem onoho druhu teorie společnosti, které se říká funkcionální analýza... soustředí se na příklady funkcionální analýzy, která kodifikuje předpoklady, pojmy a postupy, jež jsou implicitně (a v některých bodech explicitně) obsaženy ve funkcionálních interpretacích v oblasti sociologie, sociální psychologie a sociální antropologie. Právě tento rámec funkcionální analýzy je naším vodítkem [Merton 1957 : 11].

Takže co třeba více? Karty byly vyloženy na stůl. Merton varuje před „určitou“ teoretickou orientací. Funkcionální analýza je mu, jak píše, teoretickým vzorem, zárukou správné sociologické interpretace. Považuje za moudřejší vyjít s tímto, jak píše „teoretickým vzorcem“, na světlo boží a ukázat jak jeho lešení, tak jeho stavbu.

Všimněme si tedy těchto „vzorů“ kvalitativní analýzy, které mají podle autora mít nejméně pět úzce spjatých funkcí. Jsou vlastně gnozeologickou a metodologickou koncepcí, jejímuž oficiálnímu odmítání věnoval Merton nemálo stránek své práce.

Za prvé — vzorce *mají notační funkci*. Jsou určitým předpisem, ukazují, jaká pravidla hry mají být využívána pro popis a rozbor, jsou úsporným uspořádáním ústředních pojmů a jejich vzájemných vztahů. Slouží jako významná pomůcka ke korekci vlastních postupných interpretací a výsledků.

Za druhé — svou explicitností *zmenšují pravděpodobnost, že do výkladu budou vnášeny skryté předpoklady a pojmy*. Každý nový předpoklad a pojem by měl být logicky odvoditelný z dřívějších termínů vzorce, nebo do něho explicitně vtělen. Vzorec má tedy poskytovat pragmatická a logická vodítka k tomu, abychom se vyhnuli „neodpovědným hypotézám“.

Za třetí — *napomáhají návaznosti teoretické interpretace. V této souvislosti je vzorec považován za základ interpretace a interpretační struktury.*

Za čtvrté — vzorec svým samotným uspořádáním *naznačuje systematickou souvztažnost význačných pojmů* a vede tak pracovníky k různým typům empirických a teoretických problémů. Podporuje spíše analýzu než konkrétní popis, upozorňuje na zdroje odchylek od společensky očekávaného chování.

Za páté — *přispívá ke kodifikaci metod kvalitativní analýzy.* Je bližší logické než empirické přesnosti kvantitativní analýzy [Merton 1957 : 14—16].

Uvážíme-li, kolikrát Merton tasil meč proto, aby se zbavil „strategických údajů“, je jistě podivné a překvapující, že tady, v závěru své koncepční úvahy, formuluje více než striktní požadavky autoregulace, poukazující na nebezpečí „neodpovědných hypotéz“, zdůvodňuje teoretické základy, na nichž je třeba stavět interpretace, a dokonce připomíná, že je třeba mít uspořádanou a systematizovanou teorii, která by ukázala na zdroje neočekávaného chování.

Pojem „kodifikovat“ jako by tady měnil svůj obsah. Vedle požadavku „uspořádaného uvažování ve smyslu systematizování zkušeností a postupů“ se tu objevují normativní požadavky, protože „explicitní vzorce jsou lepší než tiché dohady“ [Merton 1957 : 16].

Merton bezesporu přinesl do sociologické teorie nemálo stimulujících podnětů. O to více překvapuje téměř demagogické stanovisko, jímž uzavírá nejdůležitější část své práce. „... vybaven vzorcem může sociolog zavírat oči před strategickými údaji, jež ve svém vzorci výslovně nepotřebuje.“ [Merton 1957 : 16]

Je to špatná rada, stejně jako je špatná celá teoreticko-metodologická koncepce, mající vést k dalšímu rozvoji sociologického poznání. *Pro sociologa není horšího návodu než ten, který říká: zavři oči a všimej si jen svého.*

V souvislosti s tím, že teorie středního dosahu orientují poznání na určitou parciální problematiku (parciální tu samozřejmě neznamená nevýznamnou či nepotřebnou), pak toto krajně reakční stanovisko říká: nevšímej si třídního rozdělení světa a důsledků, které z toho pro život společnosti i pro každého z nás osobně plynou, a starej se, dejme tomu, o typické formy adaptace v malých sociálních skupinách.

C. W. Mills v jedné ze svých sociologických esejí napsal, že každý, kdo obětuje svůj život studiu společnosti a publikování výsledků své práce, nutně jedná morálně i politicky. Nic se na tom nemění tím, zda si to přeje a uvědomuje či nikoli [Mills 1968 : 69].

R. Merton patří k těm autorům, kteří tyto skutečnosti skrývají před sebou i před jinými. Lze tento postup označit za morální?

Pokusme se nyní o určité shrnutí teoreticko-metodologických direktiv R. Merton:

— Sociologické poznání musí jít cestou „empirické generalizace“. Na podkladě „drobných pracovních hypotéz“, jejichž základem je detailní „popis konkrétní“, je třeba sestavit obecnější hypotézy.

— Obecnější hypotézy vytvářejí předpoklady pro konstrukci určitých pojmových schémat, poskytují možnost pro vznik teorií středního dosahu.

— Teprve teorie středního dosahu umožňují syntézu empirie a teorie, nezatiženou „vysokými abstrakcemi“.

— Předpokladem pro takovýto postup je uplatnění pojmového aparátu, který je jako nástroj poznání obsažen ve funkcionálních vzorcích kvalitativní analýzy.

V metodologickém modelu direktiv této mertonovské strategie převažuje tedy induktivní postup, jenž má vést při zvyšování úrovně obecnosti k interpretaci zkoumaných jevů a k vytvoření teorií středního stupně obecnosti. Ty jsou takovým stupněm poznání, které, podle R. Mertona, tvoří zprostředkující most mezi drobnými, ale nutnými pracovními hypotézami empirického výzkumu, a mezi pokusy o systematické rozvíjení všeobsahující jednotné teorie.

Tyto „teorie středního stupně obecnosti“ jsou díky své malé vzdálenosti od konkrétních jevů sociálního jednání, organizace a změny schopny analýzy různých omezených aspektů sociálního života. Jako příklad teorie takového typu Merton uvádí: teorie skupinových vztahů, konfliktních rolí, vytváření sociálních norem, třídní dynamiky společnosti atd. Marxistická teorie ovšem zahrnuje pod pojem „sociologická teorie středního dosahu“ zcela jinou problematiku.

Přechod od teorií středního dosahu k obecnějším systémům výkladu sociálního světa lidí není řešen důsledně. Kodifikace, jejímž původním záměrem bylo uspořádat ukázněně uvažování a systematizovat zkušenosti sociologického poznání a postupů, přijímá na různých místech Mertonovy práce různý obsah. Nakonec je vlastně odmítnuta, protože obecná teorie zatím nemůže být „konsolidována“, nemůže být vytvořena. Sociologie k tomu není dostatečně připravena. Proto by měla omezit své aspirace na vytvoření všeobecného teoretického systému. Kodifikující předpoklady tohoto systému jsou ovšem explicitně či implicitně obsaženy ve funkcionálních interpretacích.

V kontextu tohoto modelu strategické orientace je Mertonova práce *pokusem o určitou syntézu a vyústění*.

Záměr překonat krajnosti empirických tendencí typických pro sociologii prvé poloviny dvacátého století ve většině zemí Západní Evropy a Ameriky⁽⁸⁾ a pokusů o vytvoření všezahrnujících pojmových schémat společnosti, pro něž je vlastní scholastická neplodnost, je jistě velmi potřebný a vítaný. Kritické náměty Mertona ve vztahu k této problematice jsou pro nás v mnohém inspiřující.

Mertonova strategická koncepce však nemohla zůstat pouze u pokusu o syntézu. Musela přinést i určitá vyústění. Ta jsou svým způsobem vrcholem možností, kam až se mohl dostat funkcionalismus jako zvláštní metoda soudobé buržoazní sociologie.

Oprávněně někteří autoři konstatují, že tato strategická vyústění „... jsou ve velké míře deklarativní. Obsah jednotlivých opatření na cestě generalizace není zpracován konkrétně. Co je však nejdůležitější — deklarativnost se týká i samotného nepřímého cíle — pojmu teorie středního dosahu“ [Sztompka 1973 : 114].

Je tomu skutečně tak. Vždyť Mertonova práce má téměř 650 stran tištěného textu a čtenář se vlastně nedoví, jaká sociologická teorie má být označována za teorii středního dosahu. Merton se omezil na velmi všeobecné pokusy, opřené o velké množství beletrizujících příkladů, jimiž zaplnil zejména prvou, z hlediska námi sledované problematiky nejdůležitější kapitolu.

Mertonem formulované direktivy tohoto vyústění, mající vést ke tvorbě teorie, jsou vlastně takové, že zabráňují vytvoření jakékoli teorie. Vyžadují, aby vznik teorie vyššího stupně obecnosti byl vždy podmíněn vytvořením dostatečného počtu teorií bezprostředně nižšího stupně obecnosti. To však je požadavek absurdní. Pokusme se ukázat proč. Budeme-li sestupovat stále níže po schůdkách obecnosti teorie, dostáváme se až k samotné empirické skutečnosti. Ta je

(8) Nejtypičtějším představitelem je tu asi O. Neurath, viz *Die Empirische Soziologie* [1932].

však poznatelná jen tehdy, máme-li k dispozici nějaký aparát teoretických pojmů, kategorií, zásady postupů, jimiž bychom mohli označit, popsat, vymezit, charakterizovat, analyzovat poznávanou skutečnost. Ony určují vztah poznávajícího subjektu k poznávané realitě, rozhodují o možnostech lidského poznání, o kritériích pravdivosti a hodnověrnosti poznatků atd. Chápeme však, že tato skutečnost je pro R. Mertonu nepřijatelná, protože *ve společenských vědách každé teoretické poznání nutně vychází z řešení základní filozofické otázky*. Všechny varianty teorie poznání lze proto dělit především na materialistické a idealistické.

Od pravdy tedy není daleko výtku, která hodnotí Mertonův přístup jako „...sebevražedné direktivy, diametrálně rozporné se skutečnými intencemi svých tvůrců“ [Sztompka 1973 : 114].

I tady platí rčení, že i na koni sebelepších záměrů se můžeme dostat do pekla. Merton se pokoušel spustit do empirické záplavy záchranný člun, který měl jako nová teorie překonat metodologickou bezradnost. Jeho bárce však scházelo kormidlo a nebyla stavěna z dobrého materiálu.[9]

Literatura

- Andrejev, J. M.: *Vývoj metodologických základů soudobé buržoazní sociologie*. Sociologický časopis 1973, 1.
Čížek, F.: *Empirie a teorie*. Praha, Svoboda 1974.
Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. London, Heinemann 1971.
Hrabě, J.: *Kritika soudobé buržoazní sociologie armády*. Praha, Naše vojsko 1985 (připraveno k vydání).
Kohout, J.: *Sociologie a řízení ekonomiky*. Praha, Práce 1967.
Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Praha, Svoboda 1952.
Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 1*. Praha, Svoboda 1951.
Merton, R.: *Social Theory and Social Structure*. Revised and Enlarged Edition. Glencoe, The Free Press 1957.
Neurath, O.: *Die empirische Soziologie*. Wien 1932.
Současná buržoazní filozofie. Praha, Svoboda 1978.
Stouffer, S. A. et al.: *The American Soldier — Adjustment During Army Life*. Princeton University Press 1949.
Sztompka, P.: *Teoria i wyjaśnienie*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973.
Weber, M.: *Theory of Social and Economic Organization*. London, William Hodge and Company 1947.
Zdravomyslov, A. G.: *Metodológia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.

Резюме

К. Рытхаржик: Попытка Мертоня осуществить «новый синтез» эмпирии и теории. Концепция теорий среднего охвата

Основным требованием марксистско-ленинской критики должно быть единство критической и положительной, творческой теоретической деятельности. Это касается и такой области социологического познания, какой являются т. н. «теории среднего охвата». Идею их создания изложил прежде всего Р. Мертон в своей монографии «Социальная теория и социальная структура».

Мертон кодифицирует функционалистский аппарат и анализирует постулаты, которые в функциональном анализе можно обозначить как преобладающие. Обширные и интересные рассуждения представляет эссе Мертона, в котором он развивает теорию явных и скрытых функций. К более общим теоретико-методологическим подходам

(9) Článek bude ukončen v příštím čísle Sociologického časopisu výkladem metodologických předpokladů marxistické charakteristiky oborových sociologických disciplín.

можно отнести также характеристику влияния социологической теории на эмпирические исследования и решение отношения, возникающего между эмпирическими исследованиями и социологической теорией.

В статье анализируются основные тезисы и определяющие подходы Мертон, рассматриваются «методологические директивы» т. н. «теории среднего охвата».

Критические идеи Р. Мертона, направленные на преодоление крайностей эмпирических тенденций, во многих отношениях являются плодотворными для нас. Но стратегическая концепция Мертона в значительной мере декларативна и формулируемые директивы находятся в диаметрально противоположном противоречии с подлинными замыслами своего создателя. Они выливаются в методологическую беспомощность автора, который всемерно стремится игнорировать тот факт, что в общественных науках каждое теоретическое познание неизбежно исходит из решения основного вопроса философии.

(Положительному изложению всей проблематики посвящена вторая часть статьи, которая будет опубликована в № 3/1984 журнала «Социологические часоспис».

Summary

K. Rychtařík: Merton's Attempt to Work Out a "New Synthesis" of Empiricism and Theory. Conception of Middle-range Theories

The basic postulate of Marxist-Leninist criticism is, of necessity, the unity of critical and positive, creative theoretical activity. This also applies to such an area of sociological knowledge as are the so-called "middle-range theories". The idea of their elaboration was expounded mainly by R. Merton in his monograph "Social Theory and Social Structure".

Merton codifies the functionalistic apparatus and analyses postulates that can be designated as predominant in functional analysis. Merton's essay wherein he develops the theory of apparent and concealed functions is an extensive and interesting deliberation. Also the characterization of the impact of sociological theory upon empirical research and the solution of the relation arising between empirical research and sociological theory may be classed among more general theoretico-methodological approaches.

The paper analyses Merton's basic theses, specifying approaches and „methodological instructions“ of the so-called "middle-range theories".

R. Merton's critical suggestions aimed at overcoming the extremes of empirical tendencies are, in many respects, inspiring for us. Notwithstanding, Merton's strategic conception is considerably declarative and the formulated instructions are diametrically opposite to their initiator's actual intentions. They end in the methodological confusion of an author who by all means endeavours to overlook the fact that, in social sciences, every theoretical finding depends on the solution of the basic philosophical question.

The second part of the paper will be published in the Sociological Review No. 3 /1984. It is devoted to the positive explication of the whole problem area involved.

Sport je definován jako jakákoli pohybová aktivita, která má charakter hry, buď podoby zápasu se sebou samým, nebo závodu s jinými, a realizuje se v duchu úcty k soupeři a rytířství.⁽¹⁾ Již z této definice vyplývá, že sport není jen jednoduchou pohybovou aktivitou či výrazem „živočišného tíhnutí k pohybu“ a „biologicky podmíněným snažením o výkon, zejména v jinošském věku“ [Diem 1960 : XVIII], ale složitým sociokulturním jevem, jehož funkce jsou převážně sociální povahy. Byl součástí náboženských kultů, přípravou pro boj a namáhavé tělesné činnosti obecně, nástrojem relaxace a odpočinku, institucí, v níž se projevovaly a krystalizovaly složité společenské vztahy. Již v devatenáctém století se stal hromadným společenským jevem, pevně vkloubeným do společenského mechanismu kapitalistické společnosti.

Moderní sport je ostatně nepochybným produktem průmyslové revoluce: jeho vznik bezprostředně souvisí s existencí liberalistického kapitalismu volné soutěže a s ním spjaté vědy a techniky. Styl myšlení té doby (založený na specializaci, analytickém rozkladu prvků na jednotlivé komponenty, detailním propracování mechaniky pohybu, přesném měření a standardizaci podmínek výkonu i jeho měření) se projevuje i v soudobém sportu, který sám o sobě představuje (zejména pokud jde o některé lehkootletické disciplíny) neobyčejně složitý produkt specializace a standardizace činností, jehož propracovanost si nezadá s intenzitou dělby činností ve velkých manufakturách osmnáctého století.

Hodnota soupeření, vítězství v konkurenci a výkonu byla v kapitalismu volné soutěže sama o sobě vysoká. Avšak daleko více než tyto hodnoty působily praktické ekonomické interese, typické pro kapitalistickou společnost obecně. Sportovní disciplíny (dostihy například již v osmnáctém století) se staly záhy oblastí výnosného kapitalistického podnikání a tato skutečnost výrazně spouštěla i jejich podobu. Vznikl divácký sport, stadióny a tělocvičny, sportovní tisk a sázení na sportovní výsledky organizované v celospolečenském měřítku i kult sportovních hvězd jako součást nové, „masové kultury“. Tato činnost (svou existencí i hodnotami, které vyjadřovala) napomáhala formovat kulturu nově vznikající buržoazní společnosti a představovala (bez ohledu na to, že sociální zázemí bylo, zejména v počátcích, do značné míry aristokratické) formu, v níž se stále více projevowała sociokulturní odlišnost kapitalistické společnosti od předcházející společnosti feudální.

Nepřekvapuje proto, že sport se stal záhy jedním z těch společenských jevů, které vyvolávaly výjimečný zájem i v intelektuálních kruzích. Společenská reflexe od počátku probíhala přednostně po liniích objasňování obecných, kulturních a civilizačních souvislostí jeho fungování ve společnosti. Již H. Riesse — pokládáný za zakladatele sociologie sportu — jej uváděl do souvislosti s rozvojem techniky a podřízením lidského života novým civilizačním silám vyvěrajícím z průmyslové revoluce. Sport podle něho byl „reakcí na přetvoření člověka ve stroj a zničení jeho osobnosti“, prostředkem, který měl poskytnout „osobnosti novou základnu pro její činnost“ [Riesse 1921 : 18]. Chápal jej

(1) UNESCO, citováno podle Krawczyka [1974:292].

jako typický produkt velkoměstské společnosti a výraz jejího nearistokratického charakteru [tamtéž 1921 : 22 a 39].

Z marxistického pohledu se pochopitelně problém jeví poněkud jinak, neboť sport sám vznikl jako součást týchž mechanismů, které vyvolaly v život manuální a strojovou velkovýrobu. To však nic nemění na tom, že buržoazní společenské vědy, včetně sociologie, od počátku spojovaly jeho analýzu s analýzou celé společnosti. Sociologie sportu se pouze pozvolna stávala specializovanou, oborovou disciplínou, řešící postupně stále více dílčí, praktické problémy.

Vznik buržoazní sociologie sportu

Sociologie této oblasti lidské činnosti (při jejíchž počátcích stály takové osobnosti, jakými byli G. Simmel, M. Weber, L. von Wiese, H. Spencer, L. Mumford, F. Znaniecki a další) plnila především ideologické funkce a při jejím vzniku hrály rozhodující roli třídní zájmy. Bojovala proti tradicím feudální, aristokratické morálky, nebo ji naopak obhajovala. Postupně se však stále více stávala i nástrojem polemiky s materialistickým pojetím dějin, jehož principy se stále otevřeněji projevovaly v teorii i praxi dělnického tělovýchovného hnutí. Zejména po vzniku Sovětského svazu pak část této produkce začala nabývat i otevřeně antikomunistického a antisovětského charakteru [viz například Morton [1963]].(2)

V počátcích sociologie sportu bylo velmi často akcentováno protifeudální a protiaristokratické hledisko. Platí to především pro dílo T. Veblena *The Theory of Leisure Class* z roku 1899, které (byť zde otázky sportu nestojí nijak v popředí) má dodnes určitý význam především pro analýzu vazeb mezi určitým způsobem života a sportem. Ten je u Veblena sledován jako součást života aristokratických a rentiérských vrstev společnosti, charakteristického značným množstvím volného, práci neovlivněného času, který je třeba nějak využít a současně povýšit na ústřední hodnotu lidského života. Veblenova kniha nepojednává o buržoazii jako takové, ale pouze o té její části, „jejíž vztah k produkci není dán produktivními aktivitami, ale vyplývá z faktorů finančních“. „Leisure class“ podle něho proto „nežije v průmyslové společnosti, ale spíše z ní“ [Veblen 1971 : 218]; její životní způsob má výrazně parazitní charakter.

Veblenova analýza sportovní činnosti, sportovce a jeho společenského charakteru však ovlivnila nemarxistické teorie ještě z jednoho hlediska. Veblen totiž dává „moderní“ sport konce devatenáctého století do souvislosti s atavistickými strukturami a archetypy lidského jednání a ukazuje, jak v životě „zahálčivých tříd a vrstev“ kontinuuje svým způsobem život starých barbarských časů daný kořistnickým a loupeživým vztahem k životu i společnosti.

V jeho koncepci obsahuje život „zahálčivých tříd“ hodnoty archaického stylu života, jehož podstatnou součástí byla glorifikace války, soupeření, kořistění a lupičství, vyúsťující v kult hrdiny. V moderní době je pochopitelně obdobný způsob života již neúnosný; musí být proto kultivován a jeho hodnoty musí být transformovány do jiné kulturní formy, kterou poskytuje právě sport. Je tak podle Veblena výrazem dvou základních vlastností barbarské společnosti: „krutosti a bezohlednosti, vyúsťujících v kořistnický, lupičský sociální charakter“ [tamtéž: 243]. Rezultát Veblenovy analýzy je pak následující: krutost a bezohlednost „jsou velmi užitečné pro osoby usilující o úspěch v boji se svými rivaly. Obě tyto vlastnosti mají rovněž značnou hodnotu estetickou a lze je kul-

(2) Tyto tendence jsou obsáhle analyzovány a komentovány v práci N. I. Ponomarjova [1974], která vyšla v roce 1979 též u nás.

tivovat v rámci finanční kultury. Jsou však zcela neužitečné z hlediska cílů společenského života“ [Veblen 1971 : 243].

Veblenova kniha „rozehrála“ řadu témat, jichž se později chopili další ne-marxističtí autoři: Téma *neměnnosti lidské povahy* (objevující se ostatně v buržoazním myšlení již od dob renesance, například u Machiavelliho a Guicciardiniho), nacházející v dějinách jen stále nové a nové výrazy a „převleky“ či „sublimace“, bylo rozpracováno především *psychoanalyticky* orientovanou sociologií a do určité míry i *francouzským strukturalismem*. Téma komercializace sportu, jeho *asociálních* společenských funkcí i jeho typicky „vykořisťovatelského původu“ pak *sociálně kritickou sociologií* a kulturně historické aspekty byly rozvinuty nejrůznějšími historickými školami, které navazovaly především na Veblenovu tezi o návaznosti sportu na myšlenkový svět středověkého rytířstva, jeho morální kodex a etiku. *Teoretiky „masové kultury“* zaujala především idea o sportovci jako součásti „kultu hrdinů“ a představiteli snadno pochopitelných, a právě proto i snadno komunikovatelných a využitelných životních hodnot.

Jedna z ústředních Veblenových myšlenek — myšlenka o sportu jako hře, jejímž sociálním obsahem je symbolické vyjádření, zvládnutí a prožití vlastní, člověku imanentní agresivity — byla ostatně bohatě využita i v klasické studii holandského medievalisty Johana Huizingy *Homo ludens* z roku 1938. Hlavní téma této všeobecně známé knihy se sice bezprostředně nevztahuje ke sportu — je dáno úlohou hry při vzniku lidské kultury —, nicméně samo vymezení hry jako „dobrovolné činnosti, která je vykonávána uvnitř pevně stanovených časových a prostorových hranic, podle dobrovolně přijatých, ale bezpodmínečně závazných pravidel, která má svůj cíl v sobě samé, je doprovázena pocitem napětí, radosti a vědomím jiného bytí, než je všední život“ [Huizinga 1971 : 33], do značné míry koresponduje i v buržoazní sociologii s běžně přijatými charakteristikami sportu jako sociální činnosti.

Ovšem sportu samému věnuje Huizinga ve své knize překvapivě málo prostoru, neboť se „v moderní společnosti... sport postupně stále více vzdaluje sféře čisté hry a stává se elementem sui generis: není už hrou a není ani vážnou záležitostí... je spíše samostatným projevem agonálních instinktů než činitelem plodného smyslu pro společenství“ [tamtéž : 179]. Vymizel z něj prvek spontaneity, sázrállosti, kulturně tvořivé činnosti; přestal být prostředkem socializace jednotlivce ve smyslu osvojení si pozitivních hodnot kultury. Stal se mu, podobně jako Veblenovi, spíše „mrtvě narozeným dítětem“ uchovávajícím ty životní instinkty, které jsou pro společnost nepotřebné a zavádějící — má tedy v podstatě protisocializační, popřípadě přímo *asociální funkci*.

Veblenova i Huizingova kniha vyjadřují ve vysoce kultivované formě názory, které byly již od přelomu století poměrně běžnou součástí veřejného mínění, alespoň té jeho části, která měla sociálně kritickou, popřípadě reformní podobu a reagovala na vznikající buržoazní civilizaci, ať již zleva (z pozic ideologického humanisticky orientovaného liberalismu), nebo zprava z pozic konzervativního aristokratismu. Kritika sportu byla vedena z týchž pozic jako kritika tzv. „masové kultury“ a byla s ní též spojována. Z tohoto hlediska se tématu explicitně dotýkala již Steinitzerova práce *Sport und Kultur* z roku 1911, nebo článek George E. Howarda *Social Psychology of the Spectator* z roku 1925, v němž — podle názoru Z. Krawczyka (1977) — byly soustředěny již všechny podstatné námitky proti sportu realizovaném pro diváky a nikoli z vnitřní potřeby.

Pohled sociologů a sociálních reformátorů na tuto oblast byl však již v té době poněkud rozporný. Ostří jejich útoků nebylo ani tak zaměřeno proti sportu jako takovému, ale především proti těm jeho formám, jejichž podstata

spočívala v samoučelném zvyšování výkonnosti, byla provozována pro potřeby diváctva, velmi často i za úplatu, a nebyla doprovázena růstem morálních a kulturních kvalit účastníka sportovních činností. Sociologové neměli námitek proti sportovním činnostem, které měly rekreační a výchovnou funkci, neboť, i když byl sport jako divácká záležitost problematizován, jako činnost byl naopak oceňován pro svůj přínos k formování volných vlastností člověka i jeho fyzických sil. Autoři zdůrazňovali i jeho význam pro ozdravení vztahů mezi mužem a ženou. Přesto však zejména ženský sport byl dlouhou dobu předmětem ostrých útoků konzervativců všeho druhu. [3]

U některých sociologů a ideologů došla ocenění i *sociálně pacifikační funkce* sportu. „Jako římské circenses dávány byly často proto, aby odvrátily pozornost lidu od bídy života a zabránily výbuchům sociální nespokojenosti, tak i dnes sport je často činitelem uvolňujícím individuální i sociální napětí“, konstatoval I. A. Bláha [1968 : 363], [4] a je nepochybné, že tato myšlenka byla ochotně akceptována vládnoucími kruhy kapitalistické společnosti. Představy, že sport může sehrát významnou roli v eliminaci sociálních napětí a v „odlákání“ zájmu veřejnosti od vážných sociálních problémů či příprav na válku apod., byla například všestranně využita v propagandě fašistického Německa a Itálie, v jejichž ideologii ostatně koexistovala s otevřeně proklamovaným pojetím této činnosti jako přípravy pro válku, boj a pracovní nasazení.

I v oblasti sportovní sociologie zazněly však názory výrazně *přeceňující možnosti sportu v reformě společnosti.* Nejvýrazněji se tyto momenty prosadily v díle zakladatele moderních olympijských her, francouzského barona Pierra de Coubertin, který (podobně jako další představitelé neolympismu) kladl důraz na sblížování národů prostřednictvím sportu, prosazování myšlenky „fair play“ do širokého povědomí veřejnosti a podřízení ideologie výkonu a úspěchu (která byla dominantní již v počátcích sportovního a tělovýchovného hnutí) myšlence vytváření celosvětového sociálního souladu a mnohostranného rozvoje osobnosti. Sport v pojetí zastánců neolympijské myšlenky byl především nástrojem rozvíjení kulturní jednoty světa, prostředkem stimulace potřeb a zájmů jednotlivců i celých národů. Účast na olympijských hrách neměla proto jen význam z hlediska dosažených výsledků, a tím méně pak ekonomických přínosů, ale byla především výrazem podílu jednotlivce (i jednotlivých národních delegací účastnících se olympiády) na olympijské myšlence, demonstrující nárok jednotlivce na všestranný fyzický i kulturní rozvoj, život v míru a spravedlivém světě neznačícím diskriminací a společenské bezpráví. Z hlediska ideologie neolympismu nebylo proto ani tak důležité na olympijských hrách zvítězit, jako se jich zúčastnit; nebylo ani tak důležité dosáhnout špičkového výkonu, jako dosáhnout úspěchu v rámci stanovených „pravidel hry“, v regulérně a čestně vedeném sportovním boji. Ten měl být školou nového způsobu života, měl dokumentovat možnost lepší, eticky dokonalejší světové společnosti, než byla kapitalistická, a silou příkladu i sportovních činů reformovat svět.

Utopičnost tohoto pohledu na sport (který ostatně svými kořeny nemůže po-
přít duchovní spřízněnost s tradicí velkých utopicko-socialistických systémů

(3) Polská socioložka B. Krawczykova například uvádí stanovisko profesora Harwardské univerzity Dudleya Sargenta otištěné v roce 1913 v polském časopise Ruch. Ženský sport je „jen ztrátou času a záminkou k flirtu. Jediným sportem, který... nejlépe rozvíjí ženské tělo, jsou domácí práce... Nic není užitečnější pro rozvoj nohou a snížení nadváhy než časté běhání po schodech. Nejlepším prostředkem pro rozvoj prsních svalů a kříže je pak mytí podlahy oběma rukama a v kleče.“ [Krawczyk 1973:299].

(4) Bláhova učebnice sociologie vyšla sice až v roce 1968, byla však napsána mnohem dříve, bezprostředně v poválečném období, a shrnuje spíše starší myšlenkové proudy.

devatenáctého století, zejména Saint-Simona a Fouriera) se však projevila již v prvních letech praktického naplňování olympijské myšlenky. V kapitalistickém světě byla tato myšlenka postupně bezohledně komercializována, spolupráce mezi národy byla podřízena demonstraci národní či státní síly a moci (nejvýrazněji na berlínské olympiádě v roce 1936) a idea všestranného rozvoje fyzických a duchovních sil jednotlivce prostřednictvím sportu byla beze zbytku obětována kritériím úspěchu a špičkové sportovní výkonnosti.[5] Teprve vstup socialistických zemí do olympijského hnutí o druhé světové válce vytvořil sociální předpoklady pro revitalizaci progresivního jádra myšlenek olympijského hnutí.

Avšak i v aristokraticky orientované publicistice a teoretické literatuře byl široce rozpracován postoj výrazně odlišný od Veblenovy interpretace sportovce jako nové inkarnace protohistorického rváče a násilníka. V Kirschnerově studii *Fair Play: Sport, Spiel und Geist in England* z roku 1927 podobně jako v Mac Brideově *Philosophy of Sport* z roku 1928 byl sportovec především zjemnělým a kultivovaným jednotlivcem, který silou své osobnosti vytváří vzory pro nižší třídy a osoby vstupující do společenské elity[6] a zajišťuje tak v zásadě základní hodnotový konsensus (buržoazní či feudální) společnosti.

Aristokratické pojetí tvořilo obvykle součást kritiky sportu „zprava“ zaměřené především proti jeho demokratizaci a s ní spojeným vlivem životních zvyklostí, obyčejů a hodnot typických pro lidové masy. Jestliže Veblenovo pojetí ukazovalo prázdnotu aristokratického pojetí, pravicově orientovaná kritika (Ortega y Gasset) zdůrazňovala především iracionálnost chování „davů“ příznivců sportu, jejich neschopnost pochopit jeho skutečné hodnoty a pojmout jej jako ucelený životní styl. Aristokratická interpretace sportu jako „zábavy vyvolených“ výrazně ovlivnila též olympijské hnutí a pojetí amatéra a profesionála. Diskuse o těchto otázkách — především polemiky mezi zastánci demokratizace a aristokratické výlučnosti — měly proto výrazný praktický dopad na další vývoj v této oblasti.[7]

Tak již v první polovině dvacátého století se stal sport předmětem ostrých ideologických kontraverzí, jejichž ostří v zásadě neotupila ani druhá světová válka. Tyto kontraverze však v převážné většině nebyly motivovány teoretickými stanovisky; byly spíše výrazem občanských postojů, popřípadě reformních snah, a odrážely se v nich především ideologické i celkové politické postoje účastníků diskusí.

(5) Až nepřiměřeně brutální charakteristiku vztahu buržoazní společnosti k olympijské myšlence i celkové atmosféry soudobých olympijských her představují práce tzv. „nové levice“ [Prokop 1971].

(6) Toto pojetí bylo velmi blízké i názorům I. A. Bláhy. Ve své již citované knize vyjádřil myšlenku, že zásada „fair play“ proniká do všech úseků sportu a pronikne-li odtud zítra i do ostatního sociálního života a stane se principem sociální etiky, bude to znamenat, že zítra bude ve slušné společnosti korupční zbohatlík, politik nebo vědecký hochštapler stejně nemožný, jako je dnes mezi slušnými sportovci diskvalifikován ten, kdo by dobyt svého úspěchu nečestnými prostředky“ [Bláha 1968:364].

(7) Například definice amatéra anglické veslařské federace z roku 1866 zněla: „Amatérem je ten gentleman, který se nikdy nezúčastnil veřejné soutěže přístupné každému nebo za peníze získané za vstupenky na hřiště nebo jinak; nebo nezápasil s profesionály o cenu či peníze pocházející ze vstupného nebo jiných zdrojů a kdo si nikdy v životě nevydělával jako učitel nebo *trenér příslušného sportu, kdo není dělník, řemeslník ani nádeník*.“ [Kössl 1977:96]. Pro demokraticky orientované sportovce a teoretiky sportu (včetně Coubertina) bylo ovšem kastovní pojetí amatérského sportu zcela nepřijatelné.

Současná nemarxistická sociologie sportu

Poválečný vývoj byl i v oblasti sociologie sportu poznamenán narůstáním empirismu a pozitivismu i prosazováním funkcionalistického a strukturálně funkcionalistického pohledu na sport a tělovýchovu. Určitým ideálem se stalo pojetí sociologie sportu jako „přísně empirické disciplíny orientované na tvorbu teorie“ [Kleingruppenforschung 1966 : 13], ve smyslu teorií „středního dosahu“. Byla provedena řada empirických šetření a kulturně historických analýz, ovšem pouze z části skutečně erudovanými pracovníky s vážnějšími teoretickými ambicemi [Dunning 1974].

O struktuře řešených problémů si můžeme učinit představu z rozboru příspěvků opublikovaných v *International Review of Sport Sociology*, vycházejícím ve Varšavě. Podle Krawczyka [1977] jsou nejčastější tato témata:

1. sport, mládež a výchova;
2. sport jako divácká záležitost (sportovní instituce, sportovní hvězdy, sportovní scéna);
3. sport a jeho role v přeměnách lokálních společností;
4. sport a procesy integrace a dezintegrace dnešních společností;
5. společenská funkce sportu v dnešní civilizaci a kultuře.

Značná část těchto studií má deskriptivní, málo teoretický charakter. Přesto však nelze plně souhlasit s názorem Zbygniewa Krawczyka, že „současná sociologie sportu... zůstává především empirickou vědou...“, jejímž hlavním rysem je preference dílčích, fragmentárních přístupů zaměřených na různé souvislosti mezi sportem a jinými oblastmi života“ [Krawczyk 1977 : 285]. Převážná část produkce má do určité míry protosociologický charakter, ta však není pro další rozvoj disciplíny rozhodující. Naopak se zdá, že pro nemarxistickou sociologii sportu je charakteristický zájem o *teoretické otázky, o teoretickou konceptualizaci základních otázek fungování sportu ve společnosti*. Proto jsou také rozvíjeny náměty, které byly rozevřeny již v předválečném období.

V souvislosti s analýzou funkcí soudobého sportu v různých společnostech je zde stále atraktivní tradiční protiklad práce a hry, nastíněný již Huizingou. Poválečný vývoj přinesl řadu stanovisek, která původní Huizingovský koncept problematizují, a to jednak tím, že jako C. Diem [1960] kladou důraz na mimosociální (biologickou) povahu sportu, nebo naopak (jako většina příslušníků frankfurtské školy) jeho herní povahu v podstatě odmítají odkazem na podobnost se „světem práce“. I když původní argumenty Huizingovy knihy o původu kultury ze hry nejsou obecně přijímány,⁽⁸⁾ řada autorů se jí stále nechává inspirovat k vytváření nejrůznějších typologií herního chování, do nichž také situují soudobý sport.⁽⁹⁾

V tomto pojetí se však jeho povaha stává často zcela iracionální záležitostí, nemající v podstatě žádné významné sociální funkce. Svým způsobem je pak chápán jako nástroj a projev „dobrovolné halucinace“ (N. Foote), projev zcela nezajímavého „plýtvání časem, energií, invencí, zručností a dovedností a často také penězi“ (R. Callois). Je to hra, která je pak sama do sebe uzavřeným světem, v němž platí zcela odlišná „pravidla hry“ než v normálním světě (P. McIntosh), a je to hodnota sama o sobě.

(8) Viz například souhrnnou studii A. E. Jensena [1948], která uvádí řadu podstatných námitek soudobých nemarxistických kulturologů, historiků i sociologů.

(9) R. Callois [1956] například zařazuje soudobý sport převážně do takzvaných agonálních her, tedy her, jejichž vlastní povahou je soupeření, zápas, spojený s nejistotou výsledku.

Vyváženější stanovisko zaujímá E. Dunning, který se domnívá (podobně jako někteří další autoři), že při interpretaci sportu je třeba brát v úvahu širší okruh společenských jevů, které určují jeho společenský charakter. Člověk přitom nemůže být považován jen za „homo faber, homo laborans, homo economicus; musí být doceněn také jako homo ludens. Komplexní pohled na člověka musí zahrnovat všechny stránky individuálního a sociálního života: hru i práci, sport a vědu, zábavu a rozptýlení, právě tak jako volný čas a politiku, kriminalitu i válku“ [Dunning 1974 : 37]. Sport proto plní ve společnosti řadu důležitých společenských funkcí a může být použit i k řešení takových problémů, jakými jsou omezování agresivity, kriminality či válek, může být nástrojem posilování sociální koheze, socializace individua, či kompenzací vlivů práce. To však neznamená, že přestává být primárně zdrojem zábavy, rozptýlení a radosti. S plným pochopením proto cituje názor E. Goffmana, podle něhož „zábava, povyražení a žert jsou jediným akceptovatelným základem hry. Individuum má proto právo, zcela v protikladu ke svému jednání v ostatním životě, se ve hře nezatažovat ničím, co bezprostředně neslouží zábavě a povyražení.“

Atmosféra sportovní sociologie se začala výrazně měnit na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, kdy se začali prosazovat teoretikové tzv. „nové levice“, ovlivnění frankfurtskou školou. Základní myšlenky jejich pohledu na volný čas byly vyjádřeny již v Habermasově stati *Sociologische Notizen zum Verhältnis von Arbeit und Freizeit* z roku 1958 a v dalších statích představitelů této školy, zejména H. Marcuseho. Na rozdíl od převládajících koncepcí buržoazní sociologie volného času šedesátých let (vycházejících vesměs z díla J. Fourastiého a J. Dumazediera), akcentujících pozitivní a humanistické důsledky rozvoje volného času, který měl postupně převzít roli objektivního i subjektivního těžiště lidského života, rozpracovávali příslušníci frankfurtské školy systematicky představu, že svět volného času není ničím jiným než „zdvojením“ světa práce, v němž platí obdobné zákonitosti a „pravidla hry“. Odcizené a odlidštěné práci tudíž odpovídá i odcizený a odlidštěný volný čas, který do sebe pojímá momenty komercializace, účelovosti a represe.

I když toto stanovisko obsahovalo nepochybně racionální jádro, orientující badatele na vzájemnou propojenost práce a volného času. byla tato pozitivita do značné míry devalvována nedostatkem skutečně třídního pohledu, historickým pesimismem a neschopností jemně diferencovat mezi procesy probíhajícími v různých společensko-ekonomických formacích, společenských systémech a kulturách. Analýza negativních důsledků působení kapitalismu na sport a společnost nebyla proto pro příslušníky frankfurtské školy důvodem k totálnímu rozchodu s hodnotami a normami buržoazní společnosti. ale spíše podnětem k ostrým výpadům proti všem formám „totalitarismu“ (čímž měli obvykle na mysli i současné země reálného socialismu) a k ztotožňování kapitalistické formy soudobé společnosti se společností vůbec.

Na počátku sedmdesátých let řada autorů [Rigauer, Vinnayi, Plessner, Prokopová a další] (10) aplikuje teze frankfurtské školy na soudobý sport. Jestliže

(10) Postoje „nové levice“ nebyly ostatně zcela originální a byly zastávány některými společenskými vědci již v období meziválečném a těsně poválečném. G. Lüschen a K. Weiss [1976] například upozorňují na knihu H. Wagnera *Sport und Arbeitersport* z roku 1931, která se zabývala vztahy mezi sportem a ekonomicko-sociálním systémem zhruba ze stejných pozic jako „nová levice“. Ostré útoky na sport z pozic svérázně pojaté psychoanalýzy a teorie potřeb (ústící ostatně obdobně v ostré protisovětské a protisocialistické útoky jako některá díla „nové levice“) jsou obsaženy i v díle souputníka české umělecké avantgardy B. Brouka (*Lidé a věci* z roku 1946). Sport je zde pojat jako pseudopotřeba, násilí na individuu a jeho individualitě, jev, který je zcela v rozporu s „uměním žít“ a užíváním slasti života.

strukturální funkcionalismus vesměs hypertrofizuje myšlenku sociální integrace společnosti a enkulturace jednotlivce prostřednictvím této aktivity, představitelé „nové levice“ zdůrazňují hlediska *konfliktů, deviací, odlidštění a odcizení*, které v tomto procesu vznikají. Sport v jejich pojetí je často jen opiátem, falešným vědomím, iracionální adaptací na problémy života a společnosti. neschopnou přinášet skutečné, autentické životní pocity. *Není alternativou práce, ale v nejlepším případě její kompenzací. Na jedné straně přispívá k adaptaci na vlastní pracovní proces, na druhé straně je nástrojem identifikace s daným sociálním systémem a jeho vzorem způsobu života — má proto převážně pacifikační a sociálně konformní úlohu.*

I když se někdy kritické postoje obracejí vůči celému sportu, těžiště výtek nepochybně směřuje do jeho vrcholové, na špičkové výkony orientované oblasti. Proti sportování pro potěšení jsou námitky zaměřeny spíše výjimečně a sport v tomto pojetí je považován za nástroj rozvoje lidských schopností, revitalizace a resexualizace individua [Plack 1968]. Větší část kritiky je zaměřena na oblast vrcholového sportu, který je chápán jako svého druhu „práce“, podřízená principu maximálního výkonu a účelové racionality. Sportovní výkon je pak vymezen jako „zboží“, které je produkováno sportovními institucemi a „konzumováno se sociálním systémem konformními diváky“ [Rigauer 1969: 58]. K maximálnímu výkonu je pak podle nich sportovec v podstatě přinucen řadou přímých i nepřímých prostředků, přičemž systém soutěží, hon za medaillemi, proces byrokratizace klubů, zformalizované vztahy mezi sportovci, trenéry a funkcionáři, komerční, politické a propagandistické účely se přetvářejí v nástroj represe vůči sportovci samému a prosazují se podle teoretiků „nové levice“. avšak v rozporu se skutečností. — v zásadě ve všech zemích, bez ohledu na jejich společenský systém. Vrcholový sport proto není rozvinutím principu slasti (v intencích Freudovy psychoanalýzy, která ovlivnila výrazně jak frankfurtskou školu, tak příslušníky „nové levice“), ale naopak jeho popřením.

Součástí pohledu „nové levice“ na soudobý sport je i trvalé úsilí o diskreditaci jeho současné amatérské podoby, která je pokládána jen za profesionální „zálohu“, zajišťující výchovu a stálý příliv kádřů. Amatérský vrcholový sport tak tvoří spolu s profesionální složkou součást zabavního průmyslu (showbusinessu), přičemž morální hodnoty amatérismu jsou vesměs přehlíženy, a to i badatelé, kteří do myšlenkového proudu „nové levice“ přímo nepatří. [11]

Pohled „nové levice“ na problematiku sportu pochopitelně vyvolal v řadách sportovních sociologů námitky a ostré polemiky. Někteří autoři [Lenk 1974] uvádějí jako protilargument řadu příkladů, které svědčí o tom, že míra přinucení k výkonu a manipulace se sportovci není tak výrazná, aby zcela potlačila subjektivní prožitek spontaneity a svobody. Obvykle též zdůrazňují subjektivní rozdíly mezi prací (jako sférou nutnosti) a sportem (jako sférou relativně svobodné volby). Uvádějí rovněž řadu příkladů, které svědčí o tom, že i do sportovního života na Západě se prosazují některé momenty zvětšující účast sportovce na volbě tréninkových metod, sestavování tréninkových plánů apod.. paradoxně ovšem v téměř obdobných formách, jaké se objevují jako součást „humanizace pracovního procesu“ v západní sociologii práce. Tím je ovšem do určité míry nepřímo podporována teze o „pracovním“ charakteru soudobého vrcholového sportu.

(11) Meyer [1973] například uvádí, že mnoho účastníků zimních olympijských her v Sapporo odešlo okamžitě po ukončení mezi profesionály. Vůbec však nediferencuje mezi sportovci z kapitalistických a socialistických zemí, přestože jen minimum sportovců ze socialistických zemí vstoupilo po olympiádě do řad profesionálů, na rozdíl od západních sportovců většinou po zenitu své sportovní výkonnosti.

Vliv radikálních tezí „nové levice“ ve sportovní sociologii zřejmě již poněkud upadá. Přesto nelze nevidět, že tato argumentace v mnoha ohledech dosti výrazně ovlivnila postoje širší veřejnosti v západních zemích ke sportu, a zejména k jeho vrcholové složce. Jestliže rekreační sportování (jeho dostupnost apod.) je v úvahách buržoazních teoretiků o tzv. kvalitě života vesměs pokládáno za důležitý faktor uspokojování lidských potřeb, oblast vrcholového sportu je poměrně často chápána jen jako „showbusiness“, bez většího vlivu na způsob života nejširších vrstev obyvatelstva.

Obdobně i v oblasti školství se ve vyspělých kapitalistických zemích, zejména v Anglii a Finsku, stále více (alespoň v teorii) prosazuje tendence orientovat mládež během školní výchovy na ty druhy sportovní činnosti, které lze realizovat dlouhodobě až do pozdního věku, často bez ohledu na to, zda takto orientovaná výuka může přispět k výběru talentů pro vrcholový sport (podrobněji viz Krawczyk [1973 : 229—248]).

Protiklad vrcholového a rekreačně pojatého sportu (u něhož mají převládat spíše zdravotní, relaxační, sociálně integrační a individuálně socializační aspekty) tak v mnohém reprodukuje ta myšlenková schémata, která byla aktuální již na přelomu devatenáctého a dvacátého století. Ve srovnání s tímto obdobím si však dnes již řada buržoazních sociologů sportu uvědomuje, že prosazení jeho humanističtějších forem do životního způsobu nejširších vrstev obyvatelstva v kapitalistických zemích brání společenský systém, který vyvolal v život takové jevy, jakými jsou komercializace, profesionalismus a devalvace morálních hodnot spojených se sportem [Mc Intosh 1963] apod. Současné stále více oceňují skutečnou podporu sportu v socialistických zemích.

Zatímco pro „novou levici“ je reálná a často i zdánlivá podobnost práce a sportu důvodem k rozhořčení, pro řadu sociologů, kteří analyzují sportovní činnost z hlediska možnosti společenského vzestupu a společenského uplatnění jejího účastníka je tato podobnost téměř samozřejmým východiskem. Nejde často o explicitně formulovaný postoj, jde spíše o to, že použitý kategoriální aparát, problematika a koneckonců i metody, jichž se při výzkumu používá, bezprostředně navozují dojem, že *sport je svého druhu „zaměstnání“, které má řadu sociálních konsekvencí jako vlastní práce*. Předmětem těchto analýz pochopitelně nejsou jen profesionální sportovci, jejichž podíl na struktuře zaměstnanců je i ve vyspělých kapitalistických společnostech neobyčejně malý, (12) ale široký okruh nejrůznějších zájemců o sport, ať již na úrovni výkonnostní nebo rekreační či na úrovni sportovních funkcionářů.

Řada autorů, kteří se těmito problémy zabývají [Coleman 1961, Blalock 1962, Lüschen 1963, Gruneau 1975, Lenk 1972], sleduje (vesměs v návaznosti na buržoazní stratifikační teorie):

- souvislosti mezi pozicí jednotlivce ve sportu a jeho obecnou společenskou pozicí, tzv. sociálním statutem, popřípadě dalšími znaky, které vyplývají z jeho postavení ve společnosti a mocenské struktuře;
- vazby mezi mocenskou strukturou společnosti a fungováním sportu (tak, jak se promítají zejména do bezprostředních osudů aktérů sportovního dění);
- vliv sportu, sportovní výkonnosti a typu sportovní disciplíny či příslušného kolektivu na společenské postavení člověka, možnosti jeho sociálního vzestupu apod.;

(12) V roce 1950 představovali profesionální sportovci ve struktuře zaměstnanců USA jen 0,02 % a jen 0,8 % zaměstnaných ve sféře rekreace a příbuzných odvětvích. Jejich počet se mezi lety 1910 a 1950 ostatně nijak výrazně nezvýšil [Stone 1971].

— otázku, do jaké míry vzory úspěchu v této oblasti celkově proměňují představy účastníků sportovního života o možnostech, cílech a vzorech společenského úspěchu.

Rozvoj sportu je podle buržoazních sociologů sice na jedné straně podmíněn otupením *sociálních distancí a třídních rozdílů v buržoazní společnosti, tedy jeho postupnou demokratizací* a překonáváním jeho aristokratické uzavřenosti [Stone 1969], na druhé straně však též výrazným nástrojem *konformizace s hodnotovou strukturou a způsobem života kapitalistické společnosti*, zahrnující přirozeně též hodnotu sociální nerovnosti. Současně je i formou, v níž se sociální struktura společnosti stále reprodukuje prostřednictvím sportem ovlivněného způsobu života.[13]

Vzorotvorná funkce sportu, směřující, jako tomu bylo například u Coubertina, k přeměně světa, je však již do značné míry opuštěna. Sport produkuje vzory úspěchu v souladu s obecnou stupnicí hodnot společnosti a napomáhá tak jejich akceptaci.[14] Například podle Schafera*[1970] je nástrojem učení slušnému chování, hodnotám a normám společnosti (v daném případě americké), čímž se otevírají možnosti sociálního vzestupu, popřípadě integrace do společnosti.

Někteří američtí autoři (například Boyle [1963]) se v této souvislosti zabývají úlohou sportu v integraci národnostních menšin, především přistěhovalců, do americké společnosti, a dospívají k názoru (například J. R. Betts) „že nikde se proces amerikanizace neprojevil evidentněji než právě ve sportu“ [Boyle 1963 : 259]. Jiní hodnotí jeho význam pro celkovou westernizaci zemí třetího světa a nahrazení jejich autochtonních systémů hodnot systémem hodnot tzv. západních společností. Avšak i někteří evropští autoři [Lenk 1972] zdůrazňují význam sportu v sociální integraci migrantů, přičemž uvádějí, že sport může plnit tuto funkci lépe než nejrůznější způvábky, místopisné a národopisné soubory a spolky, v nichž se do značné míry předpokládá znalost místní situace, popřípadě přímo dialektu. Rozvíjejí tak v zásadě tutéž argumentaci, kterou je laicky vysvětlována i například výrazná obliba ledního hokeje v Kanadě.

Z řady sociologických studií je ovšem na druhé straně zřejmé, že sport není jen nástrojem sociální homogenizace a stimulem sociálního vzestupu, ale především místem, kde se v plné intenzitě prosazují základní sociální rozpory mezi bohatými a chudými, rasové problémy apod. Na to ostatně upozorňuje i řada buržoazních sociologů. Geyer [1969 : 1102] například konstatuje, že značná část mládeže přestává po osmnáctém roce svého věku sportovat, přičemž „vedle dalších motivů zde hraje určitou roli i poznání, že prostřednictvím sportovních výkonů nelze dosáhnout společenské prestiže“. Ostatně i empirické studie [Lenk 1972] přesvědčivě dokládají, že oblast sportu je na Západě podřízena zákonům stejné sociální struktury jako ostatní oblasti života.

Přestože například mládež tvoří v kapitalistické společnosti většinu sportujících, její vliv na řízení sportu je poměrně malý. Většina pozic v řídicí sféře je

(13) V této souvislosti někteří sociologové zdůrazňují myšlenku, že ve sportu je málo vítězů a hodně poražených, což údajně přispívá k přijetí principu nerovnosti jako základu společenského rozvrstvení. Obdobně interpretace sportu jako „boje“ často ústila v přijetí sociálně darwinistických koncepcí o „přirozené selekci“, „vítězství silnějších“ apod. Tyto koncepce výrazně ovlivnily například ideologii meziválečného horolezectví, zejména v Německu a Polsku.

(14) Některí autoři [Teeven 1971] ovšem upozorňují na důležitý rozdíl mezi výchovou a socializací pro sport a pro život a zdůrazňují, že řada subkulturních rysů se rozvíjí téměř výlučně ve vazbě na vrcholový, popřípadě přímo profesionálně realizovaný sport.

obsazena lidmi středního a staršího věku a z řad osob patřících k tzv. „středním“ a „vyšším“ společenským vrstvám. Sportovní spolky orientované na majetnější a společensky „váženější“ vrstvy kladou na zájemce z řad dělníků a takzvaných nižších vrstev větší nároky a vytvářejí často i procedurální zábrany (spočívající mimo jiné v systému osobních záruk členů klubu za nově vstupujícího) jejich přijetí. Řada strohých sociálních bariér existujících uvnitř sportovního života v západních státech ostatně poskytovala dostatek příkladů (i určité morální opodstatnění) pro tvrdou kritiku buržoazního sportu z řad tzv. „nové levice“ na přelomu šedesátých a sedmdesátých let.

V kapitalistických zemích je sport podobnými sociálními rozpory nejen spoluutvářen, ale je současně i fórem, na němž se nezřídka rozpory a sociální konflikty otevřeně manifestují formou bezprostřední politické akce. Zejména od konce šedesátých let se proto (i přesto, že značná část buržoazních sportovních sociologů se přiklání k názoru, že sport by měl být na politice nezávislý, že politika „se sice zajímá o sport, ne však sport o politiku“ [Maynaud 1966 : 371]) jedním z hlavních témat sportovní sociologie stává otázka vztahu sportu a politiky, a to jak na mezinárodní úrovni (sport jako manifestace národní prestiže, sport v podmínkách konfrontace mezi státy či skupinami států, kapitalismem a socialismem apod.), tak i ve vnitřní politice kapitalistických zemí. Z tohoto hlediska vzbuzovalo pozornost například hnutí „černých pantherů“ v USA, konflikty mezi katolíky a protestanty v britském fotbale apod. Podrobnější rozbor právě těchto studií (souhrnně Lang [1976]; Maynaud [1968]) ukazuje, že řadu dílčích problémů, například diváckého vandalismu, typických kariér sportovců, agresivity ve sportu a jejího vyústění, není možné adekvátně pochopit bez znalostí sociálních, a především třídních antagonismů v dané společnosti. Pro to ovšem buržoazní sociologii chybí základní společenské i teoretické předpoklady.

V souvislosti s funkcionalistickou představou, že jen plně socializovaný jednotlivec může být úspěšný nejenom ve společnosti jako takové, ale i ve sportu, se i v rámci profesiograficky orientovaných studií věnuje značná pozornost životním vzorům, hodnotovým orientacím a normám sportovního a životního jednání, rozšířeným u různých typů sportů. Takovou klasickou analýzu představuje již slavná studie S. Kirsona Weinberga a Henry Aronda *The Occupational Culture of Boxer*, otištěná v roce 1952 v *American Journal of Sociology*, která se zabývá nejen kariérou, mobilitou, sociální kontrolou a řízením profesionálních rohovníků, ale i řadou rituálů, pověr, specifických morálních představ a hodnot boxerů i jejich trenérů či promotérů, a to na širokém pozadí přeměn sociálního zázemí profesionálního boxingu v USA. Sociální původ a životní způsob zde byl na jedné straně chápán jako předpoklad úspěšné kariéry profesionálního boxera (v duchu teze „jen z chudých chlapců mohou vyrůst dobří boxeři, studenti ať hrají fotbal“), na druhé straně sama kariéra vedla k podstatným modifikacím stylu života a životních hodnot. Řada studií (souhrnně reference Ingham [1975]) se snaží prokázat, že v jednotlivých sportech fungují poněkud odlišné vzory životního způsobu, které zmnožují kulturní variabilitu jednotlivých společností a vytvářejí i odlišné podmínky pro osvojení si obyčejů společnosti. Na druhé straně například studie K. Shearda a E. Dunninga [1973] ukazuje, že i typicky uzavřené sportovní prostředí rugbyových klubů se dostává pozvolna pod sociální kontrolu široké veřejnosti, a především rodin sportovců; funkce klubů jako center subkulturně pojatého života je tak systematicky oslabována a konformita s běžně přijatými hodnotami posilována.

Základní význam má ovšem zjištění buržoazních sociologů, že v kapitalistických zemích (na rozdíl od zemí socialistických) jsou jak preference jednot-

livých sportů [Stone 1969], tak jejich provozování výrazně sociálně strukturovány a jednotlivé *sportovní subkultury* tak mají stále (přes veškeré úvahy o demokratizaci sportu) *sociálně třídní charakter*. Například známá a dodnes směrodatná studie G. Lüschena *Soziale Schichtung und soziale Mobilität bei jungen Sportlern* z roku 1963 prokázala výraznou sociální hierarchii jednotlivých sportů, na jejímž jednom konci jsou disciplíny jako tenis, veslování, jachting, jízda na koni, hokej a lyžování, které v době výzkumu byly výrazně spojeny s nejvyšším sociálním statutem. Na druhém pólu pak fotbal, zápas, házená apod., jimž se věnovali převážně dělníci, nekvalifikovaní zaměstnanci a podobné skupiny. Obdobné tendence se — podle názoru některých sportovních sociologů [Meyer 1973] — projevují i ve sportovním diváctví.

Zejména nejrůznější tenisové kluby jsou (podle analýzy H. Lenka [1972]) dosud ve větší míře středisky společenského života a jen menší část členů provozuje tenis jako čistě výkonnostní a soutěžní sport; „zábava, flirt, móda a společenské závazky hrají ještě dnes v tenisových klubech větší roli než v jiných sportovních spolcích“ [Lenk 1972: 22]. Ostatně i v klubech, které soustřeďují více sportovních disciplín, patří členové tenisových oddílů k sociálně nejuzavřenějším, nejméně se účastní společenských akcí a nejčastěji se u jejich členské základny prosazuje (podobně jako u některých elitních jacht-klubů, veslařských spolků či jezdeckých oddílů) nejenom shodnost řady sociálních charakteristik (stejné povolání, stejně vysoké příjmy a vzdělání), ale i shodný životní názor a obdobná struktura hodnot [Lüschen 1963; Lenk 1972].

Trvalý zájem je věnován akceptaci hodnoty výkonu v moderním, zejména vrcholovém sportu. Výkon je často buržoazními sociology chápán jako základní hodnota moderní kapitalistické společnosti. Sportovní výkon je tak pojat jako „segment všeobecné orientace na výkon“ [Hammerich 1971: 17]. Toto východisko je samozřejmě i v rámci nemarxistické sociologie zpochybňováno, nicméně řada studií je přímo zaměřena na to, aby ověřila souvislost mezi určitou celospolečensky vlivnou koncepcí hodnot a sportovním výkonem. V návaznosti na klasickou práci M. Webera *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* se řada západních sociologů snaží — a to často za cenu značných metodologických i teoretických prohrůšek — ověřit hypotézu, že tradice protestantské morálky (s níž orientace na výkon, sebezdokonalování a sebekontrolu podle jejich názoru bezprostředně souvisí) [15] je dosud faktorem, který *stimuluje dosahování vysokých sportovních výkonů* [Seppänen 1972].

Naproti tomu sociálním důsledkům orientace na výkon a výkonnost (ať již na mikro či makroúrovni) je v buržoazní sociologii sportu věnováno mnohem méně pozornosti. Empiricky byly příslušné hypotézy ověřovány spíše v rámci výzkumu malých sociálních skupin (viz [Kleingruppenforschung 1966]) a s rozpornými výsledky. Pro převážnou část těchto studií, ať již patří k jakémukoli zaměření, je typický *vysoký podíl spekulace a násilné ideologizace*, který vyplývá především ze snahy *odvést pozornost od skutečných, sociálně ekonomických a systémových příčin rozvoje sportu a jeho společenského využití*. I tak se ovšem v některých těchto studiích objevují zajímavé výsledky.

(15) Celý problém je ovšem podstatně složitější. Protestantismus sice v zásadě nic nenamítal proti tělesnému pohybu orientovanému na čistě zdravotní aspekty, byl však výrazně proti jakékoli hře, zábavě, odmítal divácký sport apod. Na druhé straně je ovšem zajímavé, že (alespoň v západním Německu) jsou protestanté častěji členy sportovních klubů než katolíci (zatímco — pokud jde o členství v libovolných spolcích — je relace spíše obrácená), častěji se věnují výkonnostnímu sportu apod. Přitom členové sportovních klubů údajně patří k aktivnějším účastníkům náboženského života než nečlenové [Lenk 1972].

Ačkoli například již zmiňovaná práce P. Seppänenova mimo jiné ověřovala, zda tradice protestantismu v jednotlivých socialistických zemích se promítá do jejich úspěchů na olympijských hrách, podařilo se v ní dokumentovat nepopíratelný vzestup sportovní výkonnosti ve všech socialistických zemích a prokázat tak prioritu společensko-ekonomických souvislostí sportu nad ideologickou tradicí. Seppänenovy závěry [byť explicitně neformulované] tedy vyznívají obdobně jako závěry sovětských autorů [Ponomarjov [1979], s odvolávkou na autoreferát A. M. Maksimenka], kteří zjistili, že na úroveň výsledků při olympijských hrách působí především takové faktory, jakými jsou (seřazeno podle těsnosti korelačního vztahu): velikost národního důchodu na jednoho obyvatele, kalorická hodnota výživy obyvatelstva, průměrná délka života, podíl gramotné populace a zastoupení městského obyvatelstva v populaci, přičemž i v rámci této globální determinace se jednoznačně prosazuje „sociální převaha socialistických zemí“ [Ponomarjov 1979 : 73], projevující se v této oblasti tím, že sportovci socialistických zemí pravidelně obsazují na olympijských hrách většinu tzv. bodovaných míst.

Buržoazní koncepce sociologie sportu nutně musely vyústit v analýzu úlohy sportu při *dosahování společenského konsensu a sociální stability*, neboť toto téma je z mnoha hledisek pro soudobou nemarxistickou obecnou sociologii problémem ústředním.

Přínos sportu k *regulaci biologické agresivity* v soudobé společnosti proto již dlouho představoval vděčné téma, zejména pro psychoanalyticky orientované autory, přičemž původní Veblenova a Huizingova úvaha o asociálnosti sportu byla záhy opuštěna. Již v roce 1929 napsal americký psychoanalytik A. A. Brill, že „sport představuje velkou a nezbytnou katarzi, nezastupitelnou pro civilizovaného člověka — je novým očistěním bojových instinktů, které hrozivým způsobem propukají vždy, když se nahromadí“ [citováno podle [Dunning 1971 : 34]]. Tato teze je dodnes zastávána řadou autorů, mezi nimi i filozofem B. Russelem a známým etologem, nositelem Nobelovy ceny, K. Lorenzem.

Avšak i sociální psychologové [Ardrey 1961; Moriss 1966] předpokládají, že člověk potřebuje dát průchod svým agresivním pudům prostřednictvím intenzivních tělesných cvičení a sportu, nebo [jako Scott [1970]] prostřednictvím sportu se *naučit tyto agresivní instinkty ovládat*. Podle obecně kulturologického názoru [Santayana 1954] pak dokonce sport plní svoji sociální funkci tím lépe, čím více se podobá válce a agresí, neboť umožňuje agresivní instinkty transformovat do podoby, v níž jsou relativně neškodné. Katartický charakter sportu byl pochopitelně systematicky ověřován klinickými i sociálními psychology, ovšem s rozporupnými výsledky [Kaufman 1970, Ryan 1970]. V podstatě se dnes předpokládá, že ve sportu se sice projevuje agresivita, ale jeho katartický efekt nebo efekt namáhavých tělesných cvičení nebyl experimentálně prokázán [Martens 1979 : 117]. Přesto se tento předpoklad objevuje dosud i v populárnějších úvahách o sportu [Boyle 1963, Hainilä 1966, Lüschen —Weiss 1976] a tvoří součást sportovní ideologie v západních zemích.

V sociologicky rozvinutějších konceptech je ovšem individuální hledisko potlačeno a do popředí se dostávají celospolečenské sociálně integrační funkce sportu, který dává dohromady všechny sociální vrstvy společnosti [Mayntz 1958]. V návaznosti na obecné koncepce strukturálního funkcionalismu byly základní představy o sportu jako nástroji dosahování společenského konsensu a sociální integrace obsaženy již v díle klasika funkcionální analýzy Evanse Pritcharda a od té doby se tento typ úvah projevuje i v řadě dalších studií. Přesto se nelze ubránit dojmu, že příklady, které jednotliví autoři

uvádějí (například Dunning [1971], Mayntz [1958], nesvědčí jednoznačně — jak na to upozorňuje i Lenk [1978] — pro tuto hypotézu a jsou spíše výrazem akceptace dané problematiky, než pokusem o její seriózní verifikaci. Ostatně řada výzkumů z oblasti tzv. deviantního chování v oblasti sportu svědčí o tom, že za kapitalismu může sport působit i dezintegračně a formulovat takové vzory chování, které nejsou slučitelné ani s nejbenevolentnější morálkou. Weiss [1976] právem poznamenává, že tendence k odchylkám od obecně uznávaných norem je tím výraznější a má tím dramatičtější podoby, čím více je zájem na výsledcích podmíněn se sportem nesouvisejícími motivy, zejména finančního charakteru. I buržoazní sociologové si tak do jisté míry uvědomují, že sociálně integrační funkce sportovních činností má v podmínkách kapitalismu své nepřekročitelné hranice, dané právě principem zisku a kapitalistického vykořisťování.

Přehled problematiky řešené západní nemarxistickou sociologií sportu by pochopitelně nebyl úplný, kdybychom se alespoň krátce nepokusili zmapovat tu část sociologické produkce, která často není bezprostředně ovlivněna velkými společenskými teoriemi, ale do níž se promítají praktické zájmy sportovních organizací.

Úctyhodný počet studií je přirozeně věnován *otázkám budování a řízení sportovních organizací*, které přizpůsobují (bez větších inovací) obecné principy organizace a řízení pro oblast sportu. Značná pozornost je věnována stylu řízení (demokratickému, idealistickému, byrokratickému apod.), pojetí sportovních organizací jako svého druhu služby obyvatelstvu apod. Kromě sportovců samotných jsou v popředí zájmu především *trenéři* a jejich přístup ke sportu, jejich hodnotová orientace, schopnost přijímat inovace apod.

Naproti tomu vlastní sociologická analýza společenských, kulturních a politických funkcí sportovních klubů a spolků je v rámci buržoazní sociologie spíše výjimkou. Západoněmecký sociolog sportu H. Lenk [1972] proto oprávněně konstatuje, že jak na úrovni teorie, tak empirie, je tato problematika pastorkem vlastního sociologického zkoumání. Příznačné rovněž je, že nejméně prozkoumanou oblastí jsou otázky financování sportovních klubů a spolků, tedy oblast, v níž se nejbezprostředněji projevuje spjatost sportu s kapitalistickým společensko-ekonomickým systémem.

Vzhledem k tomu, že v západních společnostech jsou sportovní organizace a kluby především hospodářskými jednotkami, má nezanedbatelná část společenskovědní produkce charakter alespoň zprostředkovaného „průzkumu trhu“, analýzy poptávky po určitých druzích sportu, sportovního vybavení i po určitých sportovcích (například sestavování tzv. žebříčků popularity). A nejsou výjimkou ani případy, kdy sám sportovec je iniciátorem obdobně zaměřené sociologické studie. Pokusy o zobecnění těchto problémů v rámci vlastní sociologie sportu jsou zatím spíše sporadické [Boyle 1965, Meyer 1973, Stone 1970]. Většina studií pouze reprodukuje známé poznatky a teorie o „masové kultuře“, například v rámci úvah o vytváření a fungování tzv. průmyslu volného času v kapitalistických společnostech. Pokud jde o vlastní průmysl volného času spjatý se sportem, starší literatura [Boyle 1963] akcentovala především zájem podnikatelských kruhů o divácký sport, který byl rozvíjen na úkor masové tělovýchovy. V současné době (jak to vyplývá spíše z literatury věnované sociologii volného času a tzv. kvalitě života) jsou předmětem zájmu spíše komerční aspekty rekreačního sportu, který se stal významným odvětvím spotřebitelského průmyslu na Západě.

Pokud chceme komplexně zhodnotit současnou buržoazní sociologii sportu, je třeba především zdůraznit, že jde o rozvinutou oborovou sociologickou disci-

plínu, která plní komplex společenských funkcí, mezi nimiž ovšem stále jednoznačně převládá ideologická funkce. Sociologie sportu na Západě je součástí ideologické fronty a její ideologická neutralita je jen zdánlivá. Sportovní sociologie nestojí mimo hlavní oblasti sociálního zápasu dneška: boje mezi kapitalismem a socialismem, válkou a mírem, ale naopak do tohoto boje aktivně vstupuje.

Proto také není (a ani nemůže být) teoreticky jednotnou disciplínou. Procházejí se do ní vlivy francouzského strukturalismu, strukturálního functionalismu americké provenience, pozitivismu, humanistické sociologie F. Znanieckého [viz Krawczyk [1976]], psychoanalýzy, německé filozofie života a iracionalistických proudů uvnitř americké filozofie [viz Ponomarjov 1979]. Avšak její konceptuální základ představují zejména nejrůznější varianty teorie industriální a postindustriální společnosti, teorie konvergence, teorie masové kultury a společnosti. Díky povaze sportu (jehož pravidla jsou víceméně shodná jak v kapitalistických, tak v socialistických zemích, hodnota sportovního výkonu má v obou těchto společensko-ekonomických formacích vysokou společenskou prestiž, byť pochopitelně vyvěrající z úplně jiných zdrojů) je západní sociologie sportu „dodavatelem“ řady argumentů právě pro koncepcce, které navazují na teorie konvergence a naznačují, že v socialistických zemích probíhají tytéž procesy jako v průmyslově vyspělých kapitalistických zemích. Řada autorů [Notario, Maynaud, Lenk, Morton i další] se snaží přesvědčit své čtenáře, že v zemích socialistického společenství existuje skrytý profesionalismus, že výkonní sportovci (a zejména funkcionáři) tvoří součást nové, privilegované třídy, že rozvoj sportu nemá masovou základnu, ale je (podobně jako v rozvojových zemích) pouze součástí „nadstavby“, vystavované na odiv světu jako produkt schopností společenského systému. S tím ostatně souvisí i snaha bagatelizovat společenský význam vrcholového sportu a výsledků mezinárodních soutěží, které vyznívají pro vyspělé kapitalistické státy často nepříznivě.

Řada autorů vidí východisko z těchto problémů v glorifikaci nesoutěžního, rekreačního sportu orientovaného na kvalitu života a umění žít a do této polohy se pak snaží vtěsnat rozdíly mezi kapitalismem a socialismem. Vynikající sportovní výsledky socialistických zemí (zejména Sovětského svazu) v oblasti vrcholového sportu nejsou pak analyzovány jako důsledek pozitivních rysů socialistického způsobu života, který otevírá předpoklady pro všestranný rozvoj osobnosti, ale naopak jako produkt nerozvinutosti volného času, který v socialistických zemích údajně nemá adekvátní institucionální a sociální zázemí. Lidé se věnují sportu, protože nemají jiné možnosti jak využít volného času [Morton 1963].

Neudržitelnost těchto stanovisek je zřejmá, a to jak z hlediska empirického, tak teoretického. Sport v socialistických zemích má masovou základnu a s růstem volného času a možností jeho využívání stoupá zájem nejen o rekreační formy tělovýchovné a sportovní činnosti, ale i o výkonnostní a vrcholový sport. (16) Také možnosti realizovat vrcholový sport jako zaměstnání jsou v socialistických zemích velmi malé a přiležitost komerčně využít sportovních výsledků (obdobným způsobem jako to realizuje N. Lauda, Pelé apod.) je prakticky nulová. Celý systém fungování sportu je za socialismu podřízen zcela odlišným sociálním mechanismům, má jiné sociální vyznění a i jeho společenské funkce mají zcela jiný obsah.

(16) Například mezi lety 1970—1980 stoupl počet členů ČSTV zhruba o 5 0/0; počet osob realizujících výkonnostní a vrcholový sport pak na dvojnásobek.

Teoretická kritika stanovisek západních autorů může navazovat na poměrně rozpracovanou marxistickou analýzu koncepcí masové kultury, konvergence, tzv. nové třídy za socialismu, přičemž v řadě případů je třeba jen doplnit obecné analýzy konkrétním empirickým materiálem a podrobnějším zhodnocením. Pro marxistickou sociologii sportu má ovšem zásadní význam rozpracování koncepce, která buržoazním sociologům vůbec není vlastní, koncepce, podle níž sport a jeho společenské funkce jsou historicky a sociálně podmíněny a proměňují se v závislosti na typu společensko-ekonomické formace, sociálních a kulturních souvislostech. Způsob života společnosti se podle tohoto historikomaterialistického principu nerozvíjí pod tlakem abstraktně pojatých funkcí, zákonů a principů sportu. Naopak, sport v sobě nese znaky té společnosti, v níž se realizuje, v níž funguje, je podřízen tímž zákonitostem jako celá společnost; za kapitalismu kapitalistickým, za socialismu socialistickým. Jaká je společnost, takový je i její sport.

Literatura

- Ardrey, R.: *African Genesis*. New York, Atheneum 1961.
 Ardrey, R.: *The Territorial Imperative*. New York, Atheneum 1966.
 Bláha, I. A.: *Sociologie*. Praha, Academia 1968.
 Blalock, H. M.: *Occupational Discrimination: Some Theoretical Propositions*. Social Problems 1962, 2, pp. 240—247.
 Boyle, R. H.: *Sport-Mirror of American Life*. Boston, Harper 1963.
 Callois, R.: Über Wesen und Einteilung der Spiele. Diogene 11—12, s. 62—75.
 Coleman, J.: *The Adolescent Society*. Glencoe, Free Press 1961.
 Diem, C.: *Weltgeschichte des Sports und der Leibeserziehung*. Stuttgart, Cotta 1960.
 Dunning, E.: *The Sociology of Sport*. London, Cass 1971.
 Geyer, H.: Sport. In: *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, F. Enke Verlag 1969.
 Gruneau, R. S.: *Sport, Social Differentiation and Social Inequality*. In: D. W. Ball — J. W. Loy: *Sport and Social Order*. Oxford, Addison Wesley 1975.
 Hammerich, K.: *Sociologische Analysen zur Leistung im Sport*. Die Leibeserziehung 1971, 20 Januar.
 Heinilä, K.: *Notes on the Inter-Group Conflicts in International Sport*. International Review of Sport Sociology 1966, 1, s. 31—40.
 Huizinga, J.: (1939) *Homo Ludens*. Praha, Mladá fronta 1971.
 Ingham, A. G.: *Occupational Subcultures in the World of Sport*. In: D. W. Ball — J. W. Loy: *Sport and Social Order*. Oxford, Addison Wesley 1975.
 Kaufman, H.: *Aggression and Altruism*. New York, Holt, Rinehart a Winston 1970.
 Kleingruppenforschung und Gruppe im Sport. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 1966, 10.
 Kössl, J.: *Amatérská otázka a olympijské hry*. In: *Aktuální otázky sociologie tělesné výchovy a sportu*. Praha, Čsl. sociologická společnost 1977.
 Krawczyk, Z.: *Filozofia i socjologia kultury fizycznej*. Warszawa, PWN 1974.
 Krawczyk, Z.: *Ke genezi sociologie tělesné výchovy a sportu*. Sociologický časopis 1977, 3, s. 280—287.
 Krawczyk, Z.: *Sport w społeczeństwie współczesnym*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973.
 Lang, J. E.: *Der Ausbruch von Tumulten bei Sportveranstaltungen*. In: G. Lüschen — K. Weiss: *Die Soziologie des Sports*. Darmstadt 1976, s. 273—295.
 Lenk, H.: *Werte, Ziele, Wirklichkeit der modern olympischen Spiele*. Schorndorf, Hofmann 1964.
 Lenk, H.: *Leistungssport. Ideologie oder Mythos? Zur Leistungskritik und Sportphilosophie*. Stuttgart, Kohlhammer 1972.
 Lenk, H.: *Materialien zur Soziologie des Sportvereins*. Ahrensburg, Ingrid Cwalina 1972.
 Lenk, H.: *Philosophie des Sports*. Schorndorf, Hofmann 1973.
 Lüschen, G.: *Soziale Schichtung und soziale Mobilität bei jungen Sportlern*. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1963, 1.
 Lüschen, G. — Weiss, K.: *Die Soziologie des Sports*. Darmstadt, Luchterhand 1976.
 Martens, R.: (1971) *Social'naja psichologija i sport*. Moskva, Fizkultura i sport 1979.
 Mayntz, R.: *Soziale Schichtung und sozialer Wandel in einer Industriegemeinde*.

- Eine soziologische Untersuchung der Stadt Euskirchen.* Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1958.
- McIntosh, P. C.: *Sport in Society.* London, Watts 1963.
- Mayer, H.: *Puritanism and Physical Training: Ideological and Political Accents in the Christian Interpretation.* International Review of Sport Sociology 1973, 1, s. 37—52.
- Meyer, H.: *Der Hochleistungssport. Ein Phänomen des Showbusiness.* Zeitschrift für Soziologie 1973, 1, s. 59—78.
- Meynaud, J.: *Sport et politique.* Paris, Payot 1966.
- Morton, H.: *Soviet Sport.* London a New York, Macmillan 1963.
- Nettleton, B.: *Sport and Social Values.* Physical Education 1967, No. 174.
- Ortega y Gasset: *Meditatione über die Jagd.* Stuttgart, Weiss 1944.
- Ortega y Gasset: *Der Sportliche Ursprung des Staates.* In: *Gessamelte Werke.* Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1954.
- Plack, A.: *Die Gesellschaft und das Böse.* München 1968.
- Ponomarjov, N. I.: (1974) *Sociální funkce tělesné kultury.* Praha, Olympia 1979.
- Prokop, U.: *Soziologie der Olympischen Spiele. Sport und Kapitalismus.* München, Hanser 1971.
- Rigauer, B.: *Sport und Arbeit.* Frankfurt, Suhrkamp 1969.
- Risse, H.: *Soziologie des Sports.* Berlin, Reher 1921.
- Russell, B.: *Authority and the Individual.* London, Yvert 1949.
- Ryan, E. D.: *The Cathartic Effect of Vigorous Motor Activity.* Research Quarterly 1970, 41, s. 542—551.
- Santayana, J.: *The Life of Reason or the Phases of Human Progress.* London 1954.
- Seppänen, P.: *Die Role des Leistungssports in den Gesellschaften der Welt.* In: G. Lüschen — K. Weiss: *Die Soziologie des Sports.* Darmstadt, Luchterhand 1976.
- Schafer, W. A.: *Sport und Subculture in American Secondary Schools.* Varna, World Congress Papers 1970.
- Scott, J.: *The Athletic Revolution.* New York, Free Press 1971.
- Scott, P. M.: *Attitudes Toward Athletic Competition in Elementary School.* Research Quarterly 1953, 24, s. 352—61.
- Schmidt, H. D.: *Versuch einer Inhaltsanalyse nationaler Tendenzen in Sportreportagen.* Psychologische Rundschau 1965, 1, s. 43—51.
- Sheard, K. G. — Dunning, E. G.: *The Rugby Club as a Male Preserve.* Internationale Review of Sport Sociology 1973, No. 3/4, s. 5—24.
- Stone, G.: *American Sports. Play and Display.* In: E. Dunning: *The Sociology of Sport.* London, Frank Cass & Comp. 1971.
- Veblen, T.: (1899) *Teoria klasy prozniczej.* Warszawa, PWN 1971.
- Teeven, J.: *Generalizing of Sport Technique to non Sport Aspects of Life.* III. International Symposium on Sociology of Sport. Toronto 1971.
- Weinberg, S. K. — Arond, H.: *The Occupational Culture of the Boxer.* American Journal of Sociology 1952, č. 5, s. 460—469.
- Weiss, K.: *Abweichung und Konformität in der Institution Sport.* In: G. Lüschen — K. Weiss: *Die Soziologie des Sports.* Darmstadt, Luchterhand 1976, s. 296—315.

Резюме

И. Лингарт: Современная буржуазная социология спорта

Возникновение буржуазной социологии спорта связывается со стремлением интеллигентальной общественности анализировать на грани веков новые явления в культуре повседневной жизни. В этот период социология спорта выполняла преимущественно идеологические функции. Она была связана, с одной стороны, с защитой аристократического стиля жизни, а с другой, со стремлением интерпретировать спорт как свидетельство современности и демократичности капиталистического образа жизни и как инструмент социальной интеграции и гуманизации. С этой точки зрения анализируются работы Г. Риссе, Т. Веблена, Й. Гузингга, Мак Брида, Н. А. Благ и других социологов, также как и принципы современного олимпизма (П. де Кубертен).

Послевоенное развитие характеризуется наступлением позитивизма и функционализма. Но несмотря на это интерес к теоретической и идеологической проблематике не ослабевает, а скорее возрастает, о чем свидетельствуют, в частности, выступления т. наз. новых левых сил на грани 60-ых и 70-ых годов. Поэтому внимание уделяется дискуссиям об отношении между трудом и игрой, о понимании компенсационной роли

спорта и свободного времени вообще, о возможностях социальной интеграции и общественного роста посредством спорта. Коротко характеризуются также подходы к анализу социокультурных сторон современного спорта, прежде всего к проблематике спортивных субкультур, общественной роли спортивных клубов, акцентации ценности результативности (отдачи) в современном спорте и пр.

Ситуация в современной буржуазной социологии характеризуется превосходством идеологических аспектов и теоретическим плюрализмом. Кроме функционализма и структурализма в немарксистской социологии утверждаются влияния гуманистической философии Ф. Знанецкого, немецкой философии жизни, а из ранних концепций проявляются влияния социального дарвинизма и пр. Автор отмечает также, что часть продукции немарксистской социологии имеет явно антисоциалистическое или анти-советское содержание. Ее концепции во многих отношениях сближаются с теориями конвергенции, массовой культуры и общества и подобными направлениями. Немарксистская социология спорта не является нейтральной в идеологическом отношении, она, подобно тому как и сам спорт, активно вступает в общественную борьбу современности. Поэтому критический анализ современной западной социологии спорта необходим.

Summary

J. Linhart: Contemporary Bourgeois Sociology of Sports

The origin of the bourgeois sociology of sports is linked with the endeavour of the intellectual public to analyze new phenomena in the culture of everyday life at the break of the century. At that time, the sociology of sports fulfilled primarily ideological functions. It was connected on the one hand with supporting the aristocratic style of life, and on the other hand with the endeavour to interpret sports as an evidence of the modern and democratic character of the capitalist way of life and as an instrument of social integration and humanization. From this point of view, the works of H. Riese, T. Veblen, J. Huizinga, McBride, I. A. Bláha and other sociologists are subjected to analysis, hand in hand with the principles of modern olympism (P. de Coubertin).

The postwar development is characterized by the rise of positivism and functionalism. Notwithstanding, the interest in the theoretical and ideological problems suffers no decline: on the contrary, it is increasing. This is most clearly exemplified by the conduct of the so-called new left in the late sixties and early seventies. Attention is therefore devoted to discussions on the relation between work and game, on the conception of the compensatory role of sports and of leisure in general, on the possibilities of social integration and social promotion through the mediation of sports. Also approaches to the analysis of the sociocultural aspects of current sports, first of all the problem area of sporting subcultures, the social role of sports clubs, the acceptance of the value of performance in present-day sports, etc., are briefly characterized.

The situation in the bourgeois sociology of our days is characterized by the prevalence of ideological aspects and by theoretical pluralism. In non-Marxist sociology, the influence of F. Znaniecki's humanistic philosophy, of the German philosophy of life, from older conceptions the fading influence of social darwinism, etc., are asserting themselves side by side with functionalism and structuralism. It is also pointed out that a part of its production has a clearly antisocialist or antisoviet content. In many respects, its conceptions come close to the theory of convergence, mass culture and society, and to similar trends. The non-Marxist sociology of sports is not ideologically neutral: just like the sports themselves, it is actively involved in the social struggles of our time. Critical analysis of the present-day bourgeois sociology of sports is necessary.

Faktorová analýza v kontingenčních tabulkách

Metoda LINDA - A — popis a použití

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

IVANA LOUČKOVÁ

katedra aplikované sociologie FFUP,
Olomouc

Tradiční analýza kontingenčních tabulek vychází především z *modelu nezávislosti* a testování jeho platnosti proti obecné alternativě závislosti. Ve společenských vědách však je prosté konstatování závislosti zcela nedostatečné, kdykoli nás zajímají hlubší analytické závěry o směrech a mechanismech kauzálního působení ve zkoumaných procesech. Prvním krokem k jemnější statistické informaci je měření stupně závislosti pomocí *koefficientů asociace a korelace* (o tom viz například J. Řehák — B. Řeháková [1973; 1975; 1984], J. Řehák [1976] a tam citovaná literatura). Snaha odhalit strukturu asociací vedla ke vzniku metodiky *znaménkového schématu* (viz J. Linhart — Z. Šafář [1976], J. Řehák — B. Řeháková [1978; 1984]) a analýzy reziduí nezávislostního modelu (J. S. Haberman [1973]). Znaménkové schéma je však užitečné v určení asociace každého pole zvláště vzhledem ke všem ostatním a jeho aplikabilita je vázaná na přehledné asociční struktury. Proto se o další kroky a podrobnější analýzu pokoušíme v celé řadě přístupů, které jsou vzájemně příbuzné a všechny se opírají o kanonickou dekompozici reziduálních odchylek skutečných a očekávaných četností. Patří sem především *model korespondenční analýzy* (více-rozměrné škálování řádkových a sloupcových hodnot ve společném prostoru) (J. P. Benzecri [1969]), *modely vzájemné optimální kvantifikace kategorií řádkové a sloupcové proměnné* (L. Guttman [1941, 1959]), kanonická analýza (L. Lancaster [1957], M. G. Kendall — A. Stuart [1973], J. Lauber — J. Linhart [1978], I. I. Jelisejeva [1982]). Souběžně s těmito modely lze formulovat i interpretační *model faktorový*, jehož základním cílem je odhalit případnou existenci společných latentních faktorů vysvětlujících strukturu reziduálních odchylek (J. Řehák — I. Loučková [1982]).

V tomto článku chceme shrnout možnosti modelu LINDA-A.¹ v němž jsme se pokusili o jednoduchou syntézu různých výše citovaných modelů a o jejich určité rozvinutí.

Důležitost metodiky spočívá v několika analytických aspektech:

- a) Metoda rozvíjí postup znaménkového schématu tím, že hledá zákonitosti a korelovanosti v jeho struktuře jako celku, zatímco znaménkové schéma hodnotí každé políčko zvláště proti všem ostatním, a provádí rozklad celkové chi-kvadrátové asociace na dílčí samostatné složky.
- b) Metodu lze využít nezávisle na statistickém testování hypotéz, tj. i tam, kde testy

1) LINDA (lineární dekompoziční algoritmy) je soubor programů vyvinutý a programovaný autory pro počítač TESLA 200 v Laboratorii výpočetní techniky UP v Olomouci. Model LINDA-A se týká zpracování asocičních residuí v kontingenční tabulce. Model a metodu nazýváme ve stati podle zkonstruovaného programu: akronym vychází z matematického základu postupu. (Program LINDA má však širší využití i mimo oblast kontingenčních tabulek a umožňuje řešit i další analytické úlohy v analýze profilů a komparačních tabulek (LINDA-K), analýze rozptylu (LINDA-R) a v analýze binárních relačních dat (LINDA-B).

nezávislosti nejsou vhodné vzhledem k úplným šetřením, nebo tam, kde jsou málo informativní (u velkých souborů).²⁾

c) Postup vychází z odhadnutých četností, a proto je aplikabilní i v případech, kdy není splněn předpoklad nezávislého výběru, ale kontingenční tabulka obsahuje vhodné a nezkrácené odhady relativních četností.³⁾

d) Metodu lze chápat jako realizaci vícerozměrného škálovacího postupu se dvěma množinami objektů — odhaluje vztahy mezi prvky těchto množin. Má tedy vlastnosti relačních zobrazení: jak číselné, tak grafické výsledky přinášejí rychlý přehled o vlastnostech dat i v případě, že faktorový model interpretačně nevyhovuje nebo se nepodařilo jej nalézt. Grafické zobrazení navíc odhaluje různé zajímavé nelineární vztahy v datech, které jsou jinak obtížně rozpoznatelné.

1. Interpretační schémata v analýze asociací kontingenční tabulky

Asociační struktura v kontingenční tabulce s R řádky a S sloupci je dána koeficienty korelace mezi jednotlivými kategoriemi.

Označíme řádkovou proměnnou $A = \{a_1, a_2, \dots, a_R\}$, sloupcovou proměnnou $B = \{b_1, b_2, \dots, b_S\}$ a četnosti jako n_{rs} , $n_{r+} = \sum n_{rs}$, $n_{+s} = \sum n_{rs}$, $n = \sum \sum n_{rs}$ (obdobně p_{rs}). Korelační koeficienty jsou

$$(1) \quad r(a_r, b_s) = \frac{n n_{rs} - n_{r+} n_{+s}}{\sqrt{n_{r+}(n - n_{r+}) n_{+s}(n - n_{+s})}} = \frac{z_{rs}}{\sqrt{n}}$$

kde z_{rs} jsou skóry znaménkového schématu. Korelační matice, $\mathbf{R} = \|r(a_r, b_s)\|$, tak vyjadřuje informaci o vztazích mezi oběma znaky A , B specifikovanou pro jednotlivé kategorie.

V tabulkách o rozměrech $R \times S$ ⁴⁾ obzvláště jsou-li R a S velká, se přehlednost matice R ztrácí. S rostoucím R a S se vztahy mezi kategoriemi komplikují a možnosti vzájemných porovnání násobí.

1) Faktorový model

Jestliže neplatí hypotéza nezávislosti, pak faktorový model kontingenční tabulky můžeme založit na předpokladu, že všechny vlivy projevující se v tabulce, se spojují do několika málo souběžných příčinných komplexů, které nazýváme *faktory* a které jsou natolik silné, že se statisticky konzistentně v datech projeví. Cílem popisované metodiky je odhalit tyto empirické konzistentní projevy a z nich vyvodit působení příslušných faktorů. Při interpretaci může však do značné míry působit obtíže ta skutečnost, že drobné příčinné vlivy se v realitě mohou seskupovat k souběžnému působení různými způsoby, neboť vytvářejí nepřeherné množství kombinací, z nichž mnohé mají samostatný obsahový smysl. Lze tak předpokládat, že tutéž situaci je

2) U velkých souborů má přijetí modelu závislosti malou interpretační hodnotu, neboť test je citlivý i na malé, interpretačně nezajímavé odchylky.

3) To se týká např. sdruženého třídění dvou otázek s násobnými odpověďmi („Vyberte k položek ze seznamu...“), tj. tabulky, v níž jako jednotka vystupuje vybraná položka, nikoli respondent, a v níž je tedy porušen princip nezávislosti výběru. Jinými případy jsou dále skupinkový výběr jednotek s nevychýlenými odhady pravděpodobností a případ tabulek, v nichž odhadujeme relativní četnosti pomocí složitých váhových funkcí.

4) Situace pro tabulky 2×2 je jednoduchá, neboť asociace je popsána jediným číslem ($r_{11} = r_{22} = -r_{12} = -r_{21}$). U tabulek $2 \times S$ (resp. $R \times 2$) je možno vyjít z komparace sloupcových (resp. řádkových) relativních četností a tyto seskupovat, řadit podle velikosti, hledat v nich trendy apod. U malých tabulek např. 3×3 nebo 5×5 bude metodika efektivní především tehdy, bude-li LINDA-A použita ve smyslu kanonické analýzy, tj. pro hledání takových hodnot pro kategorie, které maximalizují lineární korelaci, a pro měření ordinální korelace tímto způsobem.

možno popsat pomocí obsahově různých systémů nezávisle na sobě působících faktorů.⁵⁾ (Při popisu modelu uvedeme dále dva principy výběru faktorů, které lze v praxi s úspěchem použít — princip hlavních faktorů a princip prosté struktury.)

B) Interpretální schémata

Interpretace faktorů se budou lišit podle toho, jaký vztah vyjadřuje kontingenční tabulka $A \times B$; jaké kauzální schéma přijmeme pro dané proměnné jako nejvhodnější.

Interpretační schémata vztahů kategorií v kontingenčních tabulkách (grafické znázornění viz obr. 1):

- Asociace A a B odpovídá symetrickému vztahu $A \leftrightarrow B$; příčinný směr zde nelze určit. Jednotlivé vazby $a_r \leftrightarrow b_s$ jsou způsobeny neznámými, *latentními společnými příčinami* $\mathbf{F} = (F_1, F_2, \dots)$. Modelem je $\mathbf{F} \rightarrow A \times B$, $\mathbf{F}$ působí asociace v polích tabulky.
- Asociace A a B odpovídá asymetrickému vztahu $A \rightarrow B$, který však není přímý, ale je zprostředkován nezahrnutými neznámými faktory, $A \rightarrow (F_1, F_2, \dots) \rightarrow B$. Vazba v poli (a_r, b_s) může být *zprostředkována* některými z $(F_1, F_2, \dots)$.
- Asymetrický vztah $A \rightarrow B$ je přímý jen zdánlivě, ve skutečnosti je způsoben systémem latentních faktorů $\mathbf{F} = (F_1, F_2, \dots)$, který působí na A i B *souběžně*.
- Hodnoty proměnné A vytvářejí *zobecněné proměnné* $\mathbf{F} = (F_1, F_2, \dots)$, které souběžně působí na kategorie B a které vznikají seskupením hodnot $\{a_r\}$. (Každá z hodnot a_r se může podílet na více faktorech.)
- U asociačních tabulek (i závislostních modelů), které nemají zjevné kauzální interpretace, ukazují faktory *korespondenční seskupení* hodnot $\{a_r\}$ a $\{b_s\}$, a tak odhalují pravidelnosti souběžných výskytů jevů.
- Hodnoty $A = \{a_r\}$ působí jako *kontexty* pro působení jiných proměnných $\mathbf{F} = (F_1, F_2, \dots)$, které jsou přímo nezjištěné (resp. nezjistitelné); skupiny hodnot $\{a_r\}$ mohou mít roli *indikátorů* pro jednotlivé proměnné systému $\mathbf{F}$.

Schémat obr. 1 odpovídají těm interpretačním modelům, které používáme v jednotlivých případech a které jsou v praxi nejčastější a nejdůležitější. Všem je společné to, že v nich vystupují neměřené, ale metodou odhalované faktory, které mají vysvětlující, zprostředkující nebo jen deskriptivní charakter a mají vysvětlit strukturu vztahů mezi A a B . Jejich obsah lze odhalit jen nepřímo — je indikován současným působením na určitá významově určená pole (a_r, b_s) a vzájemnou statistickou (tedy předpokládáme i obsahovou) nezávislostí. Přijetí jednotlivých schémat záleží na myšlenkovém modelu, který výzkumník přijímá pro analýzu každého konkrétního případu, na výsledku analýzy. Záleží tu na směru vztahu, na významu faktorů a na další dodatekové informaci.

C) Analyticko-statistická formulace úlohy

Pro asociační tabulku $A \times B$ máme nalézt systém faktorů $\mathbf{F} = (F_1, F_2, \dots, F_M)$ podle některého z modelů obr. 1 tak, aby $\mathbf{F}$ vysvětloval veškeré asociace tabulky, tedy takový systém, aby parciální korelace ve všech polích vymizela: $r(a_r, b_s | \mathbf{F}) = 0$ pro všechna (a_r, b_s) . V analytické praxi měníme tuto formulaci na nalezení systému $\mathbf{F}^* = (F_1, F_2, \dots, F_L)$, $L \leq M$ tak, aby vysvětlil všechny podstatné asociace.

K základní úloze nalezení (odhalení, interpretaci) jednotlivých faktorů F_m i faktorového celku $\mathbf{F}$ patří i další úlohy, které ji nutně doprovázejí a doplňují:

5) Tato potíž je dobře známa z faktorové analýzy korelačních matic; jako tam i zde musíme při odhalování faktorů počítat s nejednoznačností řešení i s tím, že se optimálně interpretovatelné faktory nepodaří zjistit.

a) Určení podílu každého F_m na působení F jako celku, nalezení koeficientu determinace pro F_m , t.j. měření síly vztahu $F_m \rightarrow (A \times B)$ nebo měření jeho podílu na $A \rightarrow F \rightarrow B$.

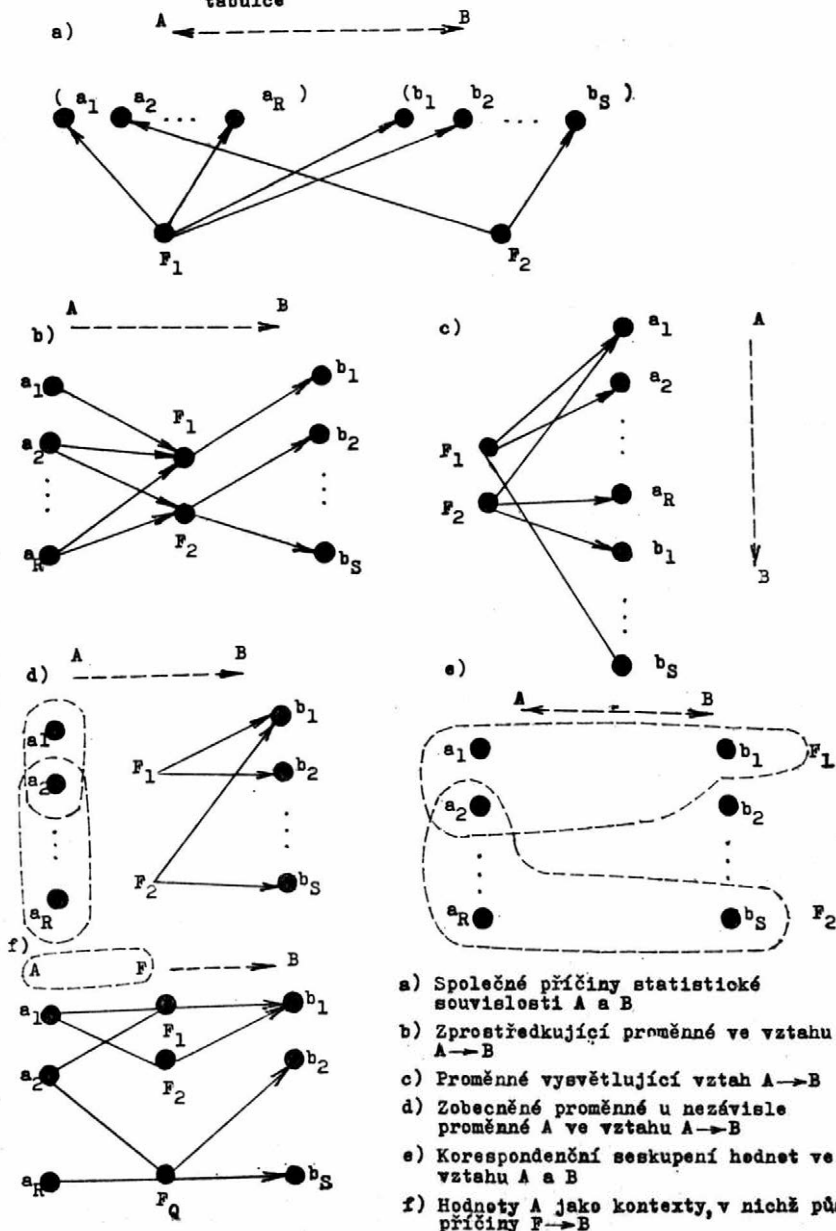
b) Určení vhodného a dostatečného subsystému $F^* \subset F$, t.j. vyloučení faktorů, které jsou bez většího systematického vlivu.

c) Určení podílu celkového asociačního projevu F na kategorie $\{a_r\}$ a $\{b_s\}$.

d) Určení predikčního vlivu působení jednotlivých faktorů na asociační rezidua.

e) Určení vztahu mezi dvěma různými systémy faktorů F^* a G^* .

Obrázek 1. Interpretační schémata faktorové analýzy v kontingenční tabulce



Z uvedeného je zřejmé, že jde o úlohu *exploračního charakteru*. O interpretaci faktorů a o její obtížnosti platí vše, co je známo z praxe faktorové analýzy korelačních matic. Metoda faktorové analýzy kontingenčních tabulek není koncipována pro snadné rutinní použití (pokud ji nechceme využít jen dílčím způsobem nebo nejde-li o opakované situace). Předpokladem dobré aplikace je značná *spolehlivost zařazování* jednotek do kategorií (t.j. nízká měřicí a záznamová chyba). V praxi to znamená dobře definované a obsahově oddělené kategorie A i B a přísný způsob zařazování. U větších tabulek je interpretace ulehčena tím, že se faktory mohou projevovat u více kombinací (a_r, b_s), tj. ve více polích, což vede k širšímu obsahovému základu závěrů (na druhé straně však také k možnostem nalezení širších a roztržitějších faktorových systémů).

2. Příklady — formulace úloh

Metoda LINDA-A byla vyvíjena a shrnuta jako pracovní prostředek, který má napomoci k řešení praktických úloh sociologie. Proto i příklady⁶⁾ bereme z běžné analytické praxe. Záměrně volíme příklady s jednoduchou a užitečnou, i když ne efektní interpretací, abychom ukázali nejen přednosti, ale i potíže, a aby bylo vidět, že kromě výrazných a vcelku snadno rozpoznatelných pravidelností obsahují výsledky i náznaky různých vztahů, které mají námětový a hypotetický význam.

Příklad 1.7) Statistická souvislost věkové a profesní struktury v průmyslovém podniku

V tabulce 1 jsou uvedeny absolutní četnosti vyjadřující statistický vztah dvou základních strukturních ukazatelů: profesí a věku.

Tabulka 1. Věková struktura podle profesí — počty osob

Profese	Celkem	Věkové kategorie						Věkový průměr	
		do 20	do 30	do 40		do 50	do 60		nad 60
				let					
Strojní zámečník	6951	386	2774	1730	1284	699	78	35	
Soustružník	2780	230	1575	518	346	107	4	29	
Frézař	1381	153	693	322	154	57	2	29	
Brusič	1157	55	475	287	222	102	16	33	
Kovář	248	3	69	65	61	48	2	38	
Slévač	397	12	125	111	97	49	3	36	
Seřizovač	83	0	36	17	20	9	1	35	
Zámečnick-údržbář	1899	74	520	480	461	310	54	38	
Celkem	14896	913	6267	3530	2645	1381	160		

Marginální údaje informují o rozložení věku a rozložení profesí zvlášť. Struktura asociací však může podat informaci o výsledcích procesů technického rozvoje (profese) i organizačně kádrových opatřeních, které s doplňováním profesí souvisí. Testování hypotézy nezávislosti zde nemá význam jednak vzhledem k úplnému šetření a jednak vzhledem k nereálnosti takového předpokladu. Znaménkové schéma ztrácí význam vzhledem k vysokému n (téměř 15 800 jednotek). Strukturu závislosti můžeme zachytit korelační maticí (viz (1)), jejíž koeficienty mají hodnotu na n nezávislou a pomocí metody LINDA-A pokusit se odhalit latentní příčiny, faktory, které nerovnoměrnost korelační struktury způsobily.

Příklad 2. Trvale obydlené byty podle velikosti v obvodech Prahy

Rozložení bytů podle velikosti v pražských obvodech je uvedeno v tabulce 2. Rychlou interpretaci je možno provést z relativních četností či z korelačních koeficientů v jednotlivých polích. Zhod-

6) Další využití viz např. H. Kasalová — J. Řehák [1984], J. Řehák — I. Loučková [1981].

7) Příklad je převzat z knihy J. Řehák — B. Řeháková [1984].

Data jsou ukázkou běžné dostupné tabulky ASŘ v průmyslovém podniku.

nocení společných kontextových vazeb a vlivů a jejich rozklad na nezávislé složky faktorového systému však lze odhalit pouze podrobnější analýzou korelační struktury. Otázky, které se nabízí výzkumníkovi, jsou: Je možno odhalit kontexty, v jejichž rámci se diferencuje skladba velikosti bytů? Jaké vztahy mezi pražskými obvody a typy bytů (podle velikosti) lze ve strukturách asociací nalézt?

Tabulka 2. Počty bytů podle velikosti v Praze

Obvod	Velikost bytů				
	1	2	3	4	5
Praha 1	7 741	6 985	3 641	1 212	405
Praha 2	12 995	9 418	5 523	1 255	270
Praha 3	22 825	11 806	4 435	523	111
Praha 4	29 983	28 091	28 506	6 151	1 442
Praha 5	16 195	11 967	8 341	2 649	1 165
Praha 6	15 545	19 438	10 203	2 812	1 170
Praha 7	12 710	6 696	3 081	607	111
Praha 8	16 100	11 917	15 995	2 220	661
Praha 9	11 261	14 887	13 101	2 601	1 016
Praha 10	21 771	22 991	14 580	2 089	836

Zdroj: Čísla o Praze 1980. Praha. MSÚ 1981.

Struktura velikosti bytů je výsledkem působení dlouhodobých historických procesů budování města i výsledkem soudobých strategií výstavby, mísí se zde vlivy různých stylů a dob, životního způsobu i prostorových možností. Oddělit tyto vlivy detailně nebude možné, neboť znak „velikost bytu“ je pouze jednou z mnoha vlastností, u níž se navíc pod stejnou kvantitou rozlišují zcela různé kvality i další kvantitativní aspekty. Je tedy zřejmé, že faktorová analýza může dát jen velmi povrchní pohled na problematiku, nicméně může asociální strukturu zpřehlednit a zjednodušit a tak navodit další hypotézy a další explorační analytické kroky.

Příklad 3. Vybavování mladých manželství

Postup nákupu různých předmětů osobní potřeby a předmětů vybavení domácnosti ve vzájemných souvislostech byl zkoumán pomocí součtových proměnných (PPOP – počet předmětů osobní potřeby, PPVD – počet předmětů vybavení domácnosti). Vzájemná korelace je středně vysoká,⁸⁾ $r = .401$, $\tau_b = .283$. Vyrůstají otázky, v jakém vztahu je postup vybavování osobními předměty a předměty pro domácnost: Jdou oba procesy souběžně? Je jeden rychlejší? Má jednoznačnou přednost jeden z nich? Na řadu otázek odpoví podrobná přímá analýza relativních četností či korelačních koeficientů nebo regresní analýza vztahu obou proměnných (u té však musíme zkoušet různé modely). Pokusíme se vztahy mezi kategoriemi odhalit pomocí faktorové analýzy a vícerozměrné škály, která by měla ukázat i nelineární vazby a vstupy. Kladná korelace naznačuje souběžnost obou proměnných, monotónnost podél celé škály však zdaleka není indikována.

Příklady se liší několika statistickými a analytickými aspekty:

1. V příkladech 1 a 2 mají kategorie pevně stanovené hodnoty, jsou dobře rozlišitelné s jednoznačnými pravidly klasifikace jednotek (osoby, byty). Data, až na možné záznamové chyby, jsou vysoce spolehlivá. V příkladu 3 jsou obě proměnné faktické, ale jsou zatíženy značnou výpovědní chybou.⁹⁾ Data se liší *reliabilitou*. Skutečný obsah proměnných „velikost bytu“ a „počet předmětů“ je však velmi nejednoznačný (různé předměty skládající stejný počet, různé velké místnosti, typy domu, nezahrnuté příslušenství apod.). Data se tedy liší i *stupněm určenosti obsahu*.

2. V příkladu 2 je dáno úplné šetření stabilních údajů s malou vývojovou variabilitou (kterou může narušit jen nově působící vývojový faktor), v příkladu 1 jde též o úplné šetření, ale na rozdíl od 2 nemůže být plně řízen (obzvláště z hlediska sousedních věkových kategorií), jednotky vstu-

8) Oba koeficienty mají pro $n = 968$ dosaženou významnost menší než .00005; tabulku četností neuvádíme pro úsporu místa; PPOP má 8 hodnot (od 0 do 7 a více), PPVD má 6 hodnot (0 až 5 a více). Populaci tvoří mladá manželství do 30 let.

9) Povaha chyby je v subjektivní výpovědi i metodologické formě otázky (indikace vlastních typů předmětů: působí zde paměť respondenta, jeho subjektivní klasifikace předmětů, zahrnutí či nezahrnutí předmětů vadných či téměř nefungujících, není reflektován násobný počet předmětů apod.

pují do tabulky na základě neidentifikovaných procesů.¹⁰⁾ Data se tedy liší *genezí, stupněm výběrové chyby i smyslností statistické inference*.

3. V případě 1 jde o vztah „kardinální—nominální“, v druhém „nominální—ordinální“ (kardinalita je pouze zdánlivá vzhledem k různosti kvalit) a ve třetím „kardinální—kardinální“. V posledním případě má smysl uvažovat ordinální (monotónní) asociaci, ověřit ji a hledat asociací složky, které jsou na ní nezávislé a doplňují ji. Data se liší *typem znaků*.

4. Příklady se liší *interpretačními schématy*¹¹⁾

— pro příklad 1 se jeví jako možné schéma c), v němž profese působí na věkové požadavky zdánlivé, skutečnými příčinami jsou (hypoteticky) nerovnoměrný vývoj profesní struktury, flukтуаční proudy a jejich příčiny, organizační a propagační úroveň řídicího aparátu atd.;

— pro příklad 2 se nabízí schéma f) v němž pražské obvody svými situačními charakteristikami ovlivňují působení neurčených faktorů, které ovlivňuje výstavba i její aspekty, jako je velikost bytu;

— u příkladu 3 lze použít schéma a), v němž latentními faktory mohou být hodnotové preference, finanční možnosti, doba trvání domácnosti, tlak rodiny; lze též použít schéma e), jehož výsledkem je prostý zjednodušený popis empirických vztahů, který může naznačit cesty další analýzy.

Všechny tyto okolnosti se projeví v samotné analýze a při formulaci závěrů.

3. Model faktorové dekompozice — popis metody LINDA-A

Interpretace všech výstupů modelu vycházejí z jeho matematické formulace. Metodika řešení je příbuzná faktorové analýze korelačních matic, jmenovitě metodě hlavních komponent, která je tu aplikována (viz. K. Úberla [1980] H. H. Harman [1967]).

A) Matematická formulace modelu

V metodě LINDA-A vycházíme z *poměrového porovnávání* četností (empirických i očekávaných), převod na aditivní tvar je proveden pomocí logaritmování ($f_{rs} = n_{rs}/n$, $\|n_{rs}\|_{R \times S}$ je matice četností kontingenční tabulky):

$$(2) \quad x_{rs} = \ln n_{rs} \quad \text{nebo} \quad x_{rs} = \ln f_{rs}$$

$$(3) \quad \bar{x}_{r+} = \frac{1}{S} \sum_s x_{rs}, \quad \bar{x}_{+s} = \frac{1}{R} \sum_r x_{rs},$$

$$\bar{x}_{++} = \frac{1}{RS} \sum_r \sum_s x_{rs}.$$

Logaritmická asociční rezidua definujeme jako:

$$(4) \quad y_{rs} = x_{rs} - \bar{x}_{r+} - \bar{x}_{+s} + \bar{x}_{++}.$$

Při platnosti nulové hypotézy ($n_{rs} = (n_{r+}n_{+s})/n$) jsou všechna y_{rs} nulová ($y_{rs} = 0$ pro všechna r, s); kladná asociace v poli nastává, když $y_{rs} > 0$, záporná, když $y_{rs} < 0$.

Předpokládáme, že reziduum y_{rs} je složeno z příspěvků M faktorů $F = (F_1, F_2, \dots, F_M)$:

$$(5) \quad y_{rs} = Q_{1(rs)} + Q_{2(rs)} + \dots + Q_{M(rs)}.$$

Faktory jsou ve svém působení *statisticky nezávislé*. Příspěvek $Q_{m(rs)}$ m -tého faktoru v poli (r, s) vzniká jako *interakční součinnový člen*

$$(6) \quad Q_{m(rs)} = a_{rm}b_{sm} = \left\{ \begin{array}{l} \text{vliv } F_m \text{ na kategorii } a_r \\ \text{vliv } F_m \text{ na kategorii } b_s \end{array} \right\} \times$$

10) Proto má význam testovat zde hypotézy a interpretační možnosti se zvyší znaménkovým schématem.

11) Jen zřídka je interpretační model jednoznačný, většinou tehdy, je-li vyvíjen postupně a tak navazuje na předchozí podobné analýzy dat. Jeho volba závisí jak na znalostech výzkumníka, tak i na cílech analytického postupu. Interpretační proces nás může podnítit k tomu, že odkryté vztahy nás přivedou ke změně modelu.

Výraz (6) znamená, že příspěvek faktoru F_m v poli (r, s) je úměrný jeho současnému vlivu na kategorii a_r i na kategorii b_s . Koeficienty a_{rm} nazýváme *faktorové efekty řádkových kategorií*, koeficienty b_{sm} jsou *faktorové efekty sloupcových kategorií*. Matice $A = \|a_{rm}\|$ typu $R \times M$ a matice $B = \|b_{sm}\|$ typu $S \times M$ obsahují neznámé parametry modelu, které má metoda odhalit a pomocí nichž identifikujeme neznámé faktory F .

Hlavní rovnice modelu jsou tedy:

$$(7) \quad y_{rs} = a_{r1}b_{s1} + a_{r2}b_{s2} + \dots + a_{rM}b_{sM}, \quad \begin{matrix} r = 1, 2, \dots, R, \\ s = 1, 2, \dots, S, \end{matrix}$$

přičemž platí $\sum_r a_{rm} = \sum_s b_{sm} = 0$ pro všechna $m = 1, 2, \dots, M$. Maticově pro $Y = \|y_{rs}\|$ typu $R \times S$ bude

$$(8) \quad Y = AB^T.$$

Vliv faktoru F_m na úhrn asociačních reziduí měříme podílem faktoru na vysvětlení celkové reziduální variability $\sum \sum y_{rs}^2$, který vyjadřuje *koeficient diferenciální síly faktoru*, resp. *koeficient determinace pro F_m* :

$$(9) \quad r_m^2 = \frac{\sum_r a_{rm}^2}{\sum_r \sum_m a_{rm}^2} = \frac{\sum_s b_{sm}^2}{\sum_s \sum_m b_{sm}^2} = \frac{\lambda_m}{\sum_m \lambda_m},$$

kde λ_m jsou podle velikosti seřazená charakteristická čísla matice YY^T , resp. Y^TY ; $M = h(Y) = h(YY^T) = h(Y^TY)$.

Podíl prvních m faktorů ¹²⁾ určujeme číslem R_m^2 :

$$(10) \quad R_m^2 = \sum_{j=1}^m r_j^2.$$

Pro interpretaci používáme model ($L \leq M$):

$$(11) \quad y_{rs} = a_{r1}b_{s1} + \dots + a_{rL}b_{sL} + z_{rs},$$

v němž zbytek z_{rs} zahrnuje faktory s malým r_m^2 a s nejasnou interpretací.

B) Jednoznačnost řešení

Řešení rovnice (5) existuje vždy, pro $h(Y) \geq 2$ není jednoznačné. Mezi transformacemi spojujícími jednotlivá řešení jsou důležité především ty, které se nazývají *rotace*, a ty, které se nazývají *překlopení*. Rotace využíváme v postupném hledání prosté struktury. Je-li T libovolná ortogonální matice typu $M \times M$, potom matice $A^* = AT$ a $B^* = BT$ jsou též řešením modelu (7). Výsledkem je tedy celá třída řešení, z nichž musíme vybrat jedno nebo více podle určitého zvoleného dodatečného kritéria. Obvykle se používají kritéria dvě (viz K. Ůberla [1980], H. H. Harman [1967], kde jsou i další možné přístupy):

1. *Princip hlavních faktorů*: vybíráme první faktor tak, aby vysvětlil co nejvíce Variability $\sum \sum y_{rs}^2$, tj. aby měl maximální možné r_1^2 . Po jeho extrakci (zjištění) odečteme jeho vliv a hledáme faktor, který je na prvním nezávislý a který maximalizuje vysvětlení zbytkové variability $\sum \sum (y_{rs} - a_{r1}b_{s1})^2$. Třetí faktor bude nezávislý na prvních dvou a bude maximalizovat r_3^2 ze zbytkové variance prvních dvou faktorů atd., až vyčerpáme asociační variabilitu úplně.

12) Obdobně lze určit celkový podíl vlivu libovolného subsystému faktorů $(F_i, F_j, F_k, \dots)$ jako $r^2 + r^2 + r_k^2 + \dots$

2. *Princip jednoduché interpretace*: vybíráme takové faktory, které jsou vzájemně nezávislé, ale mají tzv. *prostou strukturu*¹³⁾, tj. každý z faktorů co nejvíce rozlišuje působení na položky (kategorie) a každá položka (kategorie) je ovlivněna co nejmenším počtem faktorů.

Postup při řešení modelu je:

- a) *extrakce* M hlavních faktorů,
- b) určení $L \leq M$ faktorů, které dohromady tvoří *dostačující systém* pro vysvětlení variability asociačních reziduí (dostatečně vysoké R_L^2),
- c) *rotace* faktorů $\mathbf{F}^* = (F_1, F_2, \dots, F_L)$ k systému $\mathbf{G}^* = (G_1, G_2, \dots, G_L)$, který je nejbližší prosté struktuře.

Na rozdíl od běžné faktorové analýzy se v našem případě musíme rozhodnout pro jednu ze tří rotačních strategií.

Strategie I: rotace u řádkových kategorií

Hledáme prostou strukturu matice A , rotujeme A k A^* ($A^* = AT_A$) a matici B transformujeme odvozeně: $B^* = BT_A$. Výsledkem je jednoduchá interpretace vztahu mezi faktory a řádky. Používáme ji především v případě asymetrické asociace $\{\text{řádky}\} \rightarrow \{\text{sloupce}\}$, v němž jde o odhalení souběžného vlivu řádků a určení efektů tohoto vlivu na sloupce. Při opačném vztahu $\{\text{sloupce}\} \rightarrow \{\text{řádky}\}$ dává tato rotace naopak shrnutí nezávislých efektů v co nejjednodušší formě a odhaluje jejich příčiny.

Strategie II: rotace u sloupcových kategorií

Hledáme prostou strukturu matice B , rotujeme B k B^* ($B^* = BT_B$) a matici A transformujeme odvozeně; $A^* = AT_B$. Použití je obdobné (ale převrácené) k I.

Strategie III: rotace u řádkových i sloupcových kategorií

Hledáme prostou strukturu matice $C = \begin{bmatrix} A \\ B \end{bmatrix}$ typu $(R + S) \times L$, která vznikla spojením matic A, B . Rotujeme C k C^* , $C^* = CT_C$. Její řešení je mezi I a II a používá se v případě symetrických vztahů $\{\text{řádky}\} \leftrightarrow \{\text{sloupce}\}$, u nichž hledáme co nejjednodušší interpretaci faktorů vzhledem k souběžnému vlivu na obě proměnné.

U rotovaných faktorů $\mathbf{G}^*$ počítáme obdobně koeficienty r_m^{*2} z matic A^*, B^* . Tato čísla však (vzhledem k součtu do L) dávají podíl vlivu faktorů v rámci systému $\mathbf{G}^*$, tj. podíl G_m na působení $\mathbf{G}^*$, jež v celku $\sum \sum y_{in}^2$ má determinaci R_L^2 . (R_L se rotací nezmění.) Podíl G_m na celkové variabilitě zjistíme jako

$$(12) \quad r_{Gm}^2 = r_m^{*2} / R_L^2.$$

Transformační matice T , která převádí faktorový systém $\mathbf{F}^*$ na $\mathbf{G}^*$ obsahuje korelační koeficienty mezi $\{F_m\}$ a $\{G_m\}$ a má proto důležitou podpůrnou interpretační roli (kontroluje vztah mezi interpretacemi $\mathbf{F}^*$ a $\mathbf{G}^*$).

Poznamenejme, že speciálním případem transformace je násobení číslem -1 u kterýchkoli sloupců A a B (současně) a že tudíž znaménka u faktorových efektů

13) Matice $K \times L$ ($K > L$) má *prostou strukturu*, když:

1. každý řádek matice má alespoň jednu nulu;
2. každý sloupec má alespoň L nul;
3. pro každou dvojici sloupců nastává případ, že u několika řádků hodnoty vymizí v jednom a nevymizí v druhém sloupci;
4. pro každou dvojici sloupců vymizí v obou velká část hodnot (pro $L > 4$);
5. u každé dvojice sloupců se vyskytuje jen nepatrný počet řádků, u nichž jsou vysoké hodnoty u obou sloupců.

(Viz K. Überla [1980], H. H. Harman [1967].)

též faktoru mohou být změněna (a proto také znaménka u a_{rm} , b_{rm} nemají absolutní význam směru — na rozdíl od součinu $a_{rm}b_{rm}$, který takovou faktorovou změnou není dotčen).

C) Postup řešení

Metoda kanonického rozkladu reziduí vede k hlavnímu řešení

krok 1: určíme $Y = \|y_{rs}\|$ typu $R \times S$;

krok 2: určíme YY^T typu $R \times R$, její charakteristická čísla $\lambda_1 \geq \dots \geq \lambda_M > 0$ a k nim charakteristické vektory $P_1, P_2, \dots, P_M$, každý o R složkách, které tvoří matici P typu $R \times M$; $M = h(YY^T)$, označíme $A^{\frac{1}{2}} = \text{diag}(\sqrt{\lambda_m})$ (diagonální matice $M \times M$ s prvky $\sqrt{\lambda_m}$);

krok 3: určíme $A = PA^{\frac{1}{2}}$;

krok 4: obdobně ke kroku 2 určíme $Q_1, Q_2, \dots, Q_M$ pro matici Y^TY , jež má též $h(Y^TY) = M$ a $A^{\frac{1}{2}}$ stejnou;

krok 5: určíme $B = QA^{\frac{1}{2}}$;

krok 6: určíme $r_m^2 = \lambda_m / (\lambda_r + \lambda_2 + \dots + \lambda_M)$ a $R_m^2 = \sum_{j=1}^m r_j^2$.

Kroky 4 a 5 lze nahradit¹⁴⁾:

krok 4': $B = Y^TAA^{-1}$ ($A = A^{\frac{1}{2}}A^{\frac{1}{2}}$).

Algoritmy rotace neuvádíme, jsou dobře popsány ve výše citovaných monografiích.

D) Model mnohorozměrného škálování — grafická korespondenční analýza

Považujeme-li asociální rezidua za hodnoty skalárních součinů mezi body A_r a B_s , které reprezentují kategorie a_r a b_s , jsou řádky matic A a B souřadnicemi v M -rozměrném prostoru, které tento skalární součin vytvářejí (viz (7)). Vezmeme-li v úvahu pouze prvních L souřadnic hlavního řešení, pak tyto souřadnice (body) nejlépe aproximují skalární součiny pomocí L dimenzí. To umožňuje zobrazit vztahy mezi kategoriemi do L -rozměrného prostoru graficky, přičemž R_L^2 určuje přesnost aproximace vstupních relací — každý bod je určen L souřadnicemi. Nejjednodušší škála je jedno-rozměrná ($L = 1$), řadí kategorie na přímce podle jednotlivých efektů.

Dvojirozměrná škála ($L = 2$) zobrazuje body do roviny, přičemž osa x odpovídá faktoru F_1 a osa y odpovídá faktoru F_2 . Kromě interpretace jednotlivých škál (průběhy bodů na osy) se zde vyjevují korespondenční relace kategorií přizpůsobené současnému působení obou faktorů F_1, F_2 . Pro vícerozměrné škály¹⁵⁾ je nutno buď použít některé ze speciálních metod grafického zobrazení, nebo (jako v případě programu LINDA) tisknout obrázky pro kombinace dvojice faktorů — například tři obrázky pro $L = 3$: (F_1, F_2) , (F_1, F_3) , (F_2, F_3) . Pro větší počet faktorů (škál) je však tento způsob nepřehledný a grafické zobrazení ztrácí svůj význam.

Při rotaci se vztahy mezi body nemění, pouze se celý vzniklý útvar natáčí podle počátku, relace se nezmění ani při transformacích překlopení, které označují zrcadlově převrácený útvar bodů podle některé osy. Každá dvě řešení modelu (7), resp. (11), lze na sebe převést pomocí rotací a překlopení.

14) Při použití tohoto kroku je výhodné aplikovat postup pro $R < S$, v opačném případě je vhodnější vyjít v kroku 2 z matice Y^TY , zjistit B a potom $A = YBA^{-1}$.

15) V praxi autorů se ukázalo, že pro grafické určení relací je ve velké většině případů postačující použít dvě dimenze (nebo dokonce jen jednu dimenzi); v některých případech je výhodné rozdělit škálu na dílčí vícerozměrné škály o menší dimenzionalitě vzhledem k obsahu faktorů.

Osy obrázku jsou jednorozměrné škály, celý obrázek je vícerozměrná škála. Každá škála odpovídá jednomu faktoru: Čím více se faktor F_m projevuje u dané kategorie, tím extrémnější pozici dostává příslušný bod ve směru osy odpovídající m -té složce vektoru souřadnic. Kolmost os odpovídá nezávislosti faktorů (body, které určují pravý úhel s počátkem mají skalární součin, tj. kovarianci, roven nule).

E) Poznámky k interpretaci faktorů

Jednotlivé faktory interpretujeme (tj. určujeme jejich vlastnosti, obsah, význam) jednak podle jejich efektů na jednotlivé kategorie (a tím i v jednotlivých polích) a jednak z modelového předpokladu, že jsou navzájem nezávislé. Postup obsahuje obvykle kroky:

- 1) vyloučení faktorů, které mají zanedbatelný vliv na asociační strukturu (malé r_m^2) a které nemají vhodnou a rozumnou interpretaci;
- 2) vyčlenění faktorů, které mají velmi specifické působení a samostatnou interpretaci;
- 3) přisouzení významů jednotlivým faktorům podle jejich efektů (projevů) a interakčních vlivů;
- 4) kontrola významů vzhledem k interpretaci nezávislosti a případná úprava či změna předchozích závěrů;
- 5) rotace zvolených faktorů a provedení kroků 3 a 4 pro nové řešení;
- 6) kontrola interpretace pomocí transformační matice mezi hlavním a rotovaným řešením.

Jednou ze základních otázek je, kolik hlavních faktorů ponecháme v interpretačním procesu. Je zřejmé, že interakční struktura $\|y_{rs}\|$ je nejen výsledkem systematických působení, ale že se zde projevují též náhodné chyby sběru a záznamu dat, náhodné vlivy v sociálních procesech atp. Tyto vlivy zahrnujeme do slabých a nesystematicky působících posledních faktorů. Náhodné vlivy se však promítnou i do koeficientů (efektů), jejichž numerické hodnoty budou jen odhady skutečných efektů. Proto i relace v obrázku i číselné relace v maticích A a B je nutno chápat z tohoto pohledu a interpretačně či matematicky je vyhladit. Chceme znovu upozornit na okolnost, že výsledkem metody jsou hypotézy a konstrukce závislé na nepřesných údajích a že interpretační proces musí s možnými výkyvy hodnot počítat. I když budou jistě vyvinuty metody pro statistické testování významnosti faktorů, hlavním kritériem přijetí každého jednoho faktoru bude vždy jeho interpretabilita.

F) Shrnutí výstupních parametrů

Metoda poskytuje celou řadu výstupních parametrů:

1. vstupní data $\|n_{rs}\|$ resp. $\|f_{rs}\|$;
2. normalizace řádků, sloupců nebo celé tabulky;
3. logaritmické reziduální odchylky $\|y_{rs}\|$;
4. matice korelačních koeficientů $\|r(a_r, b_s)\|$, Z-skóřů znaménkového schématu $\|Z_{rs}\|$, resp. jejich dosažených významností $\|\alpha_{rs}\|$, znaménkové schéma;
5. normalizované charakteristické vektory P , Q a charakteristická čísla λ_m ;
6. hlavní efekty x_{r+} , x_{+s} , x_{++} ;
7. faktory hlavního řešení A, B, jejich koeficienty determinace r_m^2 a R_m^2 ;
8. matice obsahující postupně příspěvky faktorů v polích $\|Q_{m(rs)}\|$ a dosud nevysvětlená rezidua $\|y_{rs} - Q_{1(rs)} - \dots - Q_{m(rs)}\|$, popřípadě i zpětný přepočet k relativním četnostem;
9. rotované řešení podle metody VARIMAX, a to podle zvolené strategie I, II nebo III — matice faktorových efektů A^* , B^* , koeficienty r_m^2 , r_{Gm}^2 , R_{Gm}^2 , transformační matice T od hlavního k rotovanému řešení;

10. reziduální výstupy jako v 8 pro rotované řešení;
11. grafické zobrazení pro hlavní i rotované řešení: přímky jednorozměrných škál i rovinné zobrazení všech kombinací dvojic volených faktorů.

Výstupy 2 a 4 nepatří k metodě a pouze ji (na přání a volbu uživatele) doplňují; u každého z výstupů je možno volit či potlačit tisk, k základním výsledkům však patří 7, 9, 11; výstupy 5, 8, 10 mají speciální použití, neboť obsahují normalizované faktory pro komparace predikční role faktorů. Výstup 9 je závislý na volbě typů strategie rotace, na volbě počtu použitých faktorů a na volbě kritéria, které počet faktorů pro rotaci určí samo. Popsaná metoda je založena na matici $\|y_{rs}\|$, avšak u 3 může být voleno i jiné hledisko na indikaci reziduí.

4. Příklady — řešení

Řešení příkladů z části 2 je založeno na programu LINDA. Nejsou ilustrovány všechny možné výstupy, jen ty běžné. Nejsou ani popisovány možnosti¹⁶⁾ praktic-

Tabulka 3. Hlavní faktory odhalující zkorelované vztahy profesí a věkových kategorií

Profese	Efekty pro profese					Marginální řádkový efekt
	F1	F2	F3	F4	F5	
Strojní zámečník	-.016	.104	.493	-.070	-.181	2.23
Soustružník	.914	-.179	-.175	-.362	.093	.82
Frézař	1.147	-.176	-.024	.312	-.049	.11
Brusič	.110	-.111	.307	-.018	-.001	.21
Kovář	-.567	.421	-.352	-.097	-.146	-1.44
Slévač	-.047	.358	-.554	.130	.069	-.74
Seřizovač	-1.045	-.782	-.159	.042	.014	-2.32
Údržbář	-.496	.365	.464	.062	.202	1.12
Koeficient determinace	85.6 %	7.6 %	6.3 %	.4 %	.1 %	—

Věk	Efekty pro věk					Marginální sloupcový efekt
	F1	F2	F3	F4	F5	
do 20 let	1.354	.407	.432	-.087	.006	-.69
do 30 let	.465	-.826	-.216	-.172	-.049	1.55
do 40 let	.178	.008	-.211	.424	-.108	1.02
do 50 let	-.196	.090	-.320	.032	.281	.75
do 60 let	-.697	.499	-.394	-.218	-.133	-.05
nad 60 let	-1.104	-.178	.710	.031	.003	-2.58
Koeficient determinace	85.6 %	7.6 %	6.3 %	.4 %	.1 %	—

kých kroků, ať už se týkaly použití výsledků v rozhodování, v širších rozborech či návazných analytických postupů a úloh.

Příklad 1. Statistická souvislost věkové a profesní struktury v průmyslovém podniku

Hlavní řešení faktorového modelu pro tabulku 1 je uvedeno v tabulce 3.

Čtvrtý a pátý faktor F4 a F5 jsou bezvýznamné (0.42 % a 0.07 %). Podstatnou část asociace vysvětluje první faktor F1 (85.6 %), jehož závislost na věku je vidět z efektů, které se projevují u věkových kategorií. Postupné rozdíly mezi faktorovými koeficienty (.889, .287, .374, .501, .407)

16) V příkladech (vzhledem k účelu článku) nejsou uváděny širší formulace sociologických úloh, z nichž byla data vyňata a v nichž metoda sloužila jako dílčí analytický krok.

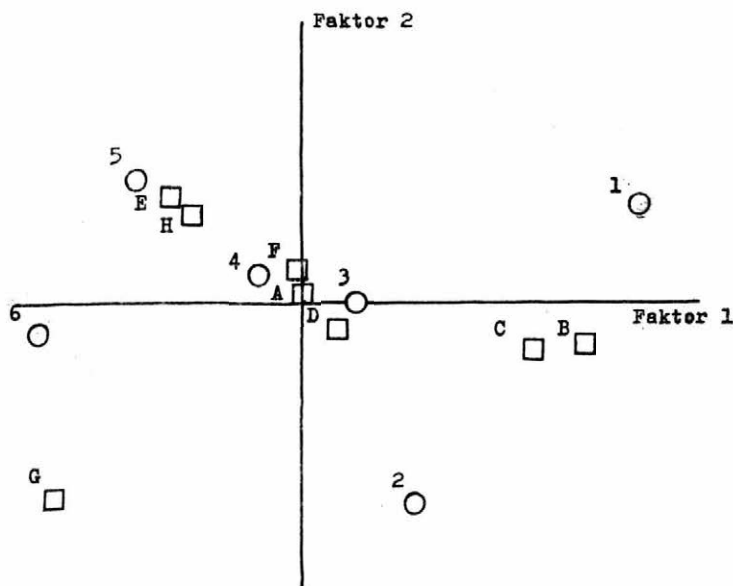
ukazují, že monotónnost (linearita) vlivu faktoru je porušena především u prvních dvou věkových skupin. Faktor působí v plné intenzitě u soustružníků a frézařů, kde indikuje silnější obsazení u mladých kategorií a slabší u starších, zatímco opačně působí se stejnou intenzitou u seřizovačů a s poloviční u kovářů a údržbářů. Tento faktor nepřináší zřejmě žádnou zvláštní novou informaci oproti věkovému průměru — ukazuje se však jeho dominance a nerovnoměrnost vlivu u věkových kategorií.

Druhý faktor F2 se týká především kategorie „do 30 let“, která má tak zvláštní postavení v asociační struktuře. Její odchylka je kompenzována u kategorií „do 20 let“ a „do 60 let“. Působí u seřizovačů (zvýšené procento 21–30letých) a u kovářů, slévačů a údržbářů (opačný vliv).

Třetí faktor se dotýká nejvíce poslední věkové kategorie a ukazuje závislost profesí na důchodech (a to dodatkově, nezávisle a mimo vliv společného prvního faktoru).

Souvislostní vztahy věkových a profesních kategorií odvislé od F1 a F2 ukáže obrázek korepondence (třetí faktor vzhledem k jeho specifické interpretaci nebudeme uvažovat).

Obrázek 2. Souvislostní vztahy věkových a profesních kategorií



Profese:

- A strojní zámečnick
- B soustružník
- C frézař
- D bruslič
- E kovář
- F slévač
- G seřizovač
- H údržbář

Věkové kategorie:

- 1 do 20 let
- 2 do 30 let
- 3 do 40 let
- 4 do 50 let
- 5 do 60 let
- 6 nad 60 let

V uspořádání profesí (C, B, D, A, F, H, E) hraje rozhodující roli první faktor. Profese G je mimo tento směr vychýlena druhým faktorem. Věkové kategorie leží podél osy faktoru 1, který je zřejmě uspořádal.

Tabulka 4. Faktory korespondence profesních a věkových kategorií
(rotace efektů pro věk metodou VARIMAX)

Věk	Efekty pro věk		Součet čtverečů
	G1	G2	
do 20 let	1.398	— .212	1.998
do 30 let	.067	— .945	.898
do 40 let	.165	— .069	.032
do 50 let	— .139	.165	.047
do 60 let	— .416	.749	.734
nad 60 let	— 1.074	.311	1.251
Vliv faktoru	67.2 %	32.8 %	—

Profese	Efekty pro profese		Součet čtverečů
	G1	G2	
Strojní zámečník	.031	.101	.011
Soustružník	.749	— .553	.867
Frézař	.961	— .650	1.346
Brusič	.052	— .148	.025
Kovář	— .332	.623	.499
Slévač	.111	.344	.130
Seřizovač	— 1.279	— .260	1.702
Údržbář	— .292	.542	.380
Vliv faktoru	67.2 %	32.8 %	—

Celkový podíl obou faktorů na asociační strukturu = 93.2 %.

Tyto údaje lze interpretovat tak, že u každé profese existuje určité věkové posunutí, které se projevuje pravděpodobně jako důsledek dlouhodobých, popřípadě i ustálených procesů stárnutí struktury i její obnovy, i jako důsledek zavádění, rozšiřování, nebo naopak redukce některých profesí. Vedle těchto procesů se uplatňuje i nedávná jednorázová náborová akce pro doplnění profesí (seřizovač ve skupině 21—30letých). Nezávisle na předchozích vlivech se tu ještě projevuje doplňování struktury profesí pomocí pracujících v důchodovém věku.

Rotace řádkových koeficientů pro *F1* a *F2* znamená natočení obrázku 2 tak, aby body *A*, *B*, ..., *H* co nejvíce přiléhaly k osám. Řešení však nepřináší žádnou novou informaci.

Rotace sloupcových koeficientů přináší nový pohled (viz tabulka 4). Znamená natočení obrázku tak, aby body věkových kategorií co nejvíce přiléhaly k osám.

První faktor *G1* zůstává faktorem vlivu podél celé věkové škály, s výjimkou kategorie 21—30letých, jež je z něho eliminována — její vazby jsou zcela přeneseny do faktoru *G2*, který zdůrazňuje její asociaci nejsilněji s kategorií „51—60 let“ a částečně též „nad 60 let“. Jestliže vezmeme v úvahu podpurný koeficient —.212 u kategorie „do 20 let“, naznačuje *G2* tuto interpretaci: odlišení těch profesních kategorií, u nichž se nedostatek pracovních sil řešil kampaní a intenzivním nábojem mladých lidí, a těch kategorií, kde problém ještě řešen nebyl a kde se spoléhá na pracující důchodce. Podíl obou rotovaných faktorů (67.2 % : 32.8 %) ukazuje na to, že vliv kategorie „21—30 let“ na strukturu je velmi podstatný a že při úvahách o struktuře není druhý faktor zanedbatelný.

Příklad 2. Trvale obydlené byty podle velikosti v obvodech Prahy

Hlavní řešení odhalilo 4 faktory (83.7 %, 10.2 %, 4.4 %, 1.7 %). Poslední faktor budeme považovat za nevýznamný. Předposlední vysvětluje sice jen necelých 5 % reziduální rozmanitosti, mohl by však, vzhledem k povaze dat, mít značný význam — jeho interpretace však byla nejasná, a proto i *F3* byl z dalších úvah vyloučen. První nejsilnější faktor *F1* ukázal zcela pravi-

Tabulka 5. Faktory působící ve struktuře rozložení bytů podle velikosti v obvodech Prahy
(řešení VARIMAX rotací řádkových efektů)

Obvod	Efekty pro obvody Prahy		Marginální řádkové efekty
	G1	G2	
Praha 1	-.117	.424	-.56
Praha 2	.198	-.052	-.39
Praha 3	1.004	-.291	-.63
Praha 4	-.347	-.243	.98
Praha 5	-.292	.481	.23
Praha 6	-.261	.368	.37
Praha 7	.651	-.107	-.90
Praha 8	-.308	-.445	.21
Praha 9	-.515	-.037	.26
Praha 10	-.014	-.099	.42
Podíl faktoru	69.90 %	30.10 %	

Velikost bytů	Efekty pro velikost bytů		Marginální sloupcové efekty
	G1	G2	
1	.998	-.070	1.001
2	.484	.028	.235
3	-.262	-.724	.593
4	-.416	.172	.203
5 a více	-.804	.594	.999
Podíl faktoru	69.90 %	30.10 %	

Celkový podíl obou faktorů na asociační struktuře = 93.8 %.

delné efekty velikosti bytu (.974, .454, -.035, -.449, -.944), a tím seřadil pražské obvody obdobně jako podle průměrů. Druhý faktor *F2* ukázal na výraznou samostatnou roli bytů o velikosti 3 ve struktuře bytového rozmístění v pražských obvodech.

Rotované řešení (prostá struktura řádkových efektů) ukázalo obdobnou strukturu (viz tabulka 5), v níž se o něco ostřeji vyčlenila role kategorie 3.

Podíl rotovaných faktorů 70 % : 30 % ukazuje, že druhý faktor (*G2*) má značně silný vliv. Polarizuje výstavbu bytů o 3 místnostech (2 + 1) oproti pěti a více místnostem (4 + 1 a více), a to nejsilněji v *P8* a dále v *P3* a *P4* proti *P1*, *P5* a *P6*. Oba faktory odrážejí odkaz historické minulosti i strategii bytové výstavby v nedávných letech spolu s procesem udržování a obnovy staršího i historického fondu. Vzhledem k obsahové heterogenitě uvnitř velikostních kategorií je podrobnější a přesnější závěr obtížný, naznačuje však užitečnost dalších analýz obdobných dílčích struktur určených stářím bytového fondu, druhem domu atp. Korespondenční mapa je znázorněna na obrázku 3.

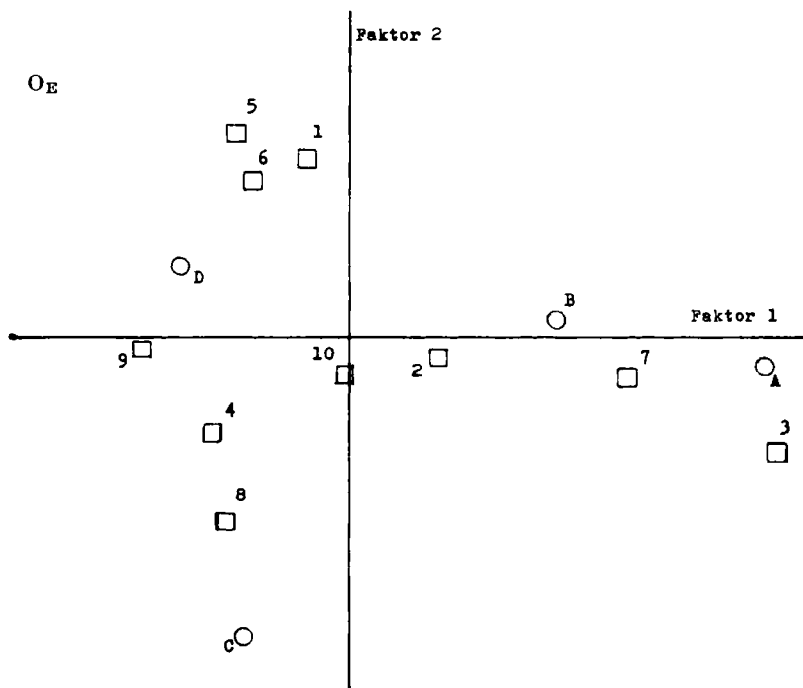
Příklad 3. Vybavování mladých manželství

Kladná korelace obou proměnných není nikterak vysoká a tak se pomocí metodiky LINDA-A pokusíme o hlubší pohled do souvislostní struktury. Hlavní řešení (viz tabulka 6) musíme hodnotit vzhledem ke genezi dat, která jsou zatížena mnoha náhodnými vlivy. Zamítneme faktory *F4* a *F5*, dokonce i *F3* (3% vliv bychom uvažovali jen v případě logické a dobře argumentované interpretace). I u *F1* a *F2* však musíme předpokládat nepravdivost¹⁷⁾ způsobené náhodnými šumy – faktorové koeficienty budou mít indikační roli, jejich vztahy pouze relace v datech naznačují.

První faktor ukazuje silnou přímou korelaci ($r_1^2 = .80$; odpovídá koeficientu korelace $r_1 = .89$), která však nezabírá celé škály obou znaků, nýbrž spojuje hodnoty **4, 5 a více** u PPVD a **5, 6, 7 a více** u PPOP. U ostatních kategorií se projevuje určitá nerovnoměrnost, která naznačuje, že rychlost vybavování osobními předměty je na začátku pomalejší, později se však (zřejmě po vybavení domácnosti nejnutnějšími předměty) zrychluje, zatímco vybavování domácnosti se zde jeví jako proces rovnoměrný. Spojení kategorií ukazuje, že u horních hodnot je již doplňování předmětů nesystematické a „náhodné“.

Druhý faktor ($r_2^2 = .16$, $r_2 = .40$) kontrastuje u PPVD kategorie 0 a 5 a více proti ostatním, u PPOP vyděluje 0, zatímco u zbytku škály se projevuje doplňkový (zpožděný) vybavovací trend, který se projeví i na konci škály, jenž u F1 nebyl rozlišen. Interpretace je poněkud nejasná: F2 může znamenat jiný proces vybavování u části populace nebo jinou posloupnost v kvalitě vybavování, která svými ekonomickými souvislostmi ovlivňuje další vývoj; může také znamenat absence vnější pomoci (rodiče, půjčky). Je tu však naznačeno štěpení populace na dvě části, u nichž postupuje proces vybavování různými směry.

Obrázek 3. Korespondenční mapa trvale obydlených bytů podle velikosti v obvodech Prahy



Obvody:

1	Praha 1	6	Praha 6
2	Praha 2	7	Praha 7
3	Praha 3	8	Praha 8
4	Praha 4	9	Praha 9
5	Praha 5	10	Praha 10

Velikost bytů:

A	1 místnost
B	2 místnosti
C	3 místnosti
D	4 místnosti
E	5 a více místností

Body P1–P8 i body D1–D6 vytvářejí souběžné vývojové křivky, z nichž druhá je poněkud posunuta. Zvláštní poloha bodů P1, D1 může být ovlivněna tím, co lidé do manželství přinášejí (svatební dary, vlastnictví předmětů před vstupem do manželství). Upřesnění hypotézy by znamenalo specifické třídění mezi jednotlivými typy předmětů a aplikací jiných analytických modelů (a pochopitelně nejlépe vývojová data, která jsou však k dispozici zřídka).

Po rotaci k prosté struktuře řádkových efektů dostaneme poměr vlivů 57 % : 43 % (v rámci celkových 96 %).

Tyto faktory naznačují jinou hypotézu: G1 odpovídá procesu postupného vybavování s důrazem na domácnost, procesu, v němž se začíná z ničeho, ale v němž má rodina zásadní přednost, přičemž osobní předměty jsou doplňovány podle možností. Při tomto typu procesu vybavování je zhruba do 30 let věku manželů domácnost vybavena 5 předměty (z použitého seznamu). Druhý typ procesu (reprezentovaný faktorem G2) je charakterizován souběžným vybavováním domácnosti i osob; je pravděpodobně umožněn buď lepší finanční situací, nebo pomocí zvnějšku

Tabulka 6. Faktorová dekompozice asociačního vztahu mezi vybavováním předměty pro domácnost (PPVD) a předměty osobní potřeby (PPOP) u souboru mladých manželství (do 30 let) (hlavní řešení)

Počet předmětů pro domácnost	Efekty pro PPVD				
	F1	F2	F3	F4	F5
0	-1.379	-.449	.597	.031	-.077
1	-.919	.307	-.692	-.001	-.204
2	-.272	.344	-.066	-.271	.410
3	.601	.672	.176	.516	.037
4	1.130	.289	.255	-.385	-.228
5 a více	.838	-1.162	-.268	.110	.062
Koeficient determinace	80.1 %	15.9 %	3.1 %	.8 %	.2 %

Počet předmětů osobní potřeby	Efekty pro PPOP				
	F1	F2	F3	F4	F5
0	-1.744	-.716	-.163	-.021	.030
1	-.769	.788	.078	.150	-.165
2	-.047	.559	.369	-.212	.255
3	.128	.299	.283	.109	-.061
4	.501	.196	-.692	.030	.263
5	.640	.040	-.362	.072	-.289
6	.559	-.438	.121	-.515	.123
7 a více	.732	-.728	.366	.387	.092
Koeficient determinace	80.1 %	15.9 %	3.1 %	.8 %	.2 %
Kumulativní podíl	80.1 %	96.0 %	99.1 %	99.8 %	100. %

Tabulka 7. Faktorová dekompozice asociačního vztahu mezi vybavováním předměty pro domácnost (PPVD) a předměty osobní potřeby (PPOP) u souboru mladých manželství (do 30 let) (rotace efektů pro PPVD metodou VARIMAX)

Počet předmětů pro domácnost	Efekty pro PPVD	
	G1	G2
0	-1.3 3	.404
1	.587	.770
2	.032	.437
3	.874	.217
4	1.097	-.396
5 a více	.040	-1.432
Podíl faktorů	57.1 %	42.9 %

Počet předmětů osobní potřeby	Efekty pro PPOP	
	G1	G2
0	-1.845	.388
1	-.193	1.084
2	.276	.489
3	.274	.175
4	.525	-.120
5	.551	-.327
6	.216	.677
7 a více	.196	-1.014
Podíl faktorů	57.1 %	42.9 %

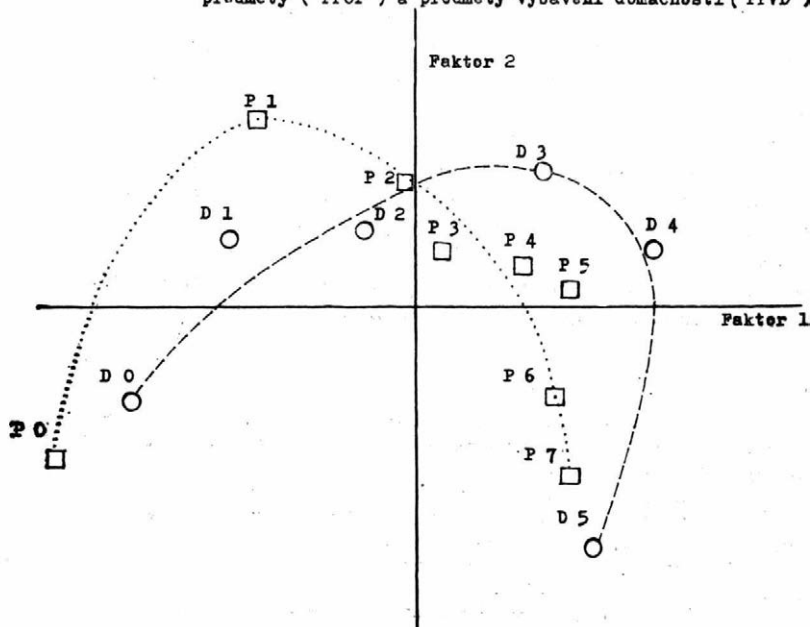
Celkový podíl obou faktorů na asociační struktuře = 96 %.

(jak ukazuje posunutí od kategorie 0 předmětů, která má samostatný význam a naznačuje splynutí dvou různých kvalit do jednoho popisu).

Transformační matice přechodu od hlavního k rotovanému řešení je:

$$\begin{pmatrix} .8270 & -.5622 \\ .5622 & .8270 \end{pmatrix}$$

Obrázek 4. Korepondenční škála procesu vybavování osobními předměty (PPOP) a předměty vybavení domácnosti (PPVD)



Počet předmětů pro domácnost:

D 0	0
D 1	1
D 2	2
D 3	3
D 4	4
D 5	5 a více

Počet předmětů osobní potřeby:

P 0	0
P 1	1
P 2	2
P 3	3
P 4	4
P 5	5
P 6	6
P 7	7 a více

Výsledkem tohoto příkladu jsou tedy jen pouhé (dokonce v určitém smyslu i konkurující si) hypotézy, které jistě mohou být různými výzkumníky formulovány různě, vyžadují proto další analytické zpracování a ověření. V každém případě jsme dostali velmi důležitou informaci o charakteru ordinální a lineární korelace i o doplňkové složce základního hlavního faktoru.

5. Závěry

Uvedený přístup k faktorové dekompozici kontingenčních tabulek je jedním z možných. Pro výrazné působení faktorů se různé přístupy nebudou příliš lišit. Volba logaritmicke-lineárních členů vyplynula z praktických zkušeností i z odtud odvozeného názoru, že poměrové porovnávání relativních četností je vhodnější než rozdílové. Postup LINDA-A odpovídá metodě hlavních komponent. Není v něm zahrnuto testování hypotéz ani o počtu faktorů, ani o významnosti faktorových efektů. Nejsou známy ani intervaly spolehlivosti pro koeficienty, ani komparační testy pro paralelní

výsledky u různých souborů. K překonání těchto problémů může přispět další rozpracování metodiky, a to ve dvou směrech: a) *postupy statistické inference* o parametrech modelu, b) *zahrnutí chybového členu* a specifity do modelu¹⁷⁾.

Metodika má především explorační charakter, její výsledky slouží k formulaci hypotéz obsahového (sociologického), nikoli tedy statistického typu, a proto hlediskem přijetí modelu i jednotlivých faktorů je především interpretovatelnost a užitečnost pro závěry. Vzhledem k tomu, že výsledná interpretace je (jako u všech typů faktorové analýzy) velmi odvislá od subjektu i od dalších poznatků, je obtížné překročit hypotetický stupeň závěrů; zajímavé výsledky jsou zpravidla konfrontovány s dalšími statistickými informacemi, které data skýtají. Užitečnost metodiky v praxi už se prosadila a může se stát, přes všechny své limity, značným přínosem pro analytický arsenál sociologického výzkumu.

I když se model a některé jeho momenty mohou jevit praktickým sociologům jako obtížné, náročnost na uživatele metodiky není vyšší než u faktorové analýzy. Analytická úloha sama je obtížnější v tom smyslu, že nás zajímají vztahy dvou množin objektů či působení faktorů na dvě množiny objektů současně. Po aplikaci několika případů se uživatel-sociolog seznámí s významem výstupních parametrů a tisků a matematické formulace pak už k ničemu nepotřebujeme.

Literatura

- Benzécri, J. P.: *Statistical Analysis as a Tool to Make Patterns Emerge from Data*. In: *Methodologies of Pattern Recognition* (S. Waternabe, Ed.). New York, Academic Press 1969, pp. 35–60.
- Guttman, L.: *The Quantification of a Class of Attributes: a Theory and Methods of Scale Construction*. In: *The Prediction Adjustment* (P. Horst, Ed.). New York, Social Science Research Council 1941, pp. 251–364.
- Guttman, L.: *Metricizing Rank-Ordered or Unordered Data for Linear Factor Analysis*. *Sankhya* 21, 1959, pp. 257–268.
- Haberman, S. J.: *The Analysis of Residuals in Cross-Classified Tables*. *Biometrics* 29, 1973, pp. 205–220.
- Harman, H. H.: *Modern Factor Analysis*. Chicago, The University of Chicago Press, 1967.
- Hill, M. O.: *Correspondence Analysis: A Neglected Multivariate Method*. *Applied Statistics* 23, 1974, pp. 340–354.
- Jelisejeva, I. I.: *Statističeskije metody izměrenija svjazej*. Leningrad, Izdatěl'stvo leningradskogo universitěta 1982.
- Kasalová H. — Řehák J.: *Diferenciační tendence v recepci umění*. Sociologický časopis XX, 1984, s. 35–57.
- Kendall, M. G. — Stuart A.: *Statističeskije vyvody i svjazi*. Moskva, Nauka 1973.
- Lancaster, H. O.: *Some Properties of the Bivariate Normal Distribution Considered in the Form of Contingency Tables*. London, Ch. Griffin 1957.
- Laubert J. — Linhart J.: *Kanonická analýza kontingenčních tabulek*. Sociologický časopis XIV, 1978, s. 610–618.
- Linhart J. — Šafář Z.: *Programování a třídění statistických výpočtů pomocí samostatných počítačů*. Sociologický časopis III, 1967, s. 435–443.
- Řehák J.: *Základní deskriptivní míry pro rozložení ordinálních dat*. Sociologický časopis XII, 1976, s. 416–431.
- Řehák J. — Loučková I.: *Korespondenční analýza*. In: *Škálování a kvantifikace* (red. J. Řehák). ČSSS, sekce metod a technik, Mikulov 1981, s. 102–111.
- Řehák J. — Loučková I.: *Faktorová analýza kontingenčních tabulek*. *Robust*. Praha, JČMF 1982, s. 71–75.
- Řehák J. — Řeháková B.: *Měření statistické závislosti nominálních znaků*. Sociologický časopis IX, 1973, s. 404–418.
- Řehák J. — Řeháková B.: *Míry statistické závislosti pro ordinální znaky*. Sociologický časopis XI, 1975, s. 75–92.
- Řehák J. — Řeháková B.: *Analýza kontingenčních tabulek: rozlišení dvou základních typů úloh a znaménkové schéma*. Sociologický časopis XIV, 1978, s. 619–631.

17) To platí u všech výběrových dat a dat se sníženou reliabilitou, proto interpretace faktorové analýzy musí být vždy velmi opatrná.

Řehák J. — Řeháková B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia (v tisku) 1984.
Überla K. *Faktornýj analiz*. Moskva, Statistika 1980; česky: *Faktorová analýza*. Bratislava, Alfa, 1976.

Резюме

Я. Ржегак - И. Лоучкова: Факторный анализ в таблицах сопряженности. Метод ЛИНДА-А — описание и применение

Факторный анализ в таблицах сопряженности с помощью метода ЛИНДА-А (линейный декомпозиционный алгоритм для ассоциативных таблиц) основан на разбиении остатков или логаритмических остатков от модели независимости.

В первой части статьи анализируются интерпретационные схемы в анализе ассоциаций таблицы сопряженности. В случае принятия альтернативной гипотезы о статистической зависимости строчной и столбцовой переменных одним из методов является анализ факторов, которые совместно действуют на обе переменные и влияние которых проявится в отдельных клетках в том, что остатки неслучайно повысятся. В этой части описаны факторная модель и шесть схем интерпретации, которые наиболее распространены и наиболее важны в задачах анализа данных и аналитико-статистической формулировки задачи.

Во второй части формулируются примеры из аналитической практики: взаимоотношение возрастной и профессиональной структуры в промышленном предприятии, взаимоотношение размера квартиры и районов Праги и наличие предметов личного потребления у молодых людей и оснащение домашнего хозяйства. Эти примеры подвергаются методологическому анализу.

Третья часть содержит модель факторной декомпозиции и описание метода ЛИНДА-А: математическую формулировку, однозначность решения и ротации, порядок решения, модель многомерного шкалирования, замечания по интерпретации факторов и обобщение выходных параметров.

В четвертой части решены ранее сформулированные примеры.

В заключение намечаются пути дальнейшего развития модели и методики.

Summary

J. Řehák — I. Loučková: Factor Analysis in Contingency Tables. LINDA-A Method — Description and Application

The factor analysis in contingency tables with the aid of the LINDA-A method (linear decomposition algorithm for association tables) is based on the decomposition of residuals, or logarithmic residuals, from the model of independence.

The first part of the paper describes interpretation schemes in the analysis of associations of the contingency table. If we accept the alternative hypothesis concerning the statistical dependence of the row and column symbol, one of the methods is the analysis of factors simultaneously affecting both variables; their effect manifests itself in the individual cells by a nonrandom increase of the residuals. The factor model and its six interpretation schemes that are most common and most important in data-analysis are described.

The second part is concerned with the formulation of examples from analytical practice: the relation between age and professional structure in an industrial enterprise, the relation between the size of apartments and the districts of Prague, between the equipment of young married couples with personal and household equipment. These examples are subjected to methodological analysis.

The third part presents a model of factor decomposition as well as a description of the LINDA-A method: mathematical formulation, characterization of the class of solutions, rotation, algorithm, model of multidimensional scaling, comments on factor interpretation, and summary of output parameters.

The fourth part is devoted to solving the previously formulated examples.

In conclusion, ways of the further development of the model and of the respective methodology are outlined.

Obdobným problémem a příbuzným způsobem řešení jako v této stati se zabývá monografie Shizuhika Nishisata: *Analysis of Categorical Data: Dual Scaling and Its Applications*. Toronto, University of Toronto Press 1980.

Alois Slepíčka: *Venkov a/nebo město*

Praha, Svoboda 1981, 367 s.

Rozsáhlá práce A. Slepíčky *Venkov a/nebo město* se zabývá v současnosti mimořádně závažným tématem. Na téměř čtyřechstech stránkách prezentuje ucelenou koncepci rozvoje osídlení, role jednotlivých typů lidských sídel (od vesnice až po velkoměsto), hodnotí současné trendy urbanizace ve světě i v poválečném Československu a v konečné syntéze pak formuluje teoretické základy pro praktickou realizaci základní marxistické teze o sblížování mezi městem a venkovem jako jednoho z principiálních východisek politiky socialistického státu v oblasti rozvoje sídelní soustavy.

Je třeba říci, že jde o problematiku vysoce aktuální. Neobyčejná složitost, rozporuplnost a nevyřešenost otázek vztahů mezi městem a venkovem, sídelní politiky, urbanismu a industrializace, projevující se téměř po celých čtyřicet let našeho poválečného vývoje, stejně jako široká paleta názorů na jejich řešení, se odrazila i v častých změnách řídicí strategie v této oblasti. Ve svém výsledném efektu navodily uvedené změny nevyhnutelnost koncepčního a dlouhodobě perspektivního řešení. A právě náměty takového řešení recenzovaná práce přináší.

Autor v ní na základě podkladového materiálu hodnotí historické i soudobé trendy vývoje osídlení v celosvětovém měřítku a podrobně analyzuje klady a zápory jednotlivých jeho variant. Dokazuje neschůdnost cesty hypertrofizované koncentrace obyvatelstva do městských aglomerací a megalopolí, stejně jako bezvýchodnost tzv. „čínské koncepce“, spočívající naopak na ruralizaci osídlení a partikularizaci průmyslové i zemědělské výroby.

Na tomto základě pak přistupuje ke konkretizaci hlavní marxistické teze o dělbě práce jako určujícím činiteli, který „na jedné straně město a venkov od sebe oděluje a na druhé straně je činí vzájemně stále závislejšími“. Objektivní nutnost sblížování města a venkova jako oboustranného procesu, při němž dochází k přeměně celých území se všemi složkami společenského života, tvoří logické východisko koncepční sídelní politiky socialistického státu.

Autor oprávněně dodává, že by však bylo osudným omylem předpokládat, že „socialistické země dospějí k harmonickému uspořádání sídelní sítě a krajiny jaksi samovolně a automaticky“, a dokládá nutnost koncentrace úsilí jak vědecké fronty, tak i řídicích orgánů k urychlenému, perspektivnímu řešení otázek rozvoje sídelní soustavy. V současné době vyvstávají v naší společnosti nové, doposud nepříliš zřetelné faktory a problémy spjaté s rostoucí nevyvážeností ve vývoji osídlení. Tato nevyváženost se může v blízké budoucnosti stát úzkým místem rozvoje naší společnosti.

Je třeba dodat, že koncentrace obyvatelstva do měst (zejména v posledním desetiletí) a s ní spojená chronická bytová nouze v sídelních aglomeracích kontrastují s uvolňujícím se nadbytečným bytovým fondem na vesnici a s celospolečenskými ztrátami vyplývajících i z jeho postupného úbytku nebo přeměny pro jiné účely. Rostoucí koncentrace obyvatelstva i výroby je i v naší zemi provázána zhoršováním životního prostředí, nedořešením mnohých sociálních otázek a dalšími problémy, počínaje zdravím a fyzickými aspekty rozvoje člověka a konče estetickými kvalitami obytného prostředí, aspekty sociálními i architektonickými. V recenzované práci jsou všechny tyto otázky — v pozoruhodně širokém tematickém záběru — dotčeny a jsou naznačeny možnosti jejich řešení.

Kniha je rozdělena do čtyř kapitol, jejichž sekvence současně vyjadřuje i logiku autorova přístupu k problematice. *První kapitola* pod souhrnným názvem *Venkov nebo město* slučuje dvě témata. První z nich je vlastním úvodem do tématu, vymezujícím sledované okruhy problémů. Autor zde objasňuje především věcné vztahy města a vesnice, postupně specifikuje hlavní problémové okruhy týkající se venkovského osídlení ve vztahu k sociální struktuře obyvatelstva, k průmyslové i zemědělské výrobě a přistupuje k charakterizaci jednotlivých pojmů spjatých s procesem urbanizace, životním prostředím a územním plánováním. Za hlavní ideu úvodní části je možno označit předpoklad, že splynutí města s venkovem jako výsledek jejich postupného sblížování znamená zánik jak města, tak i venkova.

Druhá část úvodní kapitoly je věnována stručnému nástinu názorů na vztah města a venkova. Od analýzy utopických koncepcí přechází autor k souhrnnému přehledu

názorů klasiků na tuto oblast života společnosti, které jsou útržkovitě rozsety v pracích Marxe, Engelse i Lenina, především v Engelsově práci *K bytové otázce*. Na tomto základě rýsuje jednotnou, ucelenou teoretickou koncepci, z níž je patrná podstata sledovaných procesů a jejich vzájemné souvislosti. Vývoj vědeckých názorů na otázky osídlení je pak ilustrován především na teoretických pracích týkajících se urbanismu a architektury. Do rozsáhlého historického přehledu — patrně z důvodů proporční vyváženosti celé knihy — autor nezačlenil některé sociologicky zaměřené teorie (například Parkovy, Burgessovy, Durkheimovy, ze současných pak například Musilovy, Mlinarovy, Castellsovy a jiné), které by v širších souvislostech mohly vhodně doplnit teoretickou ucelenost práce.

Složité problematika sblížování města a venkova je v první kapitole přehledně rozehrána a vytipování hlavních otázek a problémů napomáhá ke čtivosti dalších analytických partií.

Druhá kapitola, Venkov a město v soudobém světě, je věnována současným světovým trendům ve vývoji osídlení. Hlavní funkcí této přehledové kapitoly je srovnání vztahů mezi městem a venkovem v globálním měřítku a vytipování nosných směrů a přístupů k řešení tohoto vztahu v československých podmínkách, jimž je věnována kapitola následující.

Hlavní důraz zde autor klade na harmonický a vyvážený rozvoj města i venkova jako na „důležitou bariéru jak proti rakovinnému narůstání velkoměstských aglomerací a megalopolí, tak proti vyliďňování venkovských oblastí, představujících rozhodující část obyvatelného území naší planety“. Uvádí hlavní světové trendy ve vývoji vztahů města a venkova.

Podnětná je dále pasáž *Některé poznatky z vyspělých kapitalistických zemí*, která hodnotí snahy o zachování obyvatelnosti měst i nezbytného zalidnění venkova. Autor se zde zabývá některými pozitivními výsledky, jichž bylo v nejvyspělejších kapitalistických zemích dosaženo při přetváření území, sídel i krajiny. Uvádí ty zkušenosti a postupy uplatňované ve vyspělých kapitalistických zemích, jež si zasluhují, přes celkovou živelnost kapitalistického vývoje, obecnější pozornosti. V této souvislosti poukazuje zejména na poměrnou stabilitu celkového počtu zemědělského obyvatelstva v malých, hustě zalidněných státech, na to, že i ve venkovských obcích zde převažují nezemědělské profese, a konečně i na některé prvky územního plánování a řízeného využití území, jež se prosazují ve vyspělých západních zemích.

Závěr kapitoly je věnován zkušenostem socialistických zemí s plánovitým přetvářením území, sídel a krajiny.

Přehledové i rozborové části této kapitoly, která je v rámci celé práce spíše podpůrného, analytického charakteru, dávají přehled o současné realitě vývoje sídelní soustavy v globálním měřítku. Je zde prezentována řada problémů souvisejících s otázkou sblížování města a venkova. Kromě stránek ekonomické, sociální, krajinářské a architektonické je zde široce rozvinuta zejména ekologická tematika jako jedna z nejvýznačnějších bariér dalšího, živelného průběhu urbanizačního procesu. Autor správně poukazuje na nevyhnutelnost komplexního řešení těchto problémů souvisejících v podstatě se všemi stránkami lidské existence. Je ovšem otázkou, zda v tak širokém pojetí, s nímž autor přistupuje k ekologické problematice, lze vystačit pouze se strukturním pohledem, charakterizovaným vztahem město — venkov, zda by problémy životního prostředí neměly být vztaženy spíše k širším oblastem, například k územním celkům, ekonomickým rajónům apod., kde problematika vztahu mezi městem a venkovem je podstatná pro některé, ne však všechny řešené problémové okruhy.

Jádrum práce je *třetí kapitola, Venkov a město v ČSSR*. Na podkladě předcházejících rozborů zde autor přináší vlastní pohled na problematiku vztahu města a venkova v naší zemi. Stručně charakterizuje přírodní geografické a sídelní podmínky tak, jak se historicky vyvinuly na našem území. Na tomto základě pak rozvádí základní podmínky sblížení města a venkova v širokých souvislostech, počínaje proměnami sídelní sítě a jejich stavebních fondů a konče aspekty rekreačními a krajinářskými. V rozboru aktuálních otázek dalšího sblížování města a venkova hodnotí možnosti a předpoklady řešení hlavních problémů rozvoje našeho osídlení. Poukazuje především na *neudržitelnost koncepcí* vedoucích — podobně jako v sousedních kapitalistických zemích — k polarizaci osídlení, projevující se v soustředění obyvatelstva ve velkých městech a ve faktickém vyliďňování venkova. Tuto myšlenku, jejíž oprávněnost dokazuje rozsáhlými rozborů, je možné považovat za hlavní přínos celé práce; je na ní založena autorova koncepce řešení hlavních problémů sblížování města a venkova: „vyvážená proměna celého území a všech jeho složek...“ s cílem „zajištění všestranné vyváženosti, neustálé obnovy, souladu a harmonického doplňování přírodních a civilizačních prvků území“.

Sbližování města a venkova podmiňuje A. Slepíčka orientací na racionální využívání všech vnitřních zdrojů, kde vedoucí úlohu hraje komplexně pojatá územní dělba práce, a tedy především „funkční členění sídelních soustav, sídel a krajiny“. Současně předpokládá, že reálné potřeby sbližování si v tomto ohledu vynutí „novou hierarchizaci územního, ekonomického i správního členění, jehož koncepčním záměrem by bylo dosáhnout v rámci jednotlivých velikostně hierarchizovaných územních, ekonomických, sídelně obslužných a správních jednotek co nejvyššího uspokojení potřeb v oblasti práce, bydlení, služeb i rekreace“. Za kardinální problém nových přeměn území pak považuje nutnost zabránit dalšímu znehodnocování přírodních složek prostředí a poklesu obytnosti krajiny. V tomto ohledu považuje za podstatný především rozvoj územního plánování, které by v dalším období mělo „mnohem více než dosud napomáhat hledání cest a forem vyváženého rozvoje celého území“ a v němž by měla být posílena váha plánování krajinného.

Závěrečná, syntetická část stručně shrnuje hlavní teze, závěry a poznatky předcházejících kapitol a nastiňuje podstatné směry, jimiž by se mělo sbližování města a venkova ubírat.

Jde zejména o:

- industrializaci a racionalizaci zemědělství;
- urbanizaci venkova, tj. šíření městských forem života, doprovázenou „ruralizací města“ spočívající ve vytváření užšího kontaktu města s volnou krajinou a dosažení vyšší pospolitosti sociálních skupin;
- zemědělsko-průmyslovou integraci;
- městsko-venkovskou integraci;
- rozvoj a zdokonalení dopravy, telekomunikací a toku informací mezi všemi sídelními útvary.

* * *

Hlavní váha Slepíčkovy práce spočívá především v syntetickém pohledu na problematiku, v hledání dosud ne příliš zřetelných vztahů a souvislostí mezi různými oblastmi a formami projevu společenské reality. Z hlediska logického uspořádání představuje kniha celek působivý zejména rozsahem faktického materiálu, interdisciplinarnitou, stejně jako i množstvím nových, netradičních postřehů a závěrů. Z hlediska soudobého badatelského úsilí o poznání hlavních zákonitostí rozvoje osídlení a jeho řízení je přínosná v několika rovinách:

1. Ve formulaci ucelené marxistické koncepce osídlení vycházející důsledně z prací klasiků marxismu a zhodnocující historický vývoj od renesance až po současnost. Lze říci, že tato koncepce vytváří potřebný teoretický základ nejen pro samotnou práci, ale i pro širší proudy naší odborné literatury.
2. V důkladném rozboru globálních trendů ve vývoji městského a vesnického osídlení a v kritickém posouzení pozitivních i negativních zkušeností jednotlivých koncepcí, resp. cest rozvoje osídlení ve světovém měřítku, s ohledem na specifické podmínky Československa.
3. V koncepčním doplnění tradičního sociologického a ekonomického pohledu na urbanizační proces o hlediska estetická, psychosociální, ekologická, demografická i geografická a vytvoření jednotného integrálního vědeckého přístupu ke conceptualizaci rozvoje osídlení.
4. Ve zhodnocení reálných možností a přírodně i historicky zakotvených trendů rozvoje naší společnosti promítnutých do problematiky utváření sídelní soustavy, cílevědomého přetváření krajiny a překonávání hlavních rozporů a bariér, s nimiž se naše společnost v této oblasti neustále střetává.
5. V hledání nových, netradičních cest k řešení vztahu města a venkova i v důsledné, konstruktivní kritice překonaných názorů, zejména v oblasti urbanizace.

Podnětné jsou rovněž rozборы některých dílčích problémových okruhů. Jde například o koncepci všestranného rozvoje dopravy a komunikací jako jednoho z nejúčinnějších nástrojů faktického vzájemného přiblížení města a venkova a propojení sídelního systému v jediný funkční celek. Zejména s ohledem na charakter naší sídelní soustavy, vyznačující se v evropském měřítku relativně krátkými vzdálenostmi mezi jednotlivými sídly, se komplexní rozbor dopravy jeví jako vysoce perspektivní cesta dalšího sbližování města a vesnice.

Zajímavé jsou rovněž mnohé postřehy týkající se negativních ekonomických dopadů zrychleného vyliďňování venkova, zvláště v posledním desetiletí. Jde například o značný pokles výměry zemědělské půdy a snížení její kvality, některé extenzivní

formy rozvoje zemědělství, „odpřirodňování krajiny“ spojené s poklesem její obytnosti, rekreační hodnoty a produktivnosti apod. Je zřejmé, že tak rozsáhlý problémový záběr, s jakým autor přistoupil ke zpracování tématu, neumožnil, aby mohl všechny problémové okruhy rozvést do všech podrobností a detailů, jak je tomu v některých jeho předcházejících studiích. Za výrazný klad práce je možno považovat právě to, že se v jednotlivých rozborech soustředil na podstatné aspekty, hledal jejich vzájemné souvztažnosti, aby je pak v syntetických pasážích využil k formulaci teoretických závěrů a doporučení pro řídicí praxi.

Práce A. Slepíčky *Venkov a/nebo město* představuje nesporný posun ke koncepčnímu zvládnutí řízeného procesu rozvoje naší sídelní soustavy. Uplatní se nejen v úzkém kruhu odborníků, ale zejména v řídicí praxi, na vysokých školách, v ekonomické i správní sféře. Je ovšem otázkou, zda pro tyto účely postačí poměrně malý náklad (1700 výtisků) jejího prvního vydání.

František Charvát
Jiří Patočka

Miloslav Chlupáč: *Propaganda jako společenský jev*

Praha, SPN 1982, 2. doplněné a rozšířené vydání, 360 s.

Zřejmě ještě nikdy ve vývoji lidstva nedocházelo ve světě k tak ostře vyhraněným protikladným postojům ve věci války a míru jako nyní. Na jedné straně zavilý antikomunismus dovedně manipulující zejména s emocemi veřejnosti a vzbuzující strach z komunismu a tím mimo jiné odůvodňující nezbytnost horečného zbrojení a vedení útočných válek, včetně jaderné, na straně druhé síla světové socialistické soustavy, která věčně, argumentačně podložené šíří pravdu o reálném socialismu, o skutečných snahách a cílech komunistických a pokrokových dělnických stran světa, o své touze žít v míru a vybudovat svět, který umožní skutečně všestranný harmonický rozvoj osobnosti.

Významnou zbraní v tomto ideologickém boji socialismu s kapitalismem je propaganda. V naší společenskovědní literatuře můžeme zhruba v posledních deseti — patnácti letech pozorovat soustředěnější výzkumnou a publikační aktivitu právě v této oblasti. Připomeňme například práce M. Šolce, M. Chlupáče, některé sborníky československých autorů i překlady sovětských autorů-teoretiků propagandy. Delší dobu jsme však postrádali původní naši práci, která by v souhrnné formě, s přihlédnutím k sociálně politickým specifikům naší společnosti, pojednala o složitém společenském jevu, jímž bezesporu soudobá propaganda je.

V roce 1978 poprvé vyšla ve Státním pedagogickém nakladatelství kniha Miloslava Chlupáče, ředitele Ústavu marxismu-leninismu AMU v Praze, *Propaganda jako společenský jev*. O její aktuálnosti a potřebnosti pro oblast teorie i společenské praxe svědčí fakt, že v r. 1982 vychází ve druhém, doplněném a rozšířeném vydání opět.

M. Chlupáč v této knize zúročuje své více než patnáctileté soustředěné úsilí, shrnuje a zobecňuje dílčí poznatky publikované v monografických studiích, uplatňuje výsledky vyřešených vědeckých úkolů.

Obsáhle pojednává o dvou základních typech propagandy — o propagandě přímé (propagandista je v bezprostředním kontaktu s cílovou skupinou) a propagandě nepřímé, kdy se mezi propagandistu a cílovou skupinu vkládá technický prostředek umožňující multiplikaci sdělení. Obě části knihy zaujmou čtenáře zejména svým komplexním přístupem, čerpajícím z vědeckého komunismu a rozvíjejícím poznání sociologickými a sociálně psychologickými přístupy z oblastí masové, skupinové a interpersonální komunikace.

Autorův výklad problematiky vychází z konkrétně historického pojetí propagandy, z jejího určení jako nástroje prosazování třídní moci formou ovlivňování společenského vědomí, přičemž šířené politické a ideologické podněty mají za cíl vzbudit žádoucí politické jednání v souladu s realizací politického programu. Chlupáč sleduje tuto linii ve stručné podobě exkurse do historie, připomíná projevy propagandistického působení již ve starověkém Řecku a Římě, ukazuje některé metody propagandistického působení ve feudální společnosti, nastupující buržoazie a současné společnosti.

„Prostorem pro socialistickou propagandu je především sociálně diferencovaná společnost s existencí historických přežitků antagonistické třídní společnosti, s existencí třídního rozporu mezi antagonistickými společenskými systémy, společnost usilovně rozvíjející socialistickou koncepci ekonomiky, kultury a socialistických společenských a lidských vztahů. Přijímaje ideji pak respektuje komunistickou propagandu (a jí šířená sdělení) proto, že obráží jeho sociální postavení, s ním spjaté

zájmy a jim odpovídající názory, jím sledovanou společenskou tendenci, nebo odmítá propagandu proto, že sám zaujímá nesocialistickou politickou a ideologickou orientaci.“

Propaganda je třídním jevem, zjevuje třídní zájmy a je zároveň i nástrojem třídní moci. Chlupáč zdůrazňuje, že základní funkcí propagandy je integrace jedince do společnosti a dezintegrace nepřátelského prostředí. Pomocí propagandy daná společenská třída obhájí své postavení v třídní společnosti, nebo s její pomocí usiluje o změnu svého postavení (např. vykořisťovaný proletariát).

Propaganda v socialistické společnosti objektivně ve svém obsahu nese specifické třídní rysy, které nabývají povahy principů, jako jsou vědeckost, pravdivost a objektivnost, stranickost, třída, ideovost, lidovost, masovost a spojení s praxí.

Prezentace základních východisek buržoazních přístupů k propagandě dává možnost komparace metod a technik propagandistického působení dvou protikladných společenských soustav. Autor připomíná zejména některé teorie sociologů masové komunikace (L. W. Doob, Ch. R. Wright, H. Lasswell, R. K. Merton, J. Ellul a další). Myslím, že tato dílčí tematika zasloužila větší prostor, než jaký je jí v knize věnován, již vzhledem k tomu, že zatím chybí kritický širší marxistický rozbor buržoazních teorií masové komunikace se zaměřením na propagandu.

Ideologická práce se ovšem nevyčerpává propagandou, i když právě ona tvoří její dominující složku (je zde ještě např. světonázorová výchova šířená mimo komunistickou stranu, široká oblast operativního reagování na soudobé společenské jevy, ediční a vydavatelská politika).

Podle mého soudu autor velmi správně vymezuje propagandu jako specifickou komunikační aktivitu na rozdíl od některých „badatelů“, kteří považují za propagandu vše, co souvisí s ideologií. Otázka může znít — co nesouvisí? Tak bychom mohli samozřejmě zařadit do propagandy školní vzdělávání, působení prostředků masové informace, vliv reklamy, veškeré působení kultury a umění apod. Jde zde o zřejmé nepochopení faktu, že každá lidská činnost ve společnosti jiných lidí má své ideologické vyznění, má své ideové východisko i ideový efekt.

„Pod pojmem marxistická propaganda (propaganda šířící marxismus-leninismus a pracující v prostoru socialistického státu a obracející se na veřejnost ostatních států) rozumíme specificky a cílevědomě formulovaný intelektuální podnět (kdy obsahem podnětu jsou informační, regulační a do jisté míry i stimulační hodnoty vesměs politické a ideologické povahy) k cílevědomé činnosti, v níž se objekt propagandy ztotožní jak s východícím záměrem (třídy, strany a jejich institucí), tak s cílovou aktivitou vyjádřenou v programu strany a socialistického státu.“ (s. 67)

Chlupáč dále analyzuje propagandu jako dynamický jev, složité vnitřně strukturovaný, který je v jím vytvořené koncepci určen určen především těmito konkrétními články: nástroji řízení propagandy, osobností propagandisty, procesem propagandy, vnímatelem, korekční funkcí propagandy, aktivitou vnímatele, aktivitou řídicího centra.

Druhá kapitola se obšírně zabývá podmínkami existence propagandy. „Porozumět propagandě proto znamená porozumět charakteru, třídnímu obsahu aktuální politické moci (propaganda šíří ideologii třídy, která je držitelkou moci) a porozumět mechanismu uplatňování třídní moci (propaganda šíří ideologické obsahy metodami poplatnými metodám uplatňované politické moci)“, zdůrazňuje autor. Osvětluje charakter politického systému a rysy jeho kvality v československých podmínkách, podtrhuje zejména jeho sjednocovací úlohu a poukazuje na základní integrační nástroje socialistického státu: politiku, ideologii, z nichž vychází socialistická morálka, právo, společenské vědy, umění. M. Chlupáč zavádí pojem „systém propagandy“, za nějž považuje „soustavu charakteristických složek propagandy, tj. složky řídicí, realizační, objekt propagandy a kontrolní činnosti v jejich historicky dané neopakovatelnosti a jednotě. Systém propagandy je podřízen politickému systému, je jím určen, je jeho součástí.“ (s. 85)

Vymezuje vztah propagandy k ideologii a na konkrétních československých zkušenostech ukazuje nejrůznější pokusy o dezinterpretaci marxistické ideologie, nedostatky i omyly v ideologické práci. Ideologie marxismu-leninismu je sumarizovanou zkušeností třídy, je to vědeckým poznáním dosažená pravda o existenčních zájmech a historickém poslání dělnické třídy. Ve společnosti má výraznou motivační a realizační funkci. Tu posuzuje autor zejména ve vztahu k formování veřejného mínění. Pátrá po odpovědi na otázku, jak vzniká veřejné mínění, jakou má úlohu ve společenském životě, jaké jsou možnosti jeho formování (cílevědomé politické akce, ekonomicko-hospodářská opatření, ideologicko-propagandistické akce). Účinnost propagandistického působení je — jak dokládá — korigována vlivem konkrétního životního prostředí — vlivy hospodářskými, politickými, ideologicko-kulturními.

Třetí kapitola a část páté kapitoly si všimají objektu působení — člověka, vnímatele propagandistických sdělení. M. Chlupáč přináší podnětné dělení vnímatelů do skupin podle jejich postoje k propagandě: souhlasné vztahy k propagandě, nezúčastněné vztahy k propagandě, nesouhlasné vztahy k propagandě. Takto vymezené typy dále podrobuje šetření a sleduje možnosti ovlivnění jejich příslušníků propagandou. Dospívá tak k určitému zhodnocení vlivu propagandy na názory a postoje lidí, na jejich motivace a potřeby, zájmy. Nezkoumá tyto jevy v jejich čistě psychologické rovině, ale snaží se o postižení specifiky jejich propagandistického formování. Zavádí dále pojmy „propaganda sociálně soustředěná a sociálně rozptýlená“, které se ukazují jako velice nosné a přispívající k dalšímu prohloubení kvality řízení propagandistické a politickovýchovné práce vůbec.

Autor zajímavě pojednává o formě zprostředkovaného šíření idejí, tedy o dvou-
stupňové komunikaci, kdy jedinec ovlivněný bezprostředně propagandou se stává určujícím pro vývoj mínění ve svém sociálním okolí. Tuto kapitolu uzavírá souhrnné vyjádření vlivu propagandy na jedince: zejména jde o přenos jisté sumy poznatků, orientace člověka ve společenských problémech a v souvislostech některých jevů; „informovaný jedinec, člověk ztotožňující se s ideologií strany a třídy má větší možnost získat rostoucí prestiž ve straně a ve společnosti. Strana a společnost oceňují jeho názory a jednání a poskytují mu výhodnější místo v žebříčku funkcí a rolí. ... Vědomí jednoty a sounáležitosti zmnožuje jeho síly, dodává morální oporu jeho jednání, poskytuje osobní jistoty a nutný pocit bezpečí.“ (s. 183—184)

Zajímavá a podnětná je typizace některých nedostatků propagandy: ukazuje se, že nedostatečný propagandistický průzkum, tedy nekomplexní průzkum sociálního terénu, neúplná analýza všech významnějších prvků vstupujících do procesu ideologického ovlivňování vede k nízké efektivnosti propagandy.

Autor se dále zabývá otázkami řízení propagandy, vytyčováním propagandistických úkolů, diferencovanosti působení, mechanismy přenosu idejí, kontrolou výsledků propagandistického působení. Znovu se v sevřené formě vrací k osobnosti vnímatele a zkoumá jeho možné reakce na propagandistické působení. Závěrečná část knihy je věnována osobnosti propagandisty, který hraje dominující roli v přímém propagandistickém působení. Je zde v kostce podána metodika přípravy propagandistického vystoupení i zásady účinného působení na konkrétní posluchačstvo.

Chlupáčova obsáhlá práce představuje první komplexní původní pojednání o problematice marxistické propagandy v našich podmínkách. Přestože některé pasáže by zasluhovaly sevřenější a přesnější uchopení, je nutno ocenit autorovu snahu o novátorské přístupy k pojímání složitého sociálního jevu — propagandy. Nejde o původnost za každou cenu, nýbrž o původnost vyplývající ze skutečně vědeckého rozboru konkrétní sociální situace a možností propagandy ovlivňovat lidské vědomí a chování v žádoucím směru. Jde o práci teoretickou, s řadou originálních poznatků, s množstvím odvolávek na praxi. Odpovídá na aktuální společenskou potřebu: jak co neúčinněji přenášet ideologické a politické podněty těm cílovým skupinám, na jejichž ovlivnění řídicí sféře nejvíce záleží.

Dušan Pavlů

A. D. Švejcer — L. B. Nikolskij: Úvod do sociolingvistiky

Praha, Svoboda 1983, 241 s.

Sociolingvistika jako relativně samostatná vědní disciplína na pomezí jazykovědy a sociologie se rozvíjí zhruba třicet let. Ve srovnání s mnoha jinými je to tedy obor velmi mladý, z hlediska bohatosti světové knižní produkce je však značně vospělý. Toto tvrzení platí v plné míře především o sovětské sociolingvistice, která zejména v posledních deseti letech prodělala prudký vzestup.

Jsou zde tedy přinejmenším dva silné důvody, proč přivítat vydání českého překladu pět let staré sovětské publikace *Úvod do sociolingvistiky*. Jednak se nám konečně dostává do rukou souborný výklad o základních pojmech a koncepcích, který docela dobře může sloužit jako učebnice pro sociology i lingvisty, jednak máme možnost seznámit se s dvěma předními představiteli sovětské jazykovědy, kteří svůj odborně zasvěcený a marxisticky důsledně orientovaný přístup prokázali již v několika dřívějších pracích (z posledních viz např. L. B. Nikolskij: *Sinchron-naja sociolingvistika*, Moskva 1976 a A. D. Švejcer: *Sovremennaja sociolingvistika*, Moskva 1976). Navíc úlohu „zprostředkovatele“ pro českého čtenáře na sebe vzal jeden z mála českých specialistů právě na tuto oblast, Jiří Kraus, který knihu opatřil dvacetistránkovou předmluvou, jež si zjevně klade náročnější cíl než podat základní informaci o obou autorech. Pokouší se totiž doplnit jejich práci o stručný, leč systematický výklad procesu postupného vyčleňování sociolingvistiky z ling-

vistiky, včetně poukazu na význam funkční jazykovědy pražské lingvistické školy třicátých let (které si ostatně všimají i autoři přeložené publikace a která by rozhodně stála za hlubší pozornost nejen současného sovětského, ale i českého sociologicky orientovaného jazykovědce nebo přímo sociologa).

Výkladové schéma *Úvodu do sociolingvistiky* je na první pohled tradiční „učebnicové“. Postupuje od širších gnozeologických souvislostí oboru přes vymezení základních pojmů a problémů k výzkumným metodám a technikám. Přitom relativně více pozornosti je věnováno problémům teoretickým, zatímco informace empiricky metodologické mají poněkud zkratkovitý charakter. Text je doplněn a oživen množstvím příkladů z literatury i z vlastní výzkumné práce autorů.

Zabýváme-li se však obsahem publikace podrobněji, zjistíme některé neologismy. Z hlediska sociologie například konkrétní, byť široké problémy národního i spisovného jazyka, které jsou zařazeny do první části knihy, spadají spíše do rámce rozpracování sociolingvistické problematiky na konec druhé části knihy, kam se stejné autorům znovu vkrádají, stejně jako problém funkcí jazyka a řečové situace apod. Naopak vysvětlení některých základních výchozích pojmů sociologické i sociolingvistické teorie je zařazeno mezi operacionalizovanou pojmovou výstavu až v druhé části publikace, kde zejména některé sociologické pojmy působí poněkud soliterně, i když se autoři poctivě snažili o jejich organické začlenění. Je ovšem nutno poznamenat, že tato výtky jde částečně na vrub českého překladatele, který volil často doslovný překlad místo standardních českých sociologických termínů (například místo „teorie středního dosahu“ používá pojmu „teorie střední roviny“, „anketární“ šetření nenahrazuje v příslušných souvislostech „dotazníkovým“ apod.) a nepotlačil, naopak spíše podtrhl některé „sociologické neobratnosti“ textu.

První část knihy je nazvána *Metodologické problémy sociolingvistiky*. Hovoří se zde o marxistických východiscích sociolingvistiky, především o teorii tříd a národních celků a zároveň o učení o jazyce jako společenském jevu a zdůrazňuje se nutnost vybudování teorie středního dosahu a užitečnost empirického výzkumu v této oblasti. Značná pozornost je věnována vztahu jazyka a společenské struktury v obecné poloze. Resumující je tvrzení, že „existence sociálních dialektů koneckonců vzniká jako výsledek třídní diferenciace společnosti, avšak konkrétní formy této diferenciace se s jednotlivými nositeli třídních znaků v žádném případě nespojují jednoznačně a přímo“. Je kritizována Grimshawova teorie izomorfismu jazykových a sociálních struktur, mikrosociologické zaměření sociolingvistiky a další jednostranné přístupy západních sociolingvistů. Jazyk je chápán zejména jako nositel tří sociálních funkcí: konsolidační, integrační a dezintegrační. První se uskutečňuje v živelném procesu spojování etnických společenství, druhá je výsledkem uvědomělého působení společnosti na jazyk jako nástroj pomáhající dovršovat proces vzniku větších národních a politických celků. Dezintegrační funkce naopak spočívá ve vyčleňování menších celků z velkých společenství a je vázána na vysoký stupeň etnické konsolidace a vnitřní homogenity jazyka. Od těchto otázek pak přistupují autoři k problematice vztahu národa a jazyka, které je věnována velká pozornost. „Národní jazyk“ je chápán jako historická kategorie, jsou analyzovány a příklady doloženy jeho vývojové i strukturní typy a úloha spisovného jazyka. Odmítána je idea shody hranic národa a jazyka a zdůrazňována je nutnost rozboru jazykového společenství „zevnitř“. Téměř stejně podrobně se pak autoři zabývají vztahem jazyka a kultury. V této kapitole diskutují různé přístupy k tomuto vztahu, které se objevují i mezi sovětskými badateli a které se liší v podstatě tím, zda jazyk je anebo není považován za součást kultury, a souvisí pochopitelně s širokou variantou významu pojmu kultura. Zajímavá je však spíše úvaha o tom, jak se vzájemné působení a internalizace kultur odráží v šíření internacionální slovní zásoby. Na konci první části knihy je poněkud neorganicky vložena kapitola o tom, jak sociologie osobnosti umožňuje odhalovat mechanismy sociální determinace používání jazyka.

Druhá, nejobsáhlejší část práce, nazvaná *Teoretické problémy sociolingvistiky*, teprve vymezuje předmět této disciplíny, popisuje zkoumané problémy, snaží se upřesnit pojmový aparát a klasifikovat některé závažné kategorie. Podrobněji se věnuje problému jazykové a takzvané řečové situace a otázce jazykové politiky.

I když názory na předmět sociolingvistiky se různí, lze jej shrnujícím způsobem podle autorů knihy charakterizovat jako „jazykové jevy a procesy vznikající při fungování jazyků ve společnosti“, v rámci jejího vývoje. Jazykové jevy a procesy jsou sociálně podmíněné, ale jejich analýza může zároveň vést k odhalení závažných společenských faktů. Proto jsou předmětem zájmu jazykovědců i sociologů. Například rozvoj nářečí, které se pak stane prostředkem celonárodního dorozumí-

vání, je sice především lingvistickým procesem (a tedy i předmětem zájmu jazykovědců), zároveň však svědčí o probíhající konsolidaci národa a má řadu dalších sociálních souvislostí (důležitých pro sociologa). Druhým, podle autorů typickým příkladem předmětu sociolingvistického zkoumání je bilingvismus, který je z hlediska lingvistiky zajímavý pro interferenci jazykových systémů a pro pravidla užívání prvků jednotlivých jazyků, z hlediska sociologie pak proto, že je znakem sociální mobility a že pravidla řídící užívání jazyka jsou zároveň pravidly sociálního chování.

Autoři práce posuzují různé přístupy k sociolingvistickým problémům: Tak například V. M. Žimurskij se zaměřuje na sociální diferenciaci jazyka v třídní společnosti (akcentuje synchronní i diachronní hledisko), V. A. Avorin na fungování jazyků a na jazykovou situaci, kterou chápe jako soubor společenských rolí jazyka, B. N. Golovin na otázky věkových, sociálně třídních a profesních rozdílů ve fungování jazyka. Dále analyzují zejména pojetí J. Fischmana, který se zabývá hlavně stabilitou a proměnlivostí jazyka vzhledem k „sociálně modelovanému“ chování. Sociálně podmíněnou variantnost jazyka považují i naši autoři za jeden z „ústředních problémů sociolingvistiky“. Sociolingvistickou problematiku lze ovšem hledat i na rozhraní semiotiky, ve vztahu k intralingvistice, k psycholingvistice a k stylistice.

V této druhé části knihy je poměrně hodně pozornosti věnováno pojmovému aparátu sociolingvistiky. Zatímco popis konkrétní sociolingvistické problematiky, doprovázený zajímavými příklady, je velmi „čtivý“ i pro sociologa a obsahuje řadu i pro něj relevantních otázek, vymezení a klasifikace pojmů působí poněkud schematicky. Začlenění tradičních sociologických termínů vyznívá, jak bylo řečeno, poněkud cizorodě a některé specifické sociolingvistické pojmy se zdají být příliš umělé a nelibozvučné (např. pojmy „řečové situace“, „řečové chování“, „řečová forma“, „řečový akt“ apod.). Závažnější ovšem je, že v použití i explikaci řady sociologických pojmů se odráží určité nepochopení. Většinou jde o zúžení obsahu, o jeho významový posun, či o záměnu významu. Například „společenství“ je vymezeno jednou jako soubor homogenní z hlediska některého identifikačního znaku (věku, pohlaví, příjmu aj.), přičemž jako synonymum se uvádí „sociálně demografická skupina“, vzápětí je pak definováno jako „seskupení osob pouze pro určitý výzkum“ (s. 93). Příkladem obsahové záměny je použití pojmu „sociální stratifikace“ ve smyslu „sociálně třídní diferenciace“ (s. 101 a dále). Kromě toho se hovoří o „subjektivních postojích kolektivu“, ne zcela přesně je chápána souvislost postojů a hodnotové orientace apod. Dalo by se říci, že v teoretické oblasti sociolingvistiky je vztah mezi „sociálními“ a „jazykovými“ jevy daleko méně jasný než v oblasti zkoumání konkrétních jevů. Je to patrné zejména z výkladu „stratifikační variantnosti jazyka“ a „situační variantnosti jazyka“ (a následně pak „stratifikačních“ a „situačních“ proměnných), v němž dochází k „situačnímu“ překrývání obou pojmů. Příklady z této oblasti problematiky jsou však velmi zajímavé a pro sociology podnětné. Týkají se jednak změny oslovení při přechodu na jinou společenskou roli u téže osoby, jednak funkce tykání a vykání. Přitom z jazykového vyjádření lze rozeznat odlišnost vztahů mezi rolími v různých kulturních kontextech.

Ústřední sociolingvistická problematika je vázána na fungování sociálně komunikačních systémů v souvislosti s jazykovou situací, na jazykovou politiku a na tzv. řečové chování. Těmto problémům jsou věnovány poměrně rozsáhlé kapitoly. Jazyková situace je definována jako soustava funkčně se doplňujících jazyků a jejich variant. Mění se s vývojem společnosti a její jazykové politiky. Jazykové útvary i situace lze klasifikovat podle komunikačních sfér na celostátní, regionální, místní, výrobní, rodinné, rituální. Přitom se vyskytují exoglosní typy (soubory jazyků) a typy endoglosní (soubory podsystémů jednoho jazyka), v nichž může být situace vyrovnaná (jazyky nebo podsystémy jsou funkčně rovnocenné), nebo nevyrovnaná (s hierarchickým přiřazením jazyků nebo jejich podsystémů různým komunikačním sférám a různým sociálním skupinám). Toto schéma ukazuje řadu zajímavých konkrétních problémů, týkajících se například sociálního postavení různé jazykově situovaných národnostních menšin a různé sociální funkce celostátního jazyka.

Jedna z nejzajímavějších problematik je ovšem „uvědomělé a cílevědomé působení na jazyk“ ze strany státu neboli „jazyková politika“. Autoři široce diskutují samotný pojem i jeho souvislosti. Vycházejí z toho, že „možnost soustavně uskutečňovat jazykovou politiku je podmíněna tím, že v jazykovém systému existují plány, které jsou na působení vnějších vlivů citlivé v daleko větší míře než plány ostatní, a dále tím, že vnější vlivy bezprostředně rozhodují o rozsahu dílčích komunikačních funkcí jazyka“. V této souvislosti sledují i převažující současnou vývojovou tendenci, kterou lze nazvat demokratizací jazyka a která se konkrétně projevuje ve sblížování spisovného jazyka s běžně mluveným. Souhlasí s kritikou purismu, jak ji provedli představitelé pražského lingvistického kroužku. Procesy internacionalizace považují

za jev pozitivní. Z hlediska jazykové politiky analyzují situaci v některých rozvojových asijských a afrických zemích. Velmi kladně hodnotí jazykovou politiku Sovětského svazu.

Problematika „řečového chování“ je spojena s odhalováním mechanismů výběru jazykových variant k vytvoření sociálně přiměřené výpovědi. Předpokládá to zkoumání působení sociálních norem, které řídí chování účastníků sdělování. Autoři odmítají behavioristické zúžení problému na interpretaci z hlediska reakce, kterou „řečový akt“ vyvolává. Rozlišují „standardní“ (stabilní) a „variabilní“ situaci tohoto jednání a zdůrazňují důležitost obsahu i formy sdělení pro sociolingvistiku. I zde je uvedena řada zajímavých příkladů.

Poslední, rozsahem nejskromnější část práce, která se nazývá *Metody sociolingvistických výzkumů*, není samozřejmě pro sociologa zajímavá výčtem a popisem technik sociologického výzkumu, který navíc bohužel vyznívá poněkud neinformovaně. Za pozornost však stojí v knize uvedené příklady některých výzkumných koncepcí: Tak L. P. Kysin zjišťuje rozsah a intenzitu vlivu sociálních znaků na rozložení jazykových variant a dospívá k pořadí, v jakém tyto znaky působí (ve všech případech hraje hlavní roli území, sociální postavení a věk). L. Levin a H. Crockett, kteří se rovněž zabývají sociální determinací variantnosti řeči, testují hypotézu o existenci dvou referenčních skupin v kolektivitě jednoho města v Severní Karolíně, které se liší akceptací určité celonárodní jazykové normy a normy jižních států. W. Lavov, Ch. Sendergen a G. Sankoff se pokoušejí spojit kvantitativní metody sociolingvistické analýzy s metodami generativní gramatiky a vycházejíce z koncepcí Chomského a Halla zpracovávají „variční pravidla“ používání určitých jazykových prvků ve spojení se sociální determinací jejich volby.

K tomuto poslednímu výzkumnému modelu se ovšem sovětsští lingvisté staví kriticky, protože koneckonců podceňuje sociální podstatu jazyka. Preferují model „společného jádra“, podle něhož příbuzné dialekty představují soubor vzájemně se prolínajících mikrosystémů s jedním společným jádrem. Na tomto základě rozvíjejí své vlastní pojetí „sociální příznakovosti“ a ukazují je na příkladu variantního chápání lexikální jednotky americké angličtiny „the Man“ v různých „stratifikačních“ i „situačních“ souvislostech. Doporučují, aby se pro zjištění systémových rozdílů mezi sociálními dialekty používalo srovnávací analýzy v rámci celých sémantických polí.

Ze stručné reprodukce obsahu dané sociolingvistické práce je vidět, že autoři skutečně podávají všeobecný přehled o problematice, i když se v něm odráží jejich vlastní odborné zaměření. L. B. Nikolskij je původně orientalista, A. D. Švejcer je znalcem a kritikem anglosaské literatury. To není věci na škodu, protože oba disponují bohatou škálou příkladů ze zahraniční literatury a mají také svůj vlastní poměrně ucelený názorový systém v některých specifických sociolingvistických oblastech. Je pochopitelné, že k nim především soustřeďují pozornost čtenáře. Takže spíše meritorné je v různých souvislostech zdůrazňován problém jazyka ve vztahu k národu a také problém jazykové politiky a spíše metodologicky je pak akcentován problém „řečových“ situací. Na druhé straně přirozené afinity a tendence vlastní odborné erudice se neprojevují ani tak opomíjením „vzdálenějších“ problémů, jako spíše jejich schematictějším pojetím, s menším akčním rádiem odborného rozhledu. Jak bylo již naznačeno, takto jsou poznamenány zejména „sociologičtější“ dimenze výkladu. To však zároveň dokumentuje skutečnost, že sjednocení pojmového aparátu sociologie a jazykovědy na bázi sociolingvistiky není příliš snadnou záležitostí. Právě tak jako se sociolog jen s obtížemi orientuje v jazykovědné problematice, i lingvista má obvykle jen dosti povrchní znalosti z oblasti sociologie, a to i tehdy, když se problémem zabývá systematictěji.

Naskýtá se tak otázka, zda je důsledné sjednocení sociologie a jazykovědy v oblasti sociolingvistické teorie i empirie nejen možné, ale i funkční. Autoři sami upozorňují na to, že ke zkoumání jazyka jako sociálního jevu lze přistupovat ze dvou stran: buď vycházet z lingvistických faktů a zjišťovat jejich sociální kontext, nebo vycházet ze sociálních faktorů jako podmínek jazykového systému. V této souvislosti citují návrh R. Grosse a A. Neuberta z NDR na rozlišení sociolingvistiky a lingvosociologie. Sociolog se ovšem neubrání dojmu, že oba přístupy jsou v jádru lingvistické. Do centra pozornosti je vždy kladen jazyk, i když není vyabstrahován ze sociálních souvislostí, naopak je důsledně chápán jako společenský jev. Jazyk je zde vlastně (i podle L. B. Nikolského a A. D. Švejcera) závisle proměnnou veličinou, sociální faktory vystupují jako nezávisle proměnná. Je to nejen otázka metodologická, ale skutečně i otázka předmětu zkoumání. Nelze považovat za náhodný a povrchní úkaz, že sociologie jazyka se převážně vyskytuje jako speciální zaměření

lingvistú, ne sociológú. Tím spíše se ovšem zdá být nezbytné, aby jazyk jako sociální jev byl zkoumán též z pozic sociologie, i bez nároků na zvláštní pojmenování tohoto zaměření, ale na všech gnozeologických úrovních — od obecně teoretické přes úroveň teorií středního dosahu po rovinu metodologickou a technickou. Sociolog si pochopitelně uvědomuje víc než lingvista, že problémy jazyka, jeho „sociální funkce“ se exponují výrazně například při konstrukci dotazníků, při vedení interview, při provádění obsahové analýzy, a to i tehdy, když není předmětem příslušného výzkumu, a přitom v míře, o níž se zatím v sociologické metodologii neuvažovalo. Sociolog si také více uvědomuje, lépe řečeno měl by si uvědomovat, jak pevně jsou otázky jazyka spojeny s identifikací sociálního postavení jednotlivce, s vytvářením image jednotlivých tříd, sociálních skupin, profesí, se sociální mobilitou. Jestliže pro jazykovědce je rozhodující otázka, jak určitá sociální situace (role, pozice, forma interakce apod.) ovlivňuje jazykové vyjádření, je pro sociologa zajímavější otázka, jak se v jazykové sféře projevují sociální vztahy mezi účastníky sdělování, jaký sociální význam má jazyková variantnost, jaké sociální efekty vyplývají z jazykových i „řečových“ situací. Skutečně sociologický přístup akcentuje význam jazyka pro pochopení sociálního jednání, sociální struktury a změny, i když samozřejmě nelze zapomínat, že komplementárním problémem je sociolingvisticky orientované zkoumání významu společenského kontextu pro pochopení jazyka a jeho funkcí.

Na závěr je proto možno říci, že inspirační hodnota konečně u nás přeložené a vydané sovětské sociolingvistické učebnice spočívá pro sociologa ve dvou věcech: Za prvé v tom, že upozorňuje na „sociologickou“ závažnost některých sociolingvistických problémů. Jde zejména o vztah jazyka k sociální integraci, k sociální struktuře, k sociální mobilitě, o existenci sociálních bariér spjatých s jazykovým vyjádřením, se znalostí jazykových norem a o projevy asimilace a akulturace v jazykové sféře. To vše by nám mělo být blízké už proto, že řada těchto problémů byla exponována již v období našeho národního obrození (zejména problém jazyka malého národa a světového jazyka). Za druhé upozorňuje na relevantní sociologické problémy spojené se sociálními funkcemi jazyka, které sociolingvistika zatím neřeší a které proto zbývají na sociologii.

Alena Vodáková

Nikolaj Genov: Tolkot Parsons i teoretičnata sociologija (Talcott Parsons a teoretická sociológia)

Sofija, Izdatelstvo na BAN 1982, 287 s.

Marxistická kritická reflexia Parsonsa a jeho vychýrenej koncepcie je takmer tak stará, ako aj nemarxistická, a je nesmierne bohatá nielen čo do rozmanitosti žánrových foriem (časopiseckými štúdiami počnúc a rozsiahlymi dizentačnými prácami končiac), ale aj čo do spôsobov pohľadu na svoj objekt. Vývoj marxistickej „parsonsové“ ku konštituovaniu ktorej prispeli sociológovia mnohých socialistických krajín, prešiel pritom určitými obdobiami, z ktorých každé poznačilo charakter príslušnej komentátorskej práce. V prvom, doslova „núdzovom“ období na prelome päťdesiatych až šesťdesiatych rokov išlo o to zabezpečiť pre čitateľskú verejnosť aspoň primárnu, niekedy až „surovú“ informáciu o sociologickej koncepcii, ktorá sa v tom čase iba uchádzala o popredné miesto vnútri americkej buržoáznej sociológie. Kritická literatúra o Parsonsovej sociologickej koncepcii, ktorá sa v tie roky reflektovala len ako „teória sociálnej činnosti“, bola doslova *kritickou*. Sústreďovala sa prevážne na globálnu kritickú analýzu základných ideologických, teoretických a metodologických parametrov koncepcie T. Parsonsa, a to občas na úkor podrobného výkladu jej detailov. Napriek tomu patrí komentátorským prácam tohto obdobia záslužné miesto pri celkovom kritickom vysporiadaní sa s Parsonsovou teóriou. Tieto práce vytvorili spoľahlivú základňu, na ktorej mohli budovať nastupujúce generácie marxistických kritikov buržoáznej sociológie.

Aj keď sa táto predbežná kritická konfrontácia s Parsonsovou koncepciou v marxistickom prostredí uskutočnila už v polovici šesťdesiatych rokov, stali sme sa svedkami vlny stupňujúceho sa záujmu o podrobnejšie oboznámenie sa už s jednotlivými aspektmi a súčasťami Parsonsovej teórie v nasledujúcich rokoch, keď sa už táto teória identifikuje v povedomí sociologickej verejnosti ako „štruktúrny funkcionalizmus“. Táto vlna zasiahla koncom šesťdesiatych rokov aj československú sociológiu a prejavila sa v pokusoch o nekritické prenášanie vysvetľujúcich modelov Parsonsovo štruktúrneho funkcionalizmu na pôdu marxistickej sociológie. Nekritické „opojenie“, ktoré Parsonsova koncepcia vyvolala u istej časti československých sociológov, bola

vlastne jedným z prejavov krízového stavu československej sociológie. Preto aj prekonanie tohto stavu v priebehu nasledujúcich sedemdesiatych rokov bolo súčasne aj prekonaním negatívnych vplyvov štruktúrneho funkcionalizmu v prostredí československej sociológie.

Ďalšie, v poradí už tretie obdobie marxistickej kritikej reflexie Parsonsa je časove situované do sedemdesiatych rokov. Vyznačuje sa pomernou nasýtenosťou sociologickej verejnosti vedeckou informáciou o Parsonsovi v rozsahu všetkých vývojových fáz jeho koncepcie. Preto aj komentátorská literatúra tohto obdobia, ktoré sa hojne objavuje v socialistických krajinách, nesie už stopy pôvodného „hladu“ po informácii, ale je skôr výrazom istého jej „prebytku“. Myslíme tým nielen eventuálnu možnosť pri bádaní Parsonsovho diela ísť v svojom výklade až do najmenších detailov a doslova sa „pohrať“ s jednotlivými aspektmi, metódami, problémami a pojmami, ale aj príležitosť určitého „oslobodenia sa“ od niektorých pre prvé obdobie charakteristických dobových ideologických a všeobecno-metodologických obmedzení, ktoré spolu s vtedajšou úrovňou sociologických poznatkov značne limitovali kritickú prácu prvej generácie marxistických znalcov Parsonsa. Treba však mať na pamäti, že sa práve vďaka ich spoločným úsiliam vytvoril ten potrebný intelektuálny priestor, ktorý sa vyplnil a v súčasnosti ďalej naplňa čoraz rafinovanejšími marxistickými štúdiami o koncepcii, ktorá v posledné tri desaťročia ovládala buržoáznu akademickú sociológiu.

Citateľovi predkladaná monografia známeho bulharského sociológa N. Genova *Talcott Parsons a teoretická sociológia* (Sofia 1982) patrí práve k obdobiu „hojnosti“ a preto sa aj pomerne ťažko hodnotí. Jej autor mal tú nespornú výhodu, že sa jednak mohol oprieť o solídne skúsenosti marxistickej sociológie s kritikou Parsonsa, jednak preto, že svoju knihu vydal vlastne tri roky po Parsonsovej smrti, hoci sa jej základné idey zaisté formovali už skôr, ako o tom svedčia autorove časopisecké štúdie. Genov teda mal dočinenia s autorom „završeným“, s autorom, ktorý už viac neprehovorí a tým menej urobí ďalší zo svojich povestných názorových obrátov, ktoré svojho času spôsobovali také problémy jeho historiografom.

Na druhej strane musíme uznať Genovovi aj istú nevýhodu jeho úlohy, nakoľko písať o Parsonsovi pri tej záplave komentátorskej literatúry, ktorá o ňom existuje v súčasnosti(1), a povedať pritom čosi objavné je iste nesmierne ťažké.

Je možné, že práve z týchto dôvodov Genov dáva najavo svoju vonkajšiu nezávislosť na predtým v marxistickej literatúre rozšírených „modeloch“ interpretácie Parsonsa, s ktorými svojho času prišli N. V. Novikov, M. S. Bachitov, G. M. Andrejevová, K. Warnkeová a iní, medzi ktoré patrí aj autorka týchto riadkov. Popritom Genov tieto „modely“ spolu s obsiahnutým v nich kritickým „zpracovaním“ Parsonsa mlčky absorbuje, čo mu dáva možnosť istej voľnosti pohybu pri tvorbe svojho vlastného „obrazu“ Parsonsovej koncepcie. Nemusi napríklad absolvovať celý rad argumentačných „povinných cvikov“, ktoré pred ním a za neho podnikli marxistickí sociológovia predchádzajúcej generácie, aby sa nakoniec dalo o niektorých sociologických a všeobecnovedných záležitostiach hovoriť ako o niečom samozrejmom.

Aj keď si Genov volí ako tému svojej monografie explicitne aspektový prístup, a to zhodnotenie *teoretickej* sociológie u Parsonsa, dospieva napokon k encyklopedickému pohľadu na Parsonsovu koncepciu ako celok. Je to koniec koncov aj prirodzené, pretože všetky problémy, ktorými sa Parsons zaoberá, ústia nakoniec do sociologickej *teórie*. Práve tak ako platí to, že sa *teória* v americkej sociológii po dlhé roky zbitožňovala iba s dielom Parsonsa. Autor sa tak v svojom výklade zastavuje v podstate na všetkých dôležitých bodoch Parsonsovej meritornej koncepcie.

Tak v *prvej* kapitole, *Ideový vývoj Parsonsa v sociálnom a ideovom kontexte*, sa autor akoby v tradičnom duchu zaoberá teoretickými zdrojmi Parsonsovej koncepcie (M. Weber, V. Pareto, E. Durkheim, S. Freud, funkcionalizmus). V *druhej* kapitole

(1) Postačí uviesť, že zoznam literatúry v knihe N. Genova obsahuje vyše 200 titulov, a to ešte ide prevážne o knižné publikácie pritom z neskoršieho obdobia. Z dôvodov určitej „selektívnosti“ autor zrejme vedome neuvádza kritické a komentátorské štúdie o Parsonsovi z päťdesiatych rokov, v ktorých práve išlo o konštituovanie vzťahu k jeho koncepcii zo strany predstaviteľov etablovanej americkej sociológie (E. Faris, G. Swanson, W. Rostow, C. Schrag a i.). Táto „selektívnosť“ by vcelku neškodila, keby ju autor neuplatňoval aj pri výbere marxistickej komentátorskej literatúry o Parsonsovi. Nespomína napríklad sovietskych autorov, ktorí sa medzi prvými zaslúžili o kritické zhodnotenie Parsonsovej koncepcie (M. S. Bachitov, A. A. Zvorykin a iní), ako aj súčasnú sovietskú literatúru, venovanú Parsonsovi. V jeho zozname literatúry chýbajú patričné práce československých autorov a autorov z NDR (K. Warnkeová).

so sľubným a súčasne záväzujúcim názvom *Zdôvodnenie teoretickej sociológie* sa autor podrobnejšie sústreďuje na reprodukciu základných článkov Parsonsových teórií sociálneho konania a štruktúrno-funkčiónálnej analýzy. Spolu s ich pojmovým prislúsenstvom. V tretej kapitole, *Tri problémové komplexy: „spoločnosť“, „osobnosť“, „sociálna stratifikácia“*, analyzuje Parsonsove všeobecné chápanie sociálneho systému a systému spoločenského. Načrtáva pojem osobnosti v jeho nadväznosti na sociálny systém, venuje sa problematike socializácie a sociálnej roly. Nakoniec sa podrobne zastavuje na Parsonsovej koncepcii sociálnej stratifikácie, ktorá v niektorých komentátorských výkladoch nie je vždy dostatočne rozvinutá.

V štvrtej kapitole, *Funkcionalistický evolucionizmus a spoločenský vývoj*, autor rozširuje staršie pohľady na Parsonsovu koncepciu o jeho neskorší neoevolucionistický prístup. Piata kapitola sa venuje zodpovedaniu otázky *Kam po Parsonsovi?* a sústreďuje súčasne svoju pozornosť na modernizáciu sociologického funkcionalizmu v diele N. Luhmanna, ako aj na subjektivistické alternatívy štruktúrneho funkcionalizmu vo forme symbolického interakcionizmu, fenomenologickej sociológie a etno-metodológie. Nakoniec v závere, nazvanom *Racionalita a sociológia*, sa autor pokúša o syntetický pohľad na Parsonsovu koncepciu optikou pojmu racionality, o ktorú sa, podľa autora, Parsons svojim spôsobom usiloval.

Napriek tejto zdanlivej úplnosti výkladu všetkých významných bodov Parsonsovej teórie nie vždy najdeme u Genova skutočne inštruktívny opis jej meritórného obsahu. Nepočítame sa napríklad o tom, ako sa konkrétne interpretujú u Parsonsa samotného jeho známe kategórie „vzorových premenných“ (pattern-variables), alebo sa vykladajú zrozumiteľným spôsobom štyri funkcionálne imperatívy (A - G - I - L). A to nie preto, že by Genova nevedel čítať alebo tľmočiť Parsonsa. Naopak, musíme mu uznať, že číta Parsonsa maximálne korektne, precízne, bez falšovania a dezinterpretácii jeho textu. Ide pritom do hĺbky až k vlastným Parsonsovým definíciám kľúčových pojmov „spoločnosti“, „osobnosti“, „sociálnej roly“, „sociálnej triedy“, „potrieb dispozícií“ apod. Genova totiž číta Parsonsa *aktívne*, s perspektívou nasledovného hodnotenia prečítaného a jeho konfrontácie s marxistickým chápaním problému. Z tohto hľadiska je v Genovovej práci popis Parsonsovej koncepcie celkom podriadený požiadavkám jej marxistického hodnotenia, čo vysoko pozdvihuje danú monografiu nad niektoré samoúčelné, a preto tiež nesmierne nudné akademické výklady tohto materiálu.

Sme svedkami toho, ako na pozadí výkladovej štruktúry Genovovej knihy vystupujú kontúry inej štruktúry, ktoré nám prezrádajú jeho vlastný model interpretácie Parsonsa. Tento model sa formuje v znamení základnej kontrapozície „Parsons versus Marx“ a vyznačuje sa všetkými parametrami klasickej marxistickej kritiky buržoáznej sociologickej koncepcie z hľadiska jej ideovo-politického zamerania a teoreticko-metodologickeho obsahu. Nie je to pritom kritika paušalizujúca, nadsadená, úzkoprsá. Pri všetkej svojej kritickosti voči Parsonsovi autor monografie zachováva istú dávku tolerantnosti, ba dokonca uznania pre ním vykonané dielo, nad eventuálnym významom ktorého pre marxistickú sociológiu sa zamýšľa. Premieta do tejto konfrontácie tak svoju analytickú kultúru, ako aj súhrnné skúsenosti súčasnej bulharskej sociológie. Pritom sa nezriedka v priebehu svojho permanentného konfrontovania Parsonsa s Marxom dostáva tak blízko k svojmu „súperovi“, že začína dokonca hľadať styčné body medzi týmito dvoma mysliteľmi. Mnohdy chce dokázať nejakú latentnú závislosť Parsonsa na marxizme, ktorá údajne sa prejavuje aj v použití Parsonsom metódy vzostupu od abstraktného ku konkrétnemu (!). Táto sporná myšlienka, ktorú autor na podiv explicitne formuluje nie v texte svojej knihy, ale iba v resumé (s. 267—268), zdá sa nám byť zjavným argumentačným prehmatom. Je všeobecne známe a napokon ani sám autor to nepopiera, že Parsonsov bádateľský prístup skôr trpí jednostranným, deformujúcim „analytizmom“, ktorý neperestá do teoretickej syntézy analytických zistení. Aj na „vyššej“ rovine svojej teórie spoločnosti Parsons podáva viacmenej úplny výpočet jej jednotlivých elementov, podsystemov, vzťahov, ale k opravdivej syntéze analytických kategórií ako „súhrnu konkrétnych určení“ nedospieva. Táto záležitosť podmieňuje aj „druhoradý“, podľa jeho vlastných slov, charakter jeho štruktúrno-funkcionálnej teórie.

Takisto nesúhlasíme ani s autorovou paralelou medzi Parsonsovým vymedzením podsystemov spoločenského systému (ekonomika, politika, kultúra) a Marxovou predstavou o určujúcej roly výroby materiálnych statkov vo vzťahu k procesom sociálneho, politického a duchovného života (s. 127—128). Ide totiž o celkom rozdielne z obsahového hľadiska interpretácii týchto jednotlivých sfer a ich vzájomnej závislosti u Marxa a u Parsonsa. Sám autor si to dobre uvedomuje, keď vytýka Parsonsovi mnohokrát práve podceňovanie ekonomických a politických faktorov v spoločenskom živote v prospech hodnotovo-normatívnej sústavy danej spoločnosti (s. 104

až 105). Zdá sa, že v svojom úsilí dokázať-prepojenie medzi Parsonsovou sociologickou koncepciou a marxistickou sociológiou autor zachádza niekedy až príliš ďaleko. Spojovacím článkom preňho v danom prípade vystupujú niektoré všeobecnovedné metódy, ktoré sa používajú v oboch myšlienkových sústavách (systémový prístup, kybernetická interpretácia spoločnosti apod.). Neberie pritom na vedomie fakt rozdielnej interpretácie ako aj rozdielného použitia týchto metodologických prístupov v tak odlišných ideologických kontextoch, čo nakoniec spochybňuje samotnú myšlienku eventuálnej metodologickej nadväznosti medzi spomínanými sociologickými koncepciami.

Bytostnú súčasť Genovova „modelu“ Parsonsa tvorí myšlienka teoretického zdôvodnenia sociológie ako vedy so špecifickým predmetom skúmania. Tento problém, ktorý sa veľmi intenzívne rozvíja v poslednom období tak v marxistickej, ako aj v nemarxistickej sociológii, rieši sa Genovom na základe analýzy konkrétnej koncepcie najvýznamnejšieho buržoázneho sociológa — teoretika dneška. „Vfahuje“ preto do svojej analýzy prakticky celý problémovo-pojmový obsah Parsonsovej sociologickej koncepcie. Poukazuje pritom na vzájomnú prepletenosť obsahových a formálnych prístupov u Parsonsa, ktorý tiež sa usiluje o zdôvodnenie svojej sociológie. Robí to pomocou formulovania najabstraktnejšej analytickej schémy „teórie sociálneho konania“, ktorá vystupuje ako metateoretický rámec nielen pre sociológiu, ale aj pre iné spoločenské disciplíny. Genov pokláda Parsonsov pokus za neúspešný, aj keď mu neodopiera určitú heuristickú hodnotu. Navrhuje súčasne odlišnú cestu metateoretického zdôvodnenia sociológie, ktorá sa formuluje v intenciách marxizmu. Autor sa pritom opiera o skúsenosti bulharskej sociológie, ktorá pomerne mnoho urobila pre pojmovo-termnologické vymedzenie metateoretickej analýzy sociológie (N. Stefanov, S. Michajlov).

Autor síce nevysvetľuje svoje chápanie metateórie, ale je očividné, že sa vôbec nedrží úzkeho chápania metateórie ako logickej analýzy patričnej predmetnej teórie z hľadiska jej zdôvodnenosti, neprotirečivosti, dôkazovosti, úplnosti apod. Posudzuje metateóriu skôr ako širší pojmový rámec, do ktorého „zapracúva“ svoje pojmy daná konkrétna vedná disciplína. Pre marxistickú sociológiu, podľa Genova, takýmto širším pojmovým rámcom vystupuje pojem sociálnej interakcie⁽²⁾, chápanej ako súhrn sociálnych subjektov, vzťahov a procesov (s. 112). Ontologickým pozadím pre takto chápanú sociálnu interakciu vystupuje pojem spoločensko-ekonomickej formácie, sociálnej interakcie.

Aj keď sa s Genovovým chápaním metateórie dá polemizovať, nedá sa mu súčasne odoprieť istá hĺbavosť a vnútornú logickú dôslednosť.

Z ďalších prínosných ideí danej knihy by sme chceli vyzdvihnúť autorovu analýzu Parsonsova tzv. neoevolucionizmu. Rozvíja ju vo vzťahu ku klasickému evolucionizmu Spencera, na ktorý Parsons nadväzuje, a súčasne aj v konfrontácii s dnešnými anti-evolucionistami R. Nisbetom a A. Smithom. Nakoľko sa v danom prípade dotýka menej rozpracovanej problematiky, natoľko aj vyznieva autorov výklad najpôvodnejšie.

Azda by sa dalo poznamenať na okraj, že podľa našich vlastných zistení problém evolučného vývoja spoločnosti začína zaujímať Parsonsa oveľa skôr, ako sa to traduje v bežnej literatúre o Parsonsovi, teda už v období 40.—50. rokov. Pričom ako hybná sila evolučných premien preňho vystupuje tzv. „proces racionalizácie“, interpretáciu ktorého Parsons preberá od M. Webera.

Uvedené aspekty recenzovanej knihy zďaleka nevyčerpávajú ani jej celkový obsah, ani Genovov „model“ Parsonsa, ale tvoria podľa nás jej významové jadro, mimo ktorého ostáva mnoho podnetných myšlienok, zasluhujúcich pozornosti a hodných diskusie. V svojom súhrne naznačujú, že recenzovaná kniha je nielen cenným príspevkom k dejinám súčasnej nemarxistickej sociológie, ale aj podnetným prínosom ku konštituovaniu vlastnej sebareflexie marxistickej sociológie.

Dilbar Alijevová

(2) Význam tohto pojmu v súčasnej bulharskej sociologickej literatúre nie je totožný s jeho bežným významom v buržoáznej sociológii.

Z činnosti Problémové komise „Dělnická třída ve světovém revolučním procesu“

V souladu s plánem mnohostranné spolupráce Akademií věd socialistických zemí se ve dnech 19.—23. září 1983 konalo v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV XVI. zasedání 5. Problémové komise „Dělnická třída ve světovém revolučním procesu“, spojené s jednáním byra této komise a s teoretickou konferencí *Role dělnické třídy v revolučním přetváření společnosti*.

Plenárního zasedání a konference se účastnili za BLR ss. I. P. Kocov z Ústavu současných sociálních teorií BAV, V. Ivanov z Ústavu dějin BKS a K. I. Petkov z Vědeckovýzkumného ústavu odborů; za MLR ss. A. Vigvari z Vysoké stranické školy ÚV MSDS, S. Benedek, K. Koloszay a J. Spirulis z Ústavu společenských věd ÚV MSDS; za NDR ss. H. Jungblut a W. Morgenstern z Ústavu mezinárodního dělnického hnutí Akademie společenských věd ÚV SED; za PLR ss. T. Godlewski z Ústavu dělnického hnutí Vysoké školy společenských věd ÚV PSDS a S. Koselová z Ústavu pro filozofii a sociologii PAV; za SSSR V. A. Bogorad a A. K. Nazimova z Ústavu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR. Za československou stranu se jednání účastnili ss. M. Huláková, J. Vlášil, J. Večerník, J. Hartl, V. Kuchařová, J. Masnerová, J. Šanderová a J. Hudeček z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, J. Košta z Ústavu pro filozofii a sociologii SAV, J. Kupka z Ústřední rady odborů, S. Sládek z Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSS a J. Volek z Ústavu marxismu leninismu ÚV KSČ.

Úvodní referát *Historický význam marxisticko-leninské strany — revoluční avantgardy dělnické třídy* přednesl konzultant mezinárodního oddělení ÚV KSČ s. I. Hlivko. Referát *Význam internacionálních zkušeností dělnické třídy pro světový revoluční proces*, který přednesl zástupce ředitele Ústavu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR s. V. A. Bogorad, a referát *Úloha dělnické třídy v urychlování vědeckotechnické revoluce a sociálního pokroku*, přednesený předsedkyní československé části Problémové komise s. M. Hulákovou, stanovily — v tematickém sepětí s úvodním vystoupením — hlavní směry vědecké diskuse o nejaktuálnějších úkolech dělnické třídy.

Plenární zasedání Problémové komise a vědecká konference se vyznačovaly úsilím o souběžné postizení mezinárodně politických a ideologických otázek dělnického hnutí a sociálně ekonomických aspektů rozvoje a dalšího prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy. Výrazně se zaměřily na analýzu obou těchto základních rozměrů, na problémy sociologického zkoumání této třídy a využití konkrétních poznatků o jejím postavení v jednotlivých socialistických i v některých kapitalistických zemích pro praktickou propagandistickou činnost.

Československá část připravila pro jednání Problémové komise referáty ss. J. Šanderové, *Sociální struktura dělnické třídy socialistických zemí v historické perspektivě*, kolektivu pracovníků odboru pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV, *Výsledky rozboru procesů reprodukce sociální struktury pracující mládeže v průmyslu socialistických zemí*, J. Večerníka, *Dělnická třída a dynamika mzdové diferenciaci v socialistických zemích*, J. Hartla a J. Večerníka, *Odras sociálně třídní diferenciaci ve vědomí průmyslových dělníků* a J. Vlášila *Sociálně psychologické předpoklady sebeuvědomění dělnické třídy*. Společným tématem těchto referátů byla zejména problematika vnitrotřídní diferenciaci a utváření třídního vědomí.

Ze zahraničních účastníků přednesli na jednání problémové komise referáty ss. I. P. Kocov na téma *Učení Marxe: objektivní ocenění nebo spekulativní koketování*; *Za ještě větší efektivní boj proti buržoazní ideologii a propagandě*, V. Ivanov: *Některé teoreticko-metodologické problémy rozvoje dělnické třídy socialistické společnosti*; W. Morgenstern: *Dělnická třída v podmínkách intenzifikace národního hospodářství*, K. I. Petkov: *Profesionální kvalifikace a vzdělání dělnické třídy v podmínkách vědeckotechnické revoluce*, L. A. Gordon — E. V. Klopov — A. K. Nazimova: *Vedoucí úloha dělnické třídy při zdokonalování socialistické společnosti a upevňování spolupráce bratrských socialistických zemí* a S. Kosel: *Některé výsledky zkoumání problémů dělnické mládeže v PLR*.

Vzhledem k tomu, že konference se zúčastnili badatelé reprezentující různé společenskovědní přístupy ke zkoumání úlohy dělnické třídy, rozvinula se na základě uvedených referátů i dalších vystoupení cenná interdisciplinární diskuse. Konfrontace zkušeností z jednotlivých socialistických zemí přispěla k dalšímu obohacení

poznatkového fondu o národních a mezinárodních aspektech postavení a úlohy dělnické třídy.

Hlavní problémy diskutované na konferenci byly hlouběji rozebírány v sekci *Dělnická třída socialistického společenství: problémy rozvoje a realizace jejího tvůrčího potenciálu* a v sekci *Dělnická třída ve vědeckotechnické revoluci*. Práce v první sekci, zaměřená zároveň k přípravě mezinárodní monografie na toto téma, řešila některé aktuální úkoly komparace prováděné uvnitř socialistického společenství i mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi. Směřovala k pokusům o nový způsob kladení otázek, zefektivňující ideologické působení. Práce v druhé sekci sledovala rozdílné společenské kontexty vědeckotechnického rozvoje a sociálně ekonomické předpoklady intenzifikace národního hospodářství v jednotlivých socialistických zemích.

Československá část Problémové komise připraví vydání veškerých na konferenci přednesených referátů i předložených příspěvků v ruském jazyce v interní edici ÚFS ČSAV. Účastníci jednání vyjádřili pracovníkům ÚFS poděkování za obsahovou přípravu a organizační zabezpečení zasedání pléna a byra Problémové komise.

Byro Problémové komise, které při příležitosti pražského jednání posuzovalo její činnost za uplynulé období, s uspokojením konstatovalo, že v souladu s plánem práce uspořádaly jednotlivé národní části Problémové komise řadu vědeckých akcí k významným jubilejím, událostem a problémům. V rámci činnosti komise bylo vydáno několik mezinárodních publikací. Autorský kolektiv, zahrnující i představitele československé části Problémové komise, obdržel za knihu *Dělnická třída socialistických zemí: mezinárodní zákonitosti a národní zvláštnosti* cenu udělovanou akademii věd socialistických zemí za vrcholná díla v oblasti marxisticko-leninských společenských věd. Byro považuje toto vysoké ocenění výsledků práce Problémové komise za další důkaz plodnosti a perspektivnosti spolupráce vědců bratrských zemí při zkoumání aktuálních otázek mezinárodního dělnického hnutí, světového revolučního procesu a boje za mír.

Vedoucí delegací národních částí Problémové komise přijal v průběhu jednání člen ÚV KSČ a místopředseda ČSAV akademik Z. Snítíl, který vysoce ocenil dosavadní práci komise a zdůraznil význam vědeckého rozpracovávání otázek mezinárodního dělnického hnutí pro řešení nejvýznamnějších teoretických i praktických úkolů současnosti.

Jan Vlášil

Problémy výzkumu sociální aktivity a sociálních systémů(1)

Z teoretického hlediska představuje problematika sociální aktivity a sociálních systémů oblast, v níž se nejbezprostředněji projevuje revoluční přínos K. Marxe k vědám o společnosti a která zároveň poskytuje prostor k diskusi mezi sociology s různou teoretickou orientací. I těm, kteří se nepočítají mezi Marxovy stoupence, je dnes jasné, že v jeho pojetí lidských individuů a sociálních skupin jako subjektů historického procesu v podmínkách konkrétních společensko-ekonomických formací bylo dosaženo teoretické syntézy, jejíž vliv můžeme pozorovat ve všech směrech současné sociologie. Projevuje se v každém pokusu o formování či obhajobu vlastního stanoviska v sociologických diskusích, o hledání odpovědi na základní otázky sociologické teorie i empirické výzkumné praxe: Kým je sociální aktivita realizována? Jaké jsou její determinanty a jaká je její relativní významnost při určování zaměření, intenzity a výsledků činnosti? Jaké typy aktivity a sociálních systémů se vytvářejí, reprodukuji a mění na různých úrovních sociální skutečnosti a za různých historických okolností? Jak vznikají a jak se upevňují nové formy sociální aktivity a sociálních systémů?

Obtíže vznikající při hledání odpovědi na tyto otázky vyplývají v první řadě z různorodosti sociálních vazeb a procesů. Potřeby a zájmy různých sociálních subjektů při výrobě, rozdělování a spotřebě materiálních zdrojů jsou v sociální realitě ovlivňovány znalostmi, hodnotami, normami, volními a emocionálními zvláštnostmi těchto subjektů. V průběhu vzájemného působení dochází k tomu, že jednotlivé akce se agregují v řetězcové činnosti příslušných subjektů, že aktivita lidských individuů se agreguje v kolektivní aktivitu, že jedinečnost a relativní sta-

(1) Poznámky k mezinárodní konferenci *Sociální aktivity a sociální systémy* (Varna, 22.—24. září 1983), která byla organizována Mezinárodní varnskou sociologickou školou a věnována 165. výročí úmrtí Karla Marxe. Konference se účastnili sociologové z Bulharska, Velké Británie, NDR, NSR, Kanady, SSSR, USA, Československa a Švédska.

bilita jednotlivých sociálních situací se spojuje s obecnými charakteristikami a kvalitativní změnou sociálních struktur a procesů.

Tato reálná mnohotvárnost sociální skutečnosti je základní příčinou vzniku množství sociologických přístupů ke zkoumání sociální aktivity a sociálních systémů. Avšak zdůrazňování materiální či ideální, objektivní či subjektivní, specifické či obecné charakteristiky lidského individua či společnosti, jednotlivé akce či aktivit agregovaných ve společenském systému, relativní stability či kvalitativní změny sociálních aktivit a systémů není pouze důsledkem zvláštností zkoumané skutečnosti či vědecko-pragmatických pohnutek jednotlivých výzkumů. V krajních případech vyplývají priority ze zásadně rozdílného chápání povahy sociální skutečnosti, cílů a prostředků sociologického poznání. Tato okolnost vyvolává řadu metateoretických otázek: Jaké jsou ontologické, gnozeologické, vědecko-pragmatické a ideologické (sociálně třídní) základy jednotlivých teoretických přístupů při sociologickém zkoumání reálných sociálních aktivit a systémů? Jaké jsou možnosti srovnání východisek a výsledků jednotlivých přístupů? Na tomto pozadí pak vzniká další skupina metodologických otázek: Jaká je z heuristického hlediska produktivní rovina abstrakce při studiu sociálních aktivit a systémů? Jaké jsou možnosti operacionalizace teoretických modelů při zkoumání sociální aktivity a sociálních systémů? A do jakého stupně odpovídají tyto modely praktickým potřebám diagnózy sociálních procesů a potřebě formování odůvodněných směrnic pro praktickou činnost?

Je zřejmé, že tento komplex otázek proniká každou výzkumnou a vědeckoorganizační činností v sociologii a není reálné očekávat, že jedna konference podá na tyto otázky kategoriálně odpovědi. Cíle konference mohou být skromnější, může je tvořit výměna informací o jednotlivých teoretických a metodologických přístupech, o empirických výsledcích zkoumání reálných sociálních aktivit a systémů i o praktickém významu této výzkumné práce.

1. Přístupy k teorii sociální aktivity a sociálních systémů

Pojmy sociální aktivity a sociálních systémů tvoří jádro všech současných sociologických koncepcí. To však neznamená, že tyto koncepce se tak prostřednictvím obecného nebo shodného kategoriálního aparátu sblížují. Naopak, v krajních případech jde o pojmy *rozdílného* obsahu; rozdily byly jasně charakterizovány i v referátech na konferenci. Základní dělicí linie prochází mezi marxistickým historicko-materialistickým pojetím sociální aktivity a sociálních systémů a různými variantami nemarxistických pojetí.

Vedle množství zásadních rozdílů se v tomto směru rýsují i dvě víceméně obecné metodologické pozice.

Za prvé se zřejmě nerozšířily pokusy oddělovat a klást proti sobě „dvě sociologie“; jednu orientovanou na změnu, tvořivost a subjektivitu *sociální aktivity*, druhou na stabilitu, přizpůsobivost a objektivitu *sociálních systémů*. U různých autorů různých ideologických pozic (například referát V. Dobrijanova, BLR, *Sociologický model společnosti jako sociálního systému* nebo referát R. Müncha, NSR, *Analytický obraz aktivity*) se projevuje snaha nikoli o ozvláštnění a kontrapozici těchto dvou fenoménů, ale o sjednocení koncepcí sociální aktivity a sociálních systémů v jednotný, avšak diferencovaný kategoriální aparát.

Za druhé, v žádném referátu ani v diskusi nebylo obhajováno historicistně nominalistické stanovisko, které určuje a zkoumá sociální aktivity a sociální systém pouze v určitém historickém kontextu. Všichni účastníci konference se tak či onak přihlásili k myšlence, že i za různých historických podmínek je možné vybudovat a využít univerzální kategoriální aparát sloužící k výzkumu sociální aktivity a sociálních systémů. Při výstavbě takového aparátu tvoří výchozí pozici marxismu, podrobně zdůvodněnou v referátu V. Dobrijanova, pojem společnosti (společensko-ekonomické formace). V nemarxistické sociologii existuje naproti tomu množství různorodých a rozporných analytických a vysvětlovacích strategií. Na základě přehledu těch strategií, které jsou nejcharakterističtější, je možné načrtnout možnosti teoretické integrace, k níž v současné sociologii dochází (zároveň s metodologickou, teoretickou a ideologickou diferenciací a polarizací).

V nemarxistické sociologii jsou značně rozšířeny jak monistické tendence, tak různé varianty „faktorového“ přístupu při popisu a objasňování sociální aktivity a sociálních systémů. Idealistická orientace se přitom projevuje pokusy o přeceňování úlohy vědění, hlavně vědeckého vědění, sociálních hodnot a norem, lidské afektivity či kulturních vlivů v sociálních procesech a strukturách. Ojedinelé nejsou ani přístupy, které při určování obsahu sociální aktivity a při utváření či změně sociálních systémů vyzdvihují výlučně úlohu techniky, ekonomické směny či politického panství a politického konfliktu. Mnoho stoupenců mají i obě strany ve sporu o onto-

logické a metodologické vazby mezi individuem a kolektivem, představované různými variantami individualismu a holismu. S tématem konference rovněž těsně souvisejí ostré spory o typologizaci sociální aktivity a sociálních systémů v souvislosti s různými metodologickými a obsahovými zřeteli, mezi něž patří úloha racionality, řešení funkčních problémů prostřednictvím vztahů části a celku, systému a prostředí nebo prostřednictvím mechanismů seberegulace.

Proti této tendenci k diferenciaci a kontrapozici působí v nemarxistické sociologii i tendence k teoretické integraci, která se na konferenci projevila v různých variantách. Svědčí o ní pokusy konfrontovat a spojit myšlenky jednotlivých vlivných sociologů (J. Rex, Velká Británie, *Parsons, Weber a voluntarismus*), srovnávat a integrovat jednotlivé směry nemarxistické sociologie na základě výstavby silně abstraktního kategoriálního aparátu, sjednocovaného pojmy orientace, adaptivnosti, strukturovanosti či identičnosti sociální aktivity (R. Münch), srovnávat a prověřovat heuristické a vysvětlovací možnosti jednotlivých směrů s ohledem na specifické otázky (H. Joas, Západní Berlín, *Systémová integrace a sociální integrace z hlediska perspektivy symbolického interakcionismu*). Přímým uznáním teoretického potenciálu marxistických sociologických idejí jsou i pokusy o osvojení a integraci jednotlivých marxistických pojmů (U. Himmelfstrand, Švédsko, *Přínos teoretické formalizace k rozvoji marxistické teorie a praxe*).

Marxistický přístup k řešení četných různorodých problémů spojených se zkoumáním sociální aktivity a sociálních systémů se opírá o materialistickou interpretaci sociální skutečnosti a systémových idejí rozvinutých a vědomě využívaných marxisticko-leninskou ideovou tradicí. Hlavní pozornost se přitom soustřeďuje na konkrétně historickou interpretaci základních marxistických pojmů se zřetelem k podmínkám sociální aktivity a k podmínkám formování, fungování a vývoje sociálních systémů v socialistické společnosti (G. V. Osipov, SSSR, *Sociální systém a sociální zákony*) nebo v soudobé kapitalistické společnosti (V. L. Allen, Velká Británie, *Vědomí jako prostředník sociální změny*).

Jiný směr osvojení marxistického ideového dědictví a odůvodňování marxistického přístupu ke zkoumání sociální aktivity a sociálních systémů představuje současná interpretace nejdůležitějších marxistických metodologických a teoretických myšlenek, zvláště v souvislosti s formováním základních sociálních skupin (tříd) a sociálních vztahů (H. Steiner, NDR, *Marxův postup při sociologické analýze reprodukce a socializace*). Toto systemizování a rozvíjení idejí marxistické tradice je zvláště účinné, je-li spojeno s kritikou ideových mezí současné nemarxistické sociologie (K. Rychtařík, ČSSR, *Společnost jako integrovaný systém sociálních vztahů*; G. Bremer, NDR, *Sociální skupina jako systém sociálních vztahů a charakteristiky její aktivity*).

Z logického hlediska byly rozvinuty marxistické myšlenky překonávající paradoxy „vnitřního“ a „vnějšího“ určení sociálních vztahů, metodologického individualismu a holismu v sociologii (D. Spasov, BLR). Byla věnována pozornost i pokusům rozpracovat a při zkoumání sociálních aktivit a sociálních systémů využít rozvinutou marxistickou koncepci sociální interakce (V. Dobrijanov — N. Genov, BLR, *Racionalita sociální aktivity a sociální systémy*).

Nelze pochybovat, že diskuse o tomto širokém okruhu prvořadě důležitých teoretických a metodologických problémů by byla zvláště efektivní, kdyby probíhala na základě nebo v přímém spojení s upřesňováním používaných pojmů sociálního. Tohoto tématu se přímo či nepřímo dotýkaly všechny referáty i diskuse, zvláště v souvislosti s obsahem, původem a funkcemi sociálních norem. Bylo by však užitečné, kdyby se toto téma stalo předmětem speciálního referátu, v němž by nebyly systemizovány pouze základní charakteristiky sociální skutečnosti, ale též zvláštnosti, přednosti a nedostatky základních koncepcí povahy sociálního. Vznikl by tak pevný základ pro typologizaci sociálních aktivit a systémů se zřetelem k rozličným kritériím. Sama skutečnost, že přes snahu organizátorů nebyl takový referát přednesen, svědčí o složitosti dané otázky, kterou je zřejmé třeba dále a hlouběji rozpracovávat.

Přednosti a nedostatky jednotlivých pojetí sociální aktivity a sociálních systémů jsou určovány nejen jejich teoretickým obsahem, ale též možnostmi jejich operacionalizace a jejich praktickým významem při vysvětlování, předvídání, případně při cílevědomé přeměně sociální skutečnosti.

2. Empirický obsah a praktický význam výzkumu sociální aktivity a sociálních systémů

Práce věnované tématu sociální aktivity a sociálních systémů mají často převážně teoretický charakter. Dojem o jejich odtrženosti od potřeb empirické výzkumné

práce a sociální praxe však není zpravidla přesný. Teoretická abstraktnost je předpokladem vytváření diferencovaných pojmů, které tvoří kostru soustavy empirických indikátorů a slouží k teoreticky odůvodněnému vysvětlení a předvídání konkrétních sociálních struktur a procesů a k formování účinných směrnic pro praktickou činnost.

Myšlenka o těsném spojení teoretických výzkumů sociální aktivity a sociálních systémů s výstavbou národních systémů sociálních indikátorů s ohledem na cíle sociálního plánování tvořila základ referátu G. V. Osipova a diskuse, která se na jeho základě rozvinula. Tentýž úkol byl konkrétněji formulován v referátu V. Dobrijanova v souvislosti s budováním soustavy indikátorů pro výzkum způsobu a kvality života. Základními pojmy soustavy indikátorů jsou sociální subjekt, prostředek, aktivita a vztah.

Operacionalizaci marxistického kategoriálního aparátu, především s ohledem na pracovní činnost, byla na konferenci věnována speciální pozornost v referátu Z. Stajkova, BLR, *Dimenze sociálního*. Konkrétně historický přístup převládá v referátu I. T. Levikina, SSSR, *o zvláštnostech poznávací aktivity v podmínkách různých společenských soustav*. Operacionalizaci pojmů sociální aktivity a sociálních systémů pomocí zprostředkujících pojmů, jako potřeby, zájmy, druhy sociální aktivity jednotlivých sociálních skupin, se zabýval referát H. Rödera z NDR.

V řadě referátů byla operacionalizace používaného kategoriálního aparátu sloužícího k výzkumu sociální aktivity a sociálních systémů dovedena až ke konkrétní analýze sociálních struktur a procesů v soudobé kapitalistické společnosti. Široký pohled na technologické, ekonomické, politické a ideologické příčiny a na konkrétní obsah změn v třídním vědomí anglických a amerických horníků podal — pod zorným úhlem marxistického pojmu třídní aktivity — referát V. L. Allena. Jeho vysvětlovací strategie se soustředila hlavně na pojmy spjaté s rozpory kapitalistického společenského systému, vedoucími jak k převrácenému ideologickému vědomí, tak k ideové připravenosti odborové a politické činnosti, která se cílevědomě zaměřuje na obranu třídních zájmů.

U. Himmelstrand, využívající typologie vztahů mezi sociálními procesy a sociálními subjekty, obsahově interpretované s ohledem na některé kategorie historického materialismu, analyzoval rozpory v kapitalistickém tržním mechanismu, v organizační činnosti odborů a v třídním vědomí v rozvinutých kapitalistických zemích. Ve speciálnější rovině poukázal na spojitost mezi procesy stagnace a inflace a organizovanou odborovou a politickou činností.

Poznatky získané při empirických výzkumech izolace, strachu a bezmocnosti v sociálních skupinách (M. Albrow, Velká Británie) ukazují, že do teoretického rámce zkoumání sociální aktivity a sociálních systémů je třeba zahrnout pojem afektivit, čímž se zvýší i jeho heuristická hodnota v popisných a vysvětlovacích procedurách (*Systémy činnosti a přirozené systémy jako vzájemně se doplňující aspekty zkoumání společnosti*).

Jak různorodé mohou být aplikace kategoriálního aparátu teorie sociální aktivity, ukázal referát D. Levina, USA, *Formy a funkce sociálního vědění, paradigma teorie činnosti*. V rozvinutém projektu analýzy subjekt-objektových vztahů v průběhu získávání, zpracování a využívání poznatků o sociální skutečnosti lze současně zcela zřetelně postřehnout i systémový rámec indikátorů používaných k analýze výzkumné činnosti jako systémového útvaru.

Ustředním problémem, vznikajícím při shrnutí popsanych pokusů o empirickou aplikaci pojmových schémat „sociální aktivity“ a „sociální systémy“ a při jejich využití k orientaci a řízení praktické činnosti, je značně omezená srovnatelnost jednotlivých empirických výsledků. Příčinou této nepříznivé situace, znesnadňující kumulaci dat v sociologických výzkumech, je hlavně kvalitativní rozdílnost teoretických modelů tvořících základ používaných empirických indikátorů.

Nelze ovšem přehlížet ani vliv rozdílných sociálních podmínek, které vedou k prioritizaci těch či oněch teoretických modelů a způsobů jejich využití. Diskuse, které proběhly na konferenci, nicméně ukázaly, že vytváření sociálně univerzálních charakteristik reálných aktivit a systémů a snaha o pochopení metodologických, obsahově teoretických a sociálních příčin budování teoretických modelů a jejich empirizace mohou v jednotlivých případech zabezpečit nezbytné předpoklady pro odbornou diskusi na vysoké teoretické úrovni.

* * *

Z výměny informací o úspěších a problémech při teoretické reprodukci sociální aktivity a sociálních systémů a z používání těchto teoretických modelů jak při empirických výzkumech, tak k praktickým účelům, vyplývají závěry, které se hluboce

dotýkají další výzkumné práce v marxisticko-leninské sociologii. Základním úkolem je dosáhnout skutečné komplexnosti sociologického přístupu při zkoumání reálné komplexnosti sociálních aktivit a systémů. Vzory takového komplexního přístupu jsou obsaženy v marxistickém systémovém pojmu společensko-ekonomické formace, v pojetí vědomí jako odrazu při současném zdůraznění jeho aktivní úlohy v sociálních procesech, v marxistickém dialektickém chápání úlohy individua a kolektivu v historickém procesu. Potřeby poznání a praxe však ukazují, že je nutné vybudovat ještě diferencovanější sociologický kategoriální aparát a cílevědomě jej využívat v popisných a vysvětlovacích, prognostických a sociálně technologických procedurách. Zdokonalování kategoriálního aparátu pravděpodobně ovlivní i rozsah pojmů, například pojmu „sociální“, s ohledem na sociologický poznávací zájem. Prozatím lze předpokládat, že nejvýraznější teoreticko-organizační a heuristické možnosti má takový pojem sociálního, který se vztahuje hlavně ke společností jako základním sociálním systémům a v souladu s marxistickou tradicí klade důraz na jejich výrobně rozdělovací struktury a procesy.

Ve *strukturním* ohledu je třeba, aby se snaha o komplexnost při výzkumu sociální aktivity a sociálních systémů projevila i dalším přesným určením složek jednotlivých aktivit a systémů i jejich vztahů. V sociální skutečnosti jsou analyticky rozlišovány subjekty, předměty, cíle (instrumentální a konečné), prostředky, prostředí, průběh a výsledky. U sociálních systémů pak vnitřní a vnější vztahy, vztahy koordinace a subordinace, spolupráce a konfliktu, morfologické a genetické vztahy aj. Po obsahové stránce se tato analytická určení konkretizují prostřednictvím látkové energetických, informačních, prostorových a časových charakteristik sociálně strukturních jednotek, jako jsou osobnost, skupina, sociální třídy, instituce, organizace, společnosti se svými potřebami, zájmy, hodnotovými systémy a s charakteristikami geografického, demografického, technologického, ekonomického, etnického, kulturního a jiného prostředí jejich činnosti. Nutným předpokladem smysluplného určení těchto charakteristik v konkrétně historickém kontextu je využití diferencovaného pojmu společnosti jako sociálního systému, který má mezi sociálními systémy existujícími v určitém historickém prostoru a čase nejvyšší potenciál sebezřízení a sebezvoje.

V oblasti *fungování* sociálních aktivit a sociálních systémů je nejzávažnějším a dosud jen částečně řešeným úkolem sociologických výzkumů určení kanálů a prostředků látkové energetické a informační výměny, jejímž prostřednictvím se vyvíjejí, reprodukuji a mění aktivity a systémy. Široké pole pro posouzení a řešení tohoto úkolu poskytuje srovnání subjektivních cílů sociálních subjektů a objektivních cílů sociálních systémů při přijímání a uskutečňování rozhodnutí v oblasti sociální aktivity. Dalším směrem je určování typových procesů při výměně typových výsledků aktivit za účelem reprodukce sociálních systémů, a zvláště sociálního systému „společnosti“, jakož i při výměně mezi jednotlivými hierarchickými úrovněmi při přípravě a uskutečňování rozhodnutí v oblasti aktivity. Jak v abstraktně teoretické rovině, tak v konkrétně historickém kontextu řešení těchto úkolů je nutná další sociologická interpretace klasických marxistických závěrů o určující úloze výrobně rozdělovacích procesů a o tvořivé povaze vědomí jako odrazu. Mezi perspektivní směry takovéto výzkumné práce patří sociologické určování mechanismu vznikání, šíření a fungování nových výrobních technologií nebo systémů symbolů. Slibné možnosti kladení a řešení takových problémů — nejen v kontextu fungování sociálních aktivit a systémů, ale též z hlediska jejich strukturování a vývoje — může pravděpodobně poskytnout rozpracování marxisticko-leninského sociologického pojmu sociální interakce, a to jak v jeho nejobecnějších určeních, tak s ohledem na ekonomické, politické a ideologické skupiny, organizace a instituce, na procesy třídního boje, urbanizace i scientizace.

V problémovém komplexu *vývoje* sociálních aktivit a systémů je nejzávažnější otázkou přesné určení podmínek a průběhu základních sociálních změn. Při určování „vývoje“ jako celistvé kvalitativní změny určitého systému je zřejmé, že podmínky, hybné síly, průběh a výsledky sociálního vývoje se určují s ohledem na systémový sociální kontext. I v tomto směru obsahuje marxisticko-leninská sociologická tradice se svým kategoriálním aparátem, vztahujícím se k sociálním třídám a třídnímu boji, k makrosociálnímu vývoji jako střídání společensko-ekonomických formací v důsledku sociálních revolucí, pevně orientační body pro další výzkum, který bude nepochybně muset ještě diferencovaněji propracovat vztahy mezi vývojem sociálních systémů na úrovni osobnosti, skupiny, společnosti a civilizace i vztahy mezi aktivitami na těchto sociálních úrovních. Mezi zvlášť závažné otázky patří i otázka typových nositelů sociální změny a typových nositelů sociálního vývoje, mechanismů vznikání a upevňování nových sociálních aktivit a sociálních systémů.

Celý tento obsažný problémový komplex je třeba nově uchopit zároveň s řadou složitých *metodologických* otázek, které se týkají podmínek, cílů a prostředků sociologické výzkumné práce při pokusech o adekvátní reprodukci materiálního a ideálního, subjektivního a objektivního, jedinečného a obecného, struktury, fungování a vývoje sociální aktivity a sociálních systémů i vztahů mezi nimi. Další metodologický problémový okruh se týká výstavby, systematizace a využívání sociologického kategoriálního aparátu a ve speciálnější rovině i možnosti a hranic využívání sociálně univerzálních kategorií, jako sociální aktivita a sociální systémy, při výzkumu historicky konkrétních projevů aktivity a systémovosti v sociální skutečnosti. Metodologické diskuse se zaměřují i na otázky výstavby a používání pojmových a empirických indikátorů při výzkumu reálných sociálních aktivit a sociálních systémů a na problémy určování specifického sociologického hlediska v rámci těchto výzkumů.

Zvýšená pozornost k pojmům sociální aktivity a sociálních systémů v diskusi s nemarxistickými koncepcemi a v průběhu rozpracovávání marxistické sociologické koncepce je nakonec vyvolávána tím, že kolem těchto pojmů se v podstatě soustřeďuje i problematika praktického významu marxisticko-leninské sociologie. Její praktický význam je neobyčejně různorodý a sahá od účasti v ideologickém boji mezi dvěma protikladnými sociálně ekonomickými soustavami až k řešení základních problémů při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. Takovou povahu mají otázky spojené s výstavbou a využitím jednotného systému sociální informace, s přípravou a realizací usnesení o změnách v teritoriálním uspořádání, v životních a pracovních podmínkách základních sociálních skupin, s rozvojem osobnosti. Teoretické a metodologické diskuse o výstavbě a zdokonalování marxisticko-leninského sociologického kategoriálního aparátu a sociologických výzkumných metodik tak získávají i bezprostředně praktickou hodnotu pro řízení sociálních procesů a pro fungování a rozvoj sociálních systémů v socialistické společnosti.

Nikolaj Genov
(Přeložil Ota Vochoč)

Mezinárodní sympozium k modelování sociálních procesů a 9. porada pracovní skupiny „Sociální plánování a prognózování“

Ve dnech 19. až 23. září 1983 se konala ve Varně v pořadí již devátá porada pracovní skupiny *Sociální plánování a prognózování*, která pracuje již desátý rok v rámci problémové komise mnohostranné spolupráce akademii věd socialistických zemí *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*. Podobně jako předchozí porady pracovní skupiny byla i tato spojena s konferencí *Modely a indikátory sociálního plánování a rozvoje* s mezinárodní účastí.

Porada a konference byly jedním z milníků dosavadní spolupráce pracovní skupiny, která vstupuje do desátého roku své činnosti.

První léta se soustředila na zpracování společné monografie *Planning and Forecasting Social Processes* (Praha, Academia 1978), která zobecnila zkušenosti sociálního plánování a prognózování v socialistických zemích a byla předložena k diskusi na IX. Světovém sociologickém kongresu ve Švédsku.

Podnět k rozpracování další koncepce společného výzkumu přinesla porada pracovní skupiny v roce 1978 ve Varně, spojená s konferencí na téma *Systém ukazatelů jako základ sociálního plánování a prognózování*. Sociální ukazatele byly diskutovány v úzké vazbě na sociální problematiku pracovních kolektivů, rozvoje územních celků a vytváření počítačových systémů automatizovaných informací pro řízení. Další porady a konference byly věnovány problémům řízení a plánování sociálních procesů města a jeho rozvoje (Weimar 1979), teorii a metodologii sociálního prognózování a jeho úloze v rozvoji socialistické společnosti (Varšava 1980). Fond dosud nashromážděných výzkumných poznatků umožnil dále konkretizovat koncepci výzkumu pracovní skupiny do konce pětiletky.

Na poradě pracovní skupiny v Liblicích v roce 1981 byly projednány teze společné monografie *Teorie a praxe sociálního plánování a prognózování v socialistických zemích*; jednotlivé oddíly této připravované monografie představují také základní témata, na něž se zaměřuje výzkum pracovní skupiny v období do roku 1985. V souladu s touto koncepcí se konala v roce 1982 v Moskvě konference pracovní skupiny k teoretickým a metodologickým otázkám tvorby sociálních ukazatelů v systému sociálního plánování. Sovětští experti přišli s návrhem na zpracování další společné monografie k tomuto závažnému problému a na konferenci v roce 1983 ve Varně předložili k projednání teze další monografie.

Porada pracovní skupiny ve Varně pak — jako další krok v uskutečňování společné výzkumné koncepce — projednala problematiku sociálního modelování ve vazbě

na sociální ukazatele. Do konce této výzkumné pětiletky byla schválena dvě další symposia pracovní skupiny: v roce 1984 v MLR na téma *Sociální problémy v systému plánování* a v roce 1985 v NDR na téma *Sociální politika a sociální plánování*.

Jednání ve Varně, jehož se zúčastnilo téměř 200 expertů, převážně z BLR, probíhalo na plenárních zasedáních a v pěti odborných sekcích. Součástí programu byla i diskuse u „kulatého stolu“ s vedoucími jednotlivých národních delegací (BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR a SSSR). Delegaci z ČSSR tvořili tři účastníci: F. Kutta (koordinátor pracovní skupiny) a L. Machoň (oba z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) a M. Nebeský (z Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, Praha). Příspěvky do sborníku konference vypracovali J. Linhart (Psychologický ústav ČSAV, Praha) k problémům modelů v psychologii a Ter-Manuelians (Institut řízení, Praha) k problematice modelů v teorii a praxi rozhodování.

F. Kutta vystoupil na plenárním zasedání s hlavním referátem *o úloze modelování v plánování a prognózování sociálních procesů*. Na zasedání v sekcích přednesl L. Machoň referát *o týmové práci sociálního modelování a specifických otázkách simulacních modelů* a M. Nebeský *o zkušenostech ze sociálních experimentů v ČSSR*.

Vzhledem k tomu, že dosud není k dispozici komplexní soubor příspěvků, omezíme se jen na některé referáty z plenárních zasedání.

F. Kutta nastínil *genezi sociálního modelování* a poukázal na řadu dosud nevyřešených metodologických a metodických problémů v této oblasti. Zabýval se vztahem mezi plánem a modelem a významem modelování ve společenské plánovací a řídicí praxi. Jedním z nejdůležitějších metodologických problémů je zde postižení dynamiky modelovaného objektu spjaté se změnami jeho struktury. Úroveň modelování je podmíněna úrovní časových řad ukazatelových systémů, v nichž dynamika různých procesů technických, ekonomických a sociálních je různou měrou postižitelná a problém neurčitosti a neurčenosti, narůstající s rostoucím časovým horizontem, je násoben problémem metodiky konstrukce časových řad ukazatelových soustav. Často kritizovaná změna metodiky, především statistických ukazatelů, je problematická tím, že tato změna je často jen odrazem kvalitativních změn uvnitř sledovaného objektu. V každém případě však tvorba časových ukazatelových řad je základem konstrukce všech dynamických modelů. Důležitým nástrojem přechodu ke komplexnímu postižení plánované sociální reality je rozvoj systému programů, podložený odpovídajícím systémem modelů společenského rozvoje.

Výzkum v oblasti modelování se bezprostředně váže na výzkum zdokonalování informační základny. S tím souvisejí problémy zdokonalování systému sociálních ukazatelů, norem a normativů, využívání výpočetní techniky a zavádění automatizovaných systémů do praxe plánování a řízení sociálních procesů. Dlouhodobou cílovou funkcí modelování sociálních procesů je postupná tvorba systému plánových modelů zahrnujících všechny podstatné rozvojové stránky společenské existence — od prognózy, přes systém plánů a programů až po projektování sociálních procesů v průřezu vertikálním i horizontálním.

S podnětným příspěvkem zaměřeným na *tvorbu systému ukazatelů při analýze životního způsobu* vystoupil H. Berger (Institut sociologie a sociální politiky AV NDR, Berlín). Zdůraznil rozhodující úlohu teorie socialistického životního způsobu a systémového přístupu při operacionalizaci této filozoficko-sociologické kategorie. Modelová představa životního způsobu, podobně jako i jiných sociálních objektů, je nutně zjednodušená a odráží pouze některé jeho kvality. Představuje můstek mezi teorií a objektem a zahrnuje jeho teoretickou a empirickou analýzu.

Zpracování systému sociálních ukazatelů předpokládá operacionalizaci složité kategorie životního způsobu, vymezení jednotlivých pojmů, identifikaci jeho prvků a specifikaci jeho ukazatelů. Řešení problému spočívá v rozvinutí teoretického modelu; identifikace sociálních ukazatelů je možná jen v rámci existujících systémových vazeb.

Konstrukce každého koncepčního modelu životního způsobu předpokládá proto teoretické vymezení výrazných znaků životního způsobu, jimiž jsou činnosti, vztahy, subjektivní faktory a objektivní (životní) podmínky. Nezbytným krokem analýzy způsobu života v jeho celistvosti a zdůvodnění tendencí jeho dalšího rozvoje je rozbor struktury, historie, rozměru a obsahu kategorie „životní způsob“ a příslušných pojmů a ukazatelů. Přitom je nutno vzít v úvahu vzájemné působení jeho jednotlivých komponent.

Při analýze konkrétní historické pojmu socialistický životní způsob (v jeho sociální a teritoriální diferenciaci) vycházel H. Berger ze základních práv a povinností zakotvených v ústavě. Rozlišil deset komplexů potřeb, jimiž jsou: práce, výživa, odívání, bydlení, zdraví a sociální zabezpečení, výchova a vzdělání, kultura a umění, sport a odpočinek a doprava. Pro tyto komplexy byly vypracovány soubory znaků,

kteřé obsahují cca 600 ukazatelů takových prvků životního způsobu, jako jsou druhy sociálních činností, sociální podmínky, sociální vztahy, individuální hodnoty a reflexe. Určující vazba mezi druhy životních činností, podmínkami života, sociálními vztahy a individuálními reflexemi a hodnotami představuje výrazný sociologický rys socialistického životního způsobu.

V další části referátu autor podrobně vysvětlil vazby mezi deseti komplexy potřeb a druhy životních činností, podmínkami života, sociálními vztahy a individuálními reflexemi a hodnotami. Konceptuální model životního způsobu je základem pro vytvoření příslušného systému sociálních ukazatelů.

V. Dobrijanov (Institut sociologie BAV, Sofia) se ve svém referátu zabýval problematikou *utváření a využívání sociálních indikátorů*. V úvodu ocenil soustředěnou pozornost, která je tvorbě sociálních indikátorů věnována. V posledních letech byla k této problematice uspořádána řada konferencí v SSSR, ČSSR, BLR, NDR, MLR a PLR. Ocenil také přínos pracovní skupiny *Sociální plánování a prognózování* III. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, jejímž koordinátorem je F. Kutta. Přes veškeré úsilí se však nepodařilo dosud dospět k jednotným teoretickým a metodologickým východiskům při utváření systému sociálních indikátorů, nebyl dosud vypracován jednotný systém sociálních informací. Nedostatečně se využívá stávající informační báze v praktickém řízení, dosud se neuplatňuje racionální cesta pro dosažení maximálního politického efektu při využívání indikátorů v sociálním prognózování a plánování, ve vědeckém řízení společnosti.

V. Dobrijanov rozdělil svůj referát do tří částí. V první části se zabýval problematikou utváření sociálních indikátorů, ve druhé tvorbou systémů sociálních indikátorů a ve třetí problémy jejich využití ve společenské řídicí praxi. Zdůraznil význam sjednocení základních teoretických, metodologických a praktických přístupů při vytváření systémů sociálních indikátorů a modelů pro poznávání a řízení sociálních procesů. Maximálním cílem je zde vytvoření jednotného systému sociálních indikátorů. V minimálním programu pak jde především o to

- zvýšit úsilí pro další rozvoj standardních modelů a indikátorů pro jednotlivé sociální procesy a systémy na základě obecné výchozí modelové představy;
- sjednotit úsilí pro zdokonalení banky sociologických dat a mechanismů jejich efektivního využívání;
- urychlit a zdokonalit publikování a vyhodnocování výsledků empirických sociologických výzkumů;
- integrovat výzkum sociálních indikátorů.

S dalším závažným příspěvkem vystoupil S. F. Frolov (Institut sociologických výzkumů AV SSSR, Moskva). Nastolil otázku, jak měřit stupeň zralosti socialistické společnosti a jejího přechodu k vytvoření beztržní společnosti. Poukázal na nutnost věnovat již nyní zvýšené úsilí analýze budoucích sociálních vztahů beztržní společnosti a charakteristik jejího životního způsobu.

V průběhu konference byla věnována velká pozornost další práci na společné monografii *Teorie a praxe sociálního plánování a prognózování v socialistických zemích*. Redakce její pracovní verze bude hotova v tomto roce. Další porada pracovní skupiny se bude konat letos v MLR a bude spojena se symposiem k problematice sociálních problémů v systému plánování.

Ladislav Machoň

I. setkání absolventů studia marxisticko-leninské sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha

Dne 28. X. 1983 se ve velkém sále Svazu českých novinářů konalo I. setkání katedry marxisticko-leninské sociologie filozofické fakulty UK v Praze s absolventy. Pozvání přijalo na 160 absolventů z 15 absolventských ročníků, členové katedry a hosté: nestor české sociologie prof. Karel Galla, s. Ladislav M. Sobotka, zástupce ministerstva školství ČR a s. Stanislava Kašparová, zástupkyně OV KSČ Praha 1. Setkání proběhlo v pracovní a tvořivé atmosféře a dalo základ k prohloubení vzájemné informovanosti o odborné činnosti.

Jednání zahájil zástupce vedoucího katedry Jan Sedláček, který vysvětlil smysl setkání a seznámil účastníky s programem.

Úvodní referát přednesl vedoucí katedry prof. Antonín Vaněk. Zdůraznil význam setkání jako pokusu o navázání užší spolupráce mezi katedrou a absolventy. V souvislosti s hlavním tématem programu, jenž byl formulován jako *vztah sociologické teorie a praxe v diskusi učitelů a absolventů katedry marxisticko-leninské sociologie*,

se pak zabýval otázkami praktické úlohy sociologů v současné etapě rozvoje socialistické společnosti. Poukázal na nutnost respektovat třídní a ideologickou podmíněnost sociologické práce i v kontextu současné napjaté mezinárodní situace. Charakterizoval hlavní současné vnitropolitické a ekonomické skutečnosti, determinující vývoj v současném období, jejichž respektování se nemůže vyhnout žádný sociolog.

Dále se zabýval problémem odborného uplatnění absolventů v praxi, některými otázkami práce katedry a jejími hlavními úkoly.

Charakterizoval vědeckovýzkumnou činnost realizovanou v rámci vědeckého úkolu *Kritika teoretických a metodologických východisek buržoazní sociologie*. Informoval o výchově interních i externích aspirantů a o vypsání specializací na školní rok 1983/1984: sociologie práce a průmyslu, sociologie mládeže a sociologie venkova.

Reálným problémem, s nímž se katedra setkává, je skutečnost, že v posledních letech dochází ke snižování počtu přijímaných posluchačů. K serióznímu prozkoumání této otázky je orientován srovnávací výzkum absolventů oboru, vedený s ing. Věrou Tauberovou, CSc., který má být ukončen v polovině roku 1985. V té souvislosti vyvstává i otázka případné úpravy profilu a optimalizace výuky oboru a řešení naléhavých potřeb dalšího vzdělávání absolventů, například zavedením postgraduálního studia.

Pro úspěšné vyřešení naznačených problémů je nutná spolupráce katedry a absolventů. Prostředníkem této spolupráce by měla být Rada absolventů, která hodlá setkání tohoto druhu organizovat každý druhý rok. Příští setkání by mohlo mít i formu teoreticko-praktického semináře k některému z aktuálních problémových okruhů.

V následujícím jednání vystoupili jak členové katedry, tak někteří absolventi:

Z. Roll (katedra sociologie FFUK, Praha) a **J. Perglerová** (Československý rozhlas, Praha) podali informaci o založení rady absolventů. Byla založena v květnu letošního roku, spadá svou činností pod pravomoc katedry a je také katedrou řízena. Jejím posláním je rozvíjet spolupráci mezi katedrou a absolventy a zajišťovat vzájemnou informovanost o odborné činnosti. Toto poslání realizuje ve dvou základních rovinách:

1. organizační přípravou setkání katedry s absolventy; budou uskutečňována v dvouletých intervalech;
2. spoluprací při vydávání bulletinu *Informace pro absolventy*, který bude vycházet 2× ročně v rozsahu 30–40 stran.

Rada má v současné době 23 členů. Funkční období je dvouleté. Návrhy na nové členy podává rada, schvaluje je vedení katedry. V 1. funkčním období je předsedou rady **Z. Roll**, místopředsdou **V. Filipská**, tajemníkem **J. Perglerová**. Při své činnosti se rada opírá o konzultanty reprezentující základní pracoviště v oboru sociologie i příbuzné obory.

V. Tauberová (katedra sociologie FFUK, Praha) informovala o srovnávacím výzkumu absolventů. Vybídla přítomné absolventy, aby aktivně převzali roli respondentů a napomohli tak objektivnosti závěrů výzkumu i řešení aktuálních otázek uplatnění absolventů ve společenské praxi.

K. Filipská (katedra sociologie FFUK, Praha) hovořila o organizačních otázkách spojených s uspořádáním I. setkání i o další spolupráci katedry s absolventy.

K účastníkům setkání dále promluvil prof. **K. Galla**. Ve svém vystoupení srovnával možnosti naší současné sociologie s jejími historickými počátky, jichž byl sám svědkem. Blahopřál absolventům, že mohli vystudovat marxisticko-leninskou sociologii jako vědní obor, který má ve společenských vědách své pevné místo. Zdůraznil, že další osudy oboru sociologie závisejí především na absolventech samých, na tom, jak svou prací dokáží přispět k řešení aktuálních celospolečenských úkolů dneška.

M. Sobotka (ministerstvo školství ČSR, Praha) vyzdvihl důležitost setkání a uvedl, že na světových univerzitách jsou setkání tohoto typu běžnou praxí. Dále hovořil o některých možnostech zdokonalování spolupráce mezi katedrou a jejími absolventy, mezi teoretickými pracovišti a sociologickou praxí.

Z diskusních příspěvků:

P. Pejchal (Ústřední politická škola ČSS, Praha) zdůraznil možnost využití sociologie na úseku propagace sociologických poznatků v rámci politickovýchovné práce a v realizaci šetření pro potřeby řídicích orgánů ČSS.

S. Beneš (ministerstvo zemědělství a výživy ČSR, Praha) se zabýval aktuálními otázkami sociologie zemědělství a venkova v ČSR. V našem zemědělství jsou na všech úrovních vytvořeny podmínky pro výzkumnou činnost, roste však tlak na větší praktickou využitelnost a hloubku sociologického zkoumání. K nejdůležitějším úkolům

sociologie zemědělství v současné době patří výzkum sociálního rozvoje pracovníků v zemědělství, tj. výzkum lidského činitele a řízení sociálního rozvoje. Jde o tyto čtyři oblasti: struktura pracovní síly a její reprodukce, hodnocení dosavadní úrovně sociálního rozvoje, zdokonalování metod sociálního plánování a zdokonalování řídicí práce.

J. Perglerová a J. Košťál (Československý rozhlas, Praha) představili další sociologické pracoviště, a to výzkumné oddělení Československého rozhlasu. Jeho hlavním posláním je sledovat veřejné mínění a následně provádět odpovídající úpravy programů a sledovat životní rytmus populace, což je důležité pro vytváření skladby rozhlasových pořadů. Vedle výzkumné a publikační funkce plní oddělení funkci pedagogickou.

J. Buriánek (katedra sociologie FFUK, Praha) informoval o výzkumech, na nichž katedra spolupracuje s dalšími institucemi. Jde například o výzkum pracovních skupin v energetice (ve spolupráci s výcvikovým střediskem energetiky koncernu České energetické závody v Tušimicích); výzkum kvalifikační struktury pracovníků v zemědělství (ve spolupráci se studijně metodickým střediskem Ústavu marxismu-leninismu UK v Praze).

E. Urbánek (katedra sociologie filozofické fakulty UK, Praha) podal vědeckou informaci o zprávě tzv. Římského klubu nazvané *Cesta do XXI. století s podtitulem Alternativní strategie pro industriální společnosti* z května 1983, zahrnující řadu referátů představitelů společenských a přírodních věd, hospodářství a politiky. Podle jejich názvů — *Lidstvo stojí před volbou, Prostředí a růst, Cesty k reformaci industriální společnosti, Automatizace a informace, Lidská sídla* — si lze učinit představu o tematické šíři zprávy, předkládající koncepce a ideje řešení globálních problémů. Svým celkovým vyzněním se zpráva řadí k varovnému až pesimistickému trendu západní prognostiky.

R. Mišonová (České plynárenské podniky, koncern Praha 1) informovala o práci Ústavu pro vzdělávání pracovníků ve stavebnictví. Seznámila posluchače se strukturou ústavu a hlavním zaměřením jeho pedagogické činnosti. Zdůraznila význam interdisciplinárního přístupu a problémového pojetí v pedagogické práci, poukázala též na uplatňování sociologické teorie a praxe v činnosti ústavu a nabídla absolventům možnost uplatnění v ústavu.

P. Pekárek (Plynárenské závody, Praha) se zabýval jednotnou údajovou základnou organizací a poukázal také na některá úskalí práce sociologa v podniku.

J. Dostál (oddělení psychologie a sociologie práce Výcvikového střediska energetiky koncernu ČEZ v Tušimicích) se zabýval velmi úspěšnou spoluprací mezi střediskem a katedrou. Středisko zkoumá postavení lidského činitele v rezortu energetiky. Příkladem spolupráce s katedrou je zpracování sekundární analýzy početných dříve provedených výzkumů, která přispěla k prohloubení a zkvalitnění sociologické informace.

J. Louda (Sběrné suroviny, Praha) informoval o generelu životního prostředí, zpracovaném Ústavem hlavního architekta NVP, který poukazuje na celou řadu alarmujících zjištění, dotýkajících se životního prostředí v hlavním městě Praze. Poukázal na potřebu prohloubení ekologické výchovy obyvatelstva, počínaje již školní mládeží. Apeloval na absolventy, aby se v maximální míře spolupodíleli na realizaci opatření, která jsou v generelu navrhována.

M. Flek (výpočetní středisko Automobilových oprav, Praha) hovořil k metodologickým otázkám. V současné době si nelze představit sociologický výzkum bez nasazení výpočetní techniky. Jsou k dispozici vysoce výkonné počítače a programy schopné efektivně zvládnout primární sociologickou informaci. Problémem je využití této techniky při sekundární analýze sociologických dat. Na této úrovni ještě nemáme nejlepší možnosti, ale zajímavý a perspektivní směr představují kapesní programovatelné kalkulátory. Této techniky bude využito experimentálně i při zpracování výzkumu absolventů.

K. Zich, i když ve své pěvecké kariéře sociologii přímo nepotřebuje, uvítal možnost zúčastnit se setkání. Při té příležitosti navrhl některá zlepšení organizační přípravy příštího plánovaného setkání.

Závěry setkání:

1. Navrhujeme prohloubit a rozšířit spolupráci katedry s absolventy v následujících oblastech činnosti:

- a) aktivní účast absolventů v roli tazatele i respondenta při realizaci srovnávacího výzkumu absolventů;
- b) zapojení do publikační činnosti bulletinu *Informace pro absolventy oboru marxisticko-leninské sociologie*;

- c) účinná pomoc absolventů při rozmísťovaní nových absolventů;
- d) vzájemná informovanost o vědeckovýzkumné a publikační činnosti absolventů prostřednictvím bulletinu *Informace*;
- e) zpřesňování adresáře absolventů, zejména v případě starších ročníků, ale i části absolventů nediplomové sociologie;
- f) dodávání racionálních podkladů ministerstvu školství ČSR a ministerstvu práce a sociálních věcí v oblasti plánování směrných čísel pro studium v I. ročníku.

2. Navrhujeme dvouletý interval pro pořádání setkání s absolventy.

Navržené závěry byly jednomyslně akceptovány a budou realizovány v činnosti katedry i rady absolventů. Setkání splnilo svůj cíl, podařilo se navázat užší spolupráci mezi katedrou a absolventy. Poskytlo také prostor pro obnovení starých a navázání nových neformálních vztahů mezi absolventy. Můžeme se tedy právem těšit na další setkání.

Zdeněk Roll

Mezinárodní seminář „Strategie vývoje software pro analýzu empirických společenskovedních dat“

Ve dnech 15.–19. května 1983 se na ostrově Hiddensee (NDR) uskutečnil interdisciplinární seminář *Strategie vývoje software pro analýzu společenskovedních empirických dat*. Seminář uspořádal Institut sociologie a sociální politiky AV NDR (ISS AV NDR) společně s univerzitou s Greifswaldu. Kromě zainteresovaných odborníků z různých pracovišť v Německé demokratické republice se ho zúčastnili pracovníci několika československých ústavů a zástupce kubánské Akademie věd.

Cílem semináře bylo podat jednak přehled o používaném software v oblasti analýzy dat společenskovedního charakteru, jednak umožnit výměnu zkušeností s aplikací multivariačních klasifikačních postupů a metod analýzy kvalitativních dat. Pozornost byla věnována také otázkám komplexního softwarového zabezpečení zpracování empirických datových souborů. Ke všem těmto tématům byla zaměřena jak předem připravovaná vystoupení účastníků semináře, tak volná diskuse.

K velmi inspirativnímu ovzduší celého jednání přispělo nemalou měrou různorodé profesní složení účastníků semináře: i když počtem převažovali sociologové, byla přínosná účast matematiků a programátorů, kteří pracují pro společenskovední frontu, i přítomnost specialistů z některých „příbuzných“ společenských věd, jako je psychologie nebo pedagogika. Zajímavá byla i vystoupení geologů, kteří ve svých modelech často pracují s podobným typem dat jako společenské vědy.

Příspěvky účastníků se zaměřily na tři hlavní okruhy. Prvním byly informace o stavu programového vybavení jednotlivých společenskovedních pracovišť a zkušenosti s jejich praktickým použitím. Druhou oblastí byla problematika metodologie společenskovedního výzkumu, rozdílů mezi exploračním a konfirmatorním přístupem k analýze dat a s tím spojené nároky na programové zabezpečení pracovišť. Třetí skupina se týkala matematicko-statistických problémů spojených se společenskovedním výzkumem, zejména s možností modelování společenských jevů a s aplikací složitých multivariačních postupů analýzy dat.

Pracovníci greifswaldské univerzity v několika vystoupeních informovali o některých programech svého výpočetního centra a o konkrétních zkušenostech s jejich aplikací ve výzkumné činnosti. Z jejich vystoupení zaujala informace o souboru programů CLUST-1, který je implementován na počítačích některých výpočetních center vysokých škol v NDR. Soubor obsahuje řadu algoritmů shlukové analýzy (aglomerační, hierarchické i nehierarchické, rozkladové) a umožňuje značnou variabilitu jak výpočetních postupů, tak výsledných tiskových sestav. Systém je uživatelsky orientován a jsou v něm zabudovány „standardní cesty“ pro zpracování běžných druhů úloh. Využití souboru CLUST-1 bylo demonstrováno v kontextu tzv. „analýzy ekvivalentnosti“ (Äquivalenzanalyse). Tato metoda a její teorie byla rozpracována na greifswaldské univerzitě při studiu geologické struktury baltského pobřeží NDR. Její podstatu tvoří stanovení ekvivalence objektů nebo jejich množin a vyhledávání ekvivalentních jednotek na základě multidimenzionálního přístupu. Jak je patrné, takovou metodu by bylo možné (žádoucí) uplatnit i v sociologii.

Původní program představili také pracovníci matematického ústavu AV NDR. Tento program umožňuje provádět mnohorozměrnou variační a diskriminační analýzu na datových souborech společenskovedního charakteru, tedy na souborech dat nominální nebo ordinální úrovně. Přednosti programu je vedle implementace řady

výpočetních algoritmů pečlivě propracovaný systém tiskových sestav, který nabízí uživateli kromě numerické formy i pseudografické výstupy na řádkové tiskárně. Program je napsán v jazyku PL-1 a autoři jsou ochotni jej poskytnout i pracovištím v zahraničí.

Pražský Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ představil na semináři svůj vyvíjený systém programů pro analýzu sociologických dat PANDA. Největší pozornost byla zatím věnována zajištění manipulace s datovými strukturami a problematice jejich ukládání. Systém je koncipován jako otevřený, jsou rozšiřovány jeho výpočetní možnosti a připravuje se jeho propojení s budovanou bankou dat z výzkumů veřejného mínění.

S velkým zájmem se setkal diskusní příspěvek věnovaný současnému stavu systému GUHA, jenž přednesl jeden z jeho autorů. Automatické generování hypotéz, které jednotlivé programy souboru nabízejí, přináší možnosti výrazného prohloubení explorační analýzy. Proto se v diskusi objevilo několik námětů na propojení tohoto systému s některým programovým celkem orientovaným na přípravu a předzpracování (transformaci) datových souborů.

Pracovníci Institutu sociologie a sociální politiky AV NDR informovali o svých zkušenostech s využitím některých programových systémů multivariačních technik. Ke srovnání faktorové analýzy s neparametrickým multidimenzionálním škálováním byl také zaměřen jeden příspěvek pražského Ústavu pro výzkum veřejného mínění.

Velkou pozornost věnovali účastníci semináře problému vytváření komplexních systémů programů sloužících zpracování společenskovedních dat. Takové systémy, jejichž architekturu bylo věnováno zejména vystoupení pracovníků ISS AV NDR, by měly v budoucnu překlenout dosavadní nejednotnost používaných datových souborů a roztržitost možností jednotlivých programových systémů (SPSS, GUHA, BMDP apod.). Konkrétním příspěvkem v tomto směru je program DIST vytvořený v Matematickém ústavu AV NDR.

V dalších příspěvcích byl představen systém programů na výpočet robustních statistik ROBETH, program statistického vyhlazování SPS, program na neparametrickou multivariační analýzu variance (Kruskal-Wallis-test) a další.

V diskusi se objevila celá řada dalších problémů, týkajících se vybavenosti pracovišť programy, ale i možnosti jejich využívání v praxi sociologického (a nejen sociologického) výzkumu. Pozornost byla věnována i přípravě budoucích sociologů na práci s výpočetní technikou a na využívání softwarových prostředků, které má sociologie v současné době k dispozici. Zajímavé byly v tomto směru zkušenosti z Humboldtovy univerzity v Berlíně, kde je výuka založena na využití systému SPSS. Systematická pozornost, věnovaná v NDR problematice zpracování společenskovedních, a zejména sociologických dat, se však neprojevuje jen v přípravě studentů. Svědčí o ní i vytvoření specializované skupiny, která se pro potřeby všech společenskovedních ústavů AV NDR zabývá metodologií a metodikou matematicko-statistického zpracování a analýzy dat společenskovedního charakteru. Právě tato skupina, vedená G. Kapellem, měla hlavní podíl na přípravě a průběhu celého semináře.

Seminář ukázal, že společenskovední pracoviště v ČSSR a NDR jsou v současné době vybavena řadou programů, které zajišťují základní matematicko-statistické zpracování empirických dat. Další rozvoj software je orientován na širší a rozmanitější aplikaci především multivariačních postupů a technik. Druhým základním trendem je snaha o určitou globalizaci, propojování jednotlivých programů i jejich systémů. Nemalá pozornost je věnována i možnostem přenositelnosti softwarových produktů na různé počítačové sestavy, zejména s ohledem na využívání počítačů řady EC.

Pozornost je rovněž věnována rozvoji zvláštního programového zabezpečení pro speciální druhy analýzy dat (neparametrické testy, robustní statistiky apod.).

Na závěr semináře se všichni účastníci shodli v názoru, že podobná setkání na interdisciplinární úrovni jsou velmi přínosná pro všechny zúčastněné. Pomáhají zefektivnit složitou práci se zaváděním a využíváním nových programových systémů do společenskovedního výzkumu. Bylo by proto vhodné akci s obdobnou tematikou opakovat pravidelně a získávat k účasti i odborníky z dalších zemí. Hostitelé se zavázali, že se o takové rozšíření platformy pro diskusi pokusí již v roce 1984.

Václav Forst
Jan Herzmann

Technické inovace a jejich dopady na sociální systém podniku

V loňském roce uspořádala ostravská pobočka Československé sociologické společnosti při ČSAV spolu se závodní pobočkou ČSVTS Výzkumného ústavu hutnictví železa Dobrá, pobočka Ostrava, a personálním úsekem Generálního ředitelství hutnictví železa Praha, seminář na téma *Technické inovace a jejich dopady na sociální systém podniku*. Úkolem semináře bylo poskytnout účastníkům komplexnější pohled na problematiku vlivů a dopadů technických inovací vyšších řádů na sociální systém podniku a na možnosti jejich projektování a seznámit účastníky s metodikou zpracovanou VÚHŽ pro posuzování technických projektů z hlediska jejich sociálního dopadu a s metodikou pro zpracování sociálních projektů k technickým inovacím.

Semináře se zúčastnilo 106 pracovníků z podniků, vysokých škol a výzkumných ústavů. V jeho průběhu bylo předneseno 21 odborných referátů a uskutečnily se 2 panelové diskuse. Jednání zahájil ředitel ostravské pobočky Výzkumného ústavu hutnictví železa M. Kotas, který seznámil účastníky s *programem sociálního výzkumu a vzdělávání vedoucích pracovníků a specialistů hutí*.

V hlavním referátu člen korespondent ČSAV J. Kohout hovořil o *řízení pracovních kolektivů a technickém rozvoji*. V první části referátu poukázal na přístupy k řešení této otázky v kapitalistické společnosti. Chápat technický rozvoj jako pouhé technikum bylo charakteristickým rysem technokratismu. V současné době buržoazie v mnoha směrech docenila ekonomicko-sociální a sociálně psychologické vazby technického rozvoje. Společenskovědní fronta rozvinutých kapitalistických zemí přichází s teoriemi obohacování obsahu práce a její humanizace. Zvláštní pozornost je věnována obohacování obsahu práce. V těchto směrech široce experimentují například japonské firmy. Z popudu vedení firmy se vytvářejí výbory, které organizují kroužky kvality, hnutí za práci bez zmetků, autonomní pracovní skupiny atd.

V druhé části referátu se J. Kohout zamyslel nad problematikou technického rozvoje v podmínkách socialistických výrobních vztahů. Zespolečenštěním výrobních prostředků se pracující stali řidicími subjekty a jejich účast na řízení je nejen žádoucí, nýbrž objektivně potřebná. Jak ukazuje život — technická inovační aktivita je také otázkou ideologickou, otázkou zájmu o rozvoj našeho hospodářství. Jako sociální zázemí technických inovací má rostoucí význam pracovní kolektiv. Významná je oblast kvalifikace jeho členů. Další roviny, které jsou v pracovních kolektivech bezprostředně spjaté s technickými inovacemi, je sociální klima a styl práce vedoucích.

M. Tomšík (Vysoká škola ekonomická, Praha) se zabýval *vlivem technických inovací na sociální systém podniku*. Upozornil na to, že inovační změny mají vytvářet lepší předpoklady pro chod a fungování podniku, pro racionálnější a efektivnější dosahování jejich výrobně ekonomických a sociálních cílů. Inovace působí na sociální systém podniku především v těchto směrech:

- mohou měnit sociálně demografickou i profesně kvalifikační strukturu pracovního kolektivu,
- mohou měnit strukturu formálních a neformálních vztahů a vazeb,
- mohou měnit skladbu pracovních kolektivů,
- mohou měnit intenzitu, směry, působení a důsledky řady sociálních procesů,
- působí na změny v organizaci a řízení daného sociálního systému.
- promítají se do řady skutečností determinujících postavení a úlohu jednotlivých pracovníků a pracovních kolektivů.

Základním předpokladem pro řízené zavádění inovačních změn je sociální analýza. Na základě jejích výsledků je možné přistoupit ke zpracování souhrnu opatření, jejichž realizace by měla být zajištěna prostřednictvím sociálního projektu příslušné inovační změny. V projektu by například měla být opatření

- zajišťující informovanost pracovníků, jejich účast a spolupráci,
- zajišťující odbornou přípravu pracovníků,
- zajišťující stimulaci pracovníků.

I. Tomeš (Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutnický, Praha) uvedl, že chceme-li plánovat rozvoj pracovních kolektivů, nemůžeme tak činit bez znalosti *sociálních souvislostí rozvoje techniky a technologie*. Seznámil účastníky semináře se závěry výzkumu, v němž se ověřovaly vlivy technického rozvoje na sociální rozvoj v některých podnicích VHJ hutnictví železa. Z ověřených hypotéz výzkumu se potvrdila tato: „Změny v technice a technologii vyvolávají změny v obsahu práce a potřebu změn v profesní a kvalifikační struktuře.“ Technické inovace mění profesní struktury především tím, že

- odstraňují fyzicky náročnou práci,

- mění strukturu pracovních výkonů během směny,
- mění soubor profesí potřebných k provozu zařízení.

Změny profesní struktury mohou vyvolat i změny v kvalifikační struktuře, ale ne ve všech případech. Technická řešení mají nejen své sociální důsledky, ale i sociální předpoklady. Ke zlepšení stavu se doporučuje:

- podstatně zvýšit participaci budoucích výrobců na posuzování technických projektů,
- vypracovat soubor norem a normativů sociálního minima, které by nebylo vhodné opomenout při technických inovacích,
- zvýšit účast pracovníků kádrově personálního útvaru při rozhodování o technickém projektu,
- doplnit technický projekt sociálně ekonomickým projektem.

Pracovníci Výzkumného ústavu hutnictví železa Ostrava J. Adámek a J. Maráček seznámili účastníky semináře s *metodikou posuzování technických projektů z hlediska sociálního dopadu a projektování sociálních dopadů technických inovací*, vypracovanou v ostravské pobožce ústavu.

Metodika řeší tři okruhy problémů:

- a) metodické postupy pro spoluúčast kádrově personálních útvarů zejména v cyklu přípravy technických inovací a pro posuzování přípravné a projektové dokumentace k technickým inovacím,
- b) metodické postupy pro určení dopadů a vlivů technické inovace na sociální sféru podniku,
- c) metodické postupy pro činnosti odborných útvarů (především kádrově personálních útvarů) k zabezpečení sociálních nároků inovace.

Metodikou je doporučeno zpracovávat úvodní a prováděcí sociální projekty inovací, které jsou zaměřeny na utváření sociální struktury pracovních kolektivů, přípravu pracovníků pro inovaci, péči o pracovníky a sociotechnické programy minimalizace předpokládaných sociálních problémů.

Konkrétní postupy metodiky byly předmětem vystoupení M. Adamovského, J. Kuči, A. Mikolajka, J. Kumanovové (všichni z Výzkumného ústavu hutnictví železa).

J. Berka (Federální ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství, Praha) poukázal na skutečnost, že doposud byly zcela ojediněle zpracovány studie, projekty, které by v předstihu řešily i *sociální podmínky výrobních inovací*. Teprve některé práce Výzkumného ústavu strojírenské technologie a nyní práce Výzkumného ústavu hutnictví železa vytvářejí předpoklady pro změnu současného stavu. Projektování sociálních souvislostí má, jak uvedl v referátu, na ústřední úrovni řízení význam nejen v souvislosti s jednotlivou technickou inovací. Změny rozhodnutí na vyšších úrovních řízení mají — kromě přímých a příznivých sociálních důsledků pro určité lidi a prostředí — i nepřímé a nepříznivé, avšak neméně vážné důsledky pro jiné lidi.

Již od počátku sociálního projektování se musíme vyvarovat chyb; neočekávat od metodiky projektu více, než je schopna poskytnout, neužívat nepřiměřeně navrhované postupy (rozdíly v užití podnik — resort).

Doporučuje se, aby se v první fázi na úrovni resortu omezilo rozhodování o souvislostech mezi technickým rozvojem a pracovním a životním prostředím a změnou v počtech pracovníků, v jejich profesní a kvalifikační struktuře.

J. Štech (Generální ředitelství hutnictví železa, Praha) hovořil o *úloze středního článku řízení při řešení sociálních souvislostí technického rozvoje*, a to v podmínkách oboru hutnictví železa. Poukázal na složitost a dosavadní nedostatky v hutích. Hovořil o získaných zkušenostech při „oživování“ nových investic, například středojemné válcovny v Nové huti Klementa Gottwalda v Ostravě, protlačovny v Podbrezové a další.

R. Bilko (Třinecké železářny VŘSR, Třinec) hovořil o *aplikaci metodiky Výzkumného ústavu hutnictví železa při řešení sociálních problémů kyslíkové konvertorové ocelárny*, která se v současné době staví v Třineckých železářnách. Pro ocelárnu byl zpracován prováděcí sociální projekt. V referátu byl vysvětlen postup při vypracování sociotechnických programů, které se týkaly:

- rozmísťování pracovníků z rušených výrobníh,
- personálního zabezpečení souběhu výrobníh ve staré a v nové ocelárně,
- zabezpečení kvalifikační přípravy a rekvalifikace pracovníků,
- minimalizace negativních postojů pracovníků ke kyslíkové ocelárně.

P. Adam (Třinecké železářny VŘSR, Třinec) doplnil informace o *vypracování prováděcího sociálního projektu zkušenostmi s využitím počítače při sociálním projekto-*

vání. Sestav počítače bylo využito především při řešení struktur pracovních kolektivů nové ocelárny a kvalifikační přípravy pracovníků pro novou výrobu.

Na semináři dále vystoupili J. Janda — *Postup při průzkumu potenciálních pracovních sil pro nově budované a rekonstruované kapacity*; J. Kašík (Výzkumný ústav ekonomiky paliv a energetiky, Ostrava) — *Úloha organizační diagnostiky při projektování inovací v podniku*; A. Meteiciuc (Výzkumný ústav ekonomiky paliv a energetiky, Ostrava) — *Inovační bariéry a problematika jejich překonávání*; M. Valošková (Výzkumný ústav hutnictví železa, Ostrava) — *Problematika tvorby pracovních kolektivů pro nové výrobní kapacity*; J. Premusová (Výzkumný ústav ekonomiky paliv a energetiky, Ostrava) — *Některé souvislosti technického rozvoje, sociální funkce podniku a sociálního rozvoje území*; Z. Kaňáková (Výzkumný ústav hutnictví železa, Ostrava) — *Úloha podniku při zabezpečování životních a pracovních podmínek pracujících*.

V panelu č. 1 se diskutovalo o získaných zkušenostech s tvorbou a programovým zabezpečením sociálního projektu ke stavbě kyslíkové konvertorové ocelárny v TŽ Třinec. V panelu č. 2 se projednávaly širší souvislosti vlivů technických inovací vyšších řádů na sociální systém podniku.

Seminář byl dobrým přínosem k výměně konkrétních zkušeností v oblasti sociálního plánování a projektování, tedy v oblasti, která je pro praxi budování rozvinuté socialistické společnosti vysoce aktuální. Přednesené referáty byly vytištěny v samostatném sborníku.

Jiří Adámek

Z obsahu č. 3 1984 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akadémií vied v Bratislave

Otázky vojny a mieru — najpálčivejší a najnaliehavejší problém súčasnosti ■ *S. Cambel*: Sociálny odkaz SNP a výstavba socializmu ■ *V. Cirbes*: Miesto a úloha filozofických a sociologických časopisov v súčasnom ideologickom zápase ■ *D. Alijevová*: „Teória strednej úrovne“ v systéme marxistickej sociologickej teórie ■ *R. Tóth*: Kritika buržoáznej teoretickej interpretácie spoločenského pokroku ■ *P. Kulašik* — *V. Chaloupka* — *P. Semančík*: Vedúca úloha robotníckej triedy v politickom systéme socialistickej spoločnosti.

Z obsahu č. 4 1984 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akadémií vied v Bratislave

M. Sládková: SNP a česko — slovenské vzťahy ■ *B. Filipcová*: Perspektivy spôsobu života a intenzifikácie spoločenského vývoje ■ *V. Krivý*: Hodnotenie a činnosť ■ *D. Leška*: Teoretické a metodologické otázky budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti ■ *M. Foret*: Limity empirických výzkumů religiozity ■ *M. Demčák*: K determinácii sociálno-profesionálnej adaptácie mládeže.

СТАТЬИ

<i>Зих Ф.</i> : Общественное развитие и понимание закона	113
<i>Ковач Ф.</i> : Тенденции к сближению классов и слоев в рамках развития социальной структуры общества	126
<i>Рыхтаржик К.</i> : Попытка Мертона осуществить «новый синтез» эмпирии и теории	138
<i>Лингарт И.</i> : Современная буржуазная социология спорта	156

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Ржегак Я. - Лоучкова И.</i> : Факторный анализ в таблицах сопряженности. Метод ЛИНДА-А — описание и применение	174
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Харват Ф. - Паточка И.</i> : А. Слепичка, Село и/или город (на чешском яз.)	194
<i>Павлу Д.</i> : М. Хлупач, Пропаганда как общественное явление (на чешском яз.)	197
<i>Водакова А.</i> : А. Д. Швейцер - Л. Б. Никольский, Введение в социолингвистику (на чешском яз.)	199
<i>Алиева Д.</i> : Н. Генов, Толкот Парсонс и теоретическая социология (на болгарском яз.)	203

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Влачил Я.</i> : Из деятельности Проблемной комиссии «Рабочий класс в мировом революционном процессе»	207
<i>Генов Н.</i> : Проблемы исследования социальной активности и социальных систем	208
<i>Махонь Л.</i> : Международный симпозиум по проблематике моделирования социальных процессов и 9-ое совещание рабочей группы «Социальное планирование и прогнозирование»	213
<i>Ролл З.</i> : I встреча выпускников кафедры марксистско-ленинской социологии философского факультета Карлова университета в Праге	215
<i>Форст В. - Герзманн Я.</i> : Международный семинар «Стратегия развития программного обеспечения для анализа эмпирических обществоведческих данных»	218
<i>Адамек И.</i> : Технические нововведения и их влияние на социальную систему предприятия	220

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, došta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — Ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskárské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v listopadu 1983. Číslo vyšlo v březnu 1984. Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 20; 1984 (6 issues) DM 95,—.

ARTICLES

<i>Zich F.</i> : Le développement social et la conception du loi	113
<i>Kovács F.</i> : Tendances vers l'homogénéisation des classes et des strates dans le cadre du développement de la structure sociale de la société socialiste	126
<i>Rychtařík K.</i> : L'essai d'une „synthèse nouvelle“ de l'empirie et de la théorie, faite par Merton	138
<i>Linhart J.</i> : La sociologie bourgeoise du sport par le temps qui court	156

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Rehák J.</i> — <i>Loučková I.</i> : L'analyse de facteur dans les tables de contingence. La méthode LINDA-A — description et application	174
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Charvát F.</i> — <i>Patočka J.</i> : A. Slepíčka, Venkov a nebo město (La campagne et/ou la ville)	194
<i>Pavlu D.</i> : M. Chlupáč, Propaganda jako společenský jev (La propagande comme un phénomène social)	197
<i>Vodáková A.</i> : A. D. Švejcer — L. B. Nikolskij, Úvod do sociolingvistiky (Introduction à la sociolinguistique)	199
<i>Alijevová D.</i> : N. Genov, Tolkot Parsons i teoretičnata sociologija (Talcott Parsons et la sociologie théorique)	203

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Vláčil J.</i> : De l'activité de la commission de problème „La classe ouvrière dans le processus de révolution mondiale“	207
<i>Genov N.</i> : Problèmes de la recherche de l'activité sociale et des systèmes sociaux	208
<i>Machoň L.</i> : Symposium international sur le modelage des processus sociaux et la 9ème conférence du group de travail „Planification et pronostic sociale“	213
<i>Roll Z.</i> : Ière rencontre des anciens étudiants de la sociologie marxiste-léniniste de la Faculté des Lettres, Université Charles, Prague	215
<i>Forst V.</i> — <i>Herzmann J.</i> : Le séminaire international „Stratégie du développement du software pour l'analyse des données empiriques en sciences sociales“	218
<i>Adámek J.</i> : Innovations techniques et leur influence sur le système social de l'entreprise	2

Contents No. 2/1984

ARTICLES

<i>Zich F.</i> : Social Development and the Conception of Law	113
<i>Kovács F.</i> : Homogenization Tendencies of Classes and Strata within the Scope of Development of Social Structure of Socialist Society	126
<i>Rychtařík K.</i> : Merton's Attempt to Work Out a „New Synthesis“ of Empiry and Theory	138
<i>Linhart J.</i> : Contemporary Bourgeois Sociology of Sports	156

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Rehák J.</i> — <i>Loučková I.</i> : Factor Analysis in Contingency Tables. Linda-A Method — Description and Application	174
--	-----

REVIEWS

<i>Charvát F.</i> — <i>Patočka J.</i> : A. Slepíčka, Venkov a/nebo město (Country and/or Town)	194
<i>Pavlu D.</i> : M. Chlupáč, Propaganda jako společenský jev (Propaganda as a Social Phenomenon)	197
<i>Vodáková A.</i> : A. D. Švejcer — L. B. Nikolskij, Úvod do sociolingvistiky (Introduction into Sociolinguistics)	199
<i>Alijevová D.</i> : N. Genov, Tolkot Parsons i teoretičnata sociologija (Talcott Parsons and Theoretical Sociology)	203

NEWS AND INFORMATION

Vláčil J.: From the Activities of the Problem Commission "Working Class in the World Revolutionary Process"	207
Genov N.: Research Problems in the Area of Social Activity and Social Systems	208
Machoň L.: International Symposium on Modelling Social Processes and the 9th Conference of the Working Group "Social Planning and Forecasting"	213
Roll Z.: 1st Meeting of Graduates of Marxist-Leninist Sociology at the Philosophical Faculty, Charles University, Prague	215
Forst V. — Herzmann J.: International Seminar "Strategy of Software Development for the Analysis of Empirical Data in Social Science"	218
Adámek J.: Technical Innovations and Their Impact on the Social System of the Enterprise	220

Inhalt Nr. 2/1984

ABHANDLUNGEN

Zich F.: Gesellschaftliche Entwicklung und die Auffassung des Gesetzes	113
Kovács F.: Tendenzen zur Homogenisierung von Klassen und Schichten im Rahmen der Entwicklung der sozialen Struktur der sozialistischen Gesellschaft	126
Rychtařík K.: Mertons Versuch einer „neuen Synthese“ der Empirie und der Theorie	138
Linhart J.: Zeitgenössische Bürgerliche Soziologie des Sportes	156

METHODOLOGISCHE RUBRIK

Řehák J. — Loučková I.: Faktoranalyse in Kontingenztafeln. Die LINDA-A Methode — Beschreibung und Applikation	176
---	-----

REZENSIONEN

Charvát F. — Patočka J.: A. Slepíčka, Venkov a/nebo město (Land und/oder Stadt)	194
Pavla D.: M. Chlupáč, Propaganda jako společenský jev (Propaganda als gesellschaftliche Erscheinung)	197
Vodáková A.: A. D. Švejcer — L. B. Nikolskij, Úvod do sociolingvistiky (Einführung in die Soziolinguistik)	199
Alijevo D.: N. Genov, Tolkot Parsons i teoretičnata sociologija (Talcott Parsons und theoretische Soziologie)	203

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Vláčil J.: Aus der Tätigkeit der Problemkommission „Die Arbeiterklasse im Weltrevolutionsprozess“	207
Genov N.: Probleme der Erforschung sozialer Aktivität und sozialer Systeme	208
Machoň L.: Internationales Symposium über Modellierung der sozialen Prozesse und die 9. Beratung der Arbeitsgruppe „Soziale Planung und Prognosestellung“	213
Roll Z.: I. Zusammentreffen der Absolventen des Studiums marxistisch-leninistischer Soziologie an der Philosophischen Fakultät der Karluniversität, Prag	215
Forst V. — Herzmann J.: Internationales Seminar „Strategie der Softwareentwicklung zu den Zwecken der Analyse empirischer sozialwissenschaftlicher Daten“	218
Adámek J.: Technische Innovationen und ihre Konsequenzen für das soziale System des Betriebs	220